LUDOVICO GATTO

SECRETELE EVULUI MEDIU

LUDOVICO GATTO

SECRETELE EVULUI MEDIU

Societate, politică, economie şi religie
într-un mileniu de istorie

4

Ludovico Gotto este profesor de istorie medievală la Universitatea „La Sapienza" din Roma. A elaborat studii de metodologie a cercetării istoriei Evului Mediu (*L'atelier del medievista, Viaggio intorno al concetto di Medioevo*), de istorie generală a Evului Mediu (*Le invasioni barbariche, Le grandi invasioni del Medioevo, Le crociate*) și de istorie a Italiei medievale (*L'Italia nel Medioevo, L'Italia dei Comuni e delle Signorie*).

1

Ce Ev Mediu păstrăm?

Mass media, politica, viața de fiecare zi configurează imaginea unui viitor nu foarte confortabil. Pericolul distrugerii și pierderii complete a patrimoniului istoric, artistic și cultural este tot mai amenințător. În aceste condiții am ajuns să mă gândesc, uneori cu neliniște, la situația în care ne-am afla dacă din Evul Mediu, din istoria sa, din arta, din mesajul spiritual căruia i-a dat viață s-ar pierde orice urmă. Dacă totuși, îmi spun, printr-un soi de sfidare sau de *divertissement* intelectual, ar fi posibil ca tocmai eu să păstrez memoria acelei epoci într-un text sobru și concis – lipsit de pretenții, dar sincer în scurtimea sa – ce aș transmite mai semnificativ neștiutorilor cititori ai viitorului? Ce fapte, personaje, probleme aș scoate la iveală? În ce perspectivă aș construi o reprezentare coerentă care să dea sens unei perioade importante, prin înțelegerea unor conjuncturi istorice succesive? Din această provocare, aflată mereu între grav și facil – așa cum aș fi tentat să o definesc – din această deliberată concizie nu lipsită de riscuri, s-au născut capitolele cărții de față.

La două întrebări, totuși, trebuie să răspund, înainte de a începe: care sunt, într-o atare perspectivă, limitele cronologice ale perioadei pe care mi-am propus să o prezint? Natural, cele tradiționale, de la anul 500 până la anul 1500, un deceniu mai mult sau mai puțin: aceleași date alese de Ludovico Antonio Muratori în seria sa de *Rerum Italicarum Scriptores* din secolul al XVIII-lea, sau de Christoph Keller în a sa *Historia Medii Aevi* din secolul al XVII-lea.

Desigur, o astfel de împărțire nu intenționează să separe epoca de mijloc de cele anterioare și de cele care i-au succedat, ci vrea

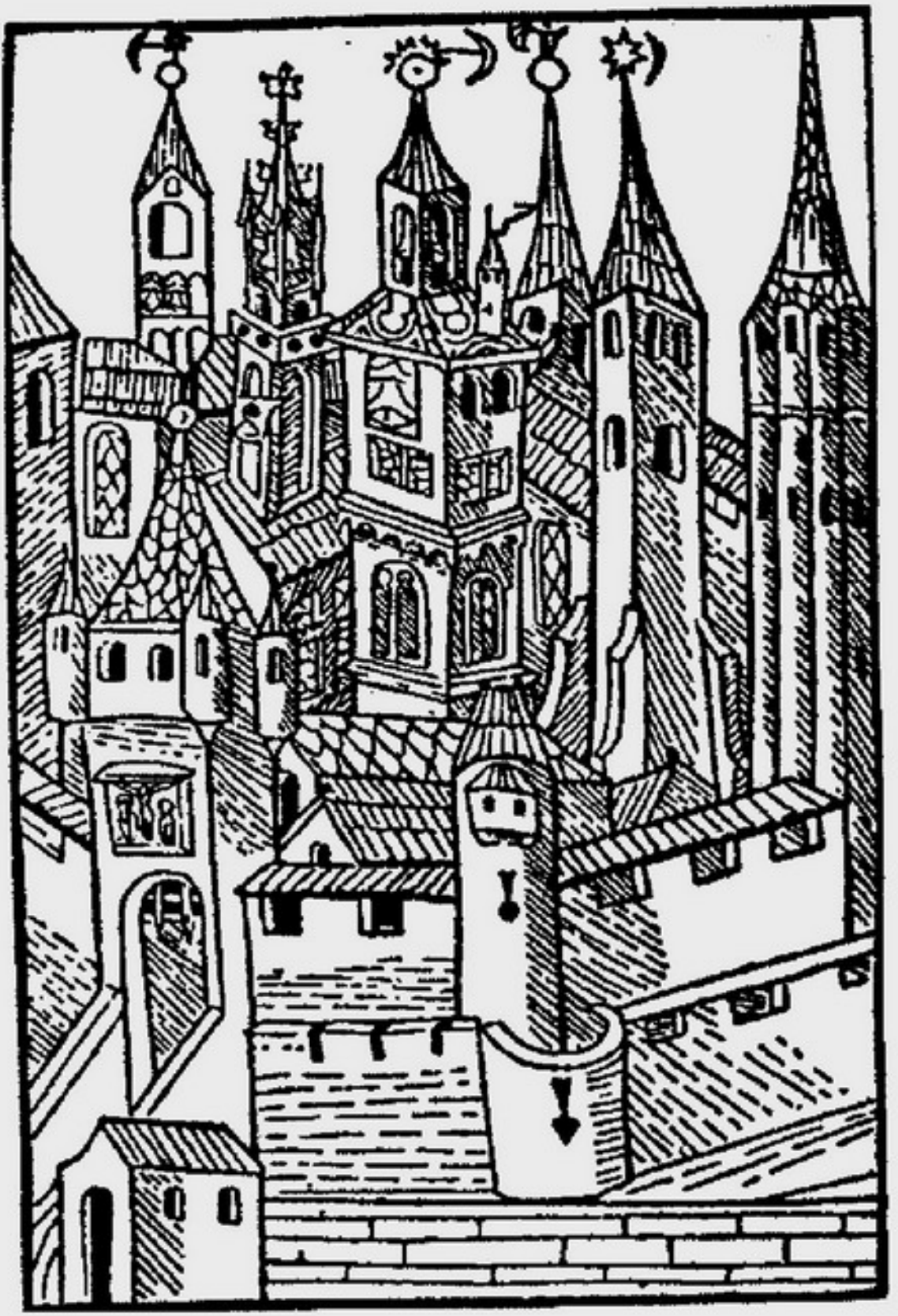

Gravură din sec. al XV-lea reprezentând un oraş medieval fortificat

să pună în lumină un fel de „conținut" între ale cărui limite să fie înfățișate probleme și evenimente dispuse într-o perspectivă dialectică, apte să scoată în evidență nuclee de confluență, de contradicție, de prevestire a altor situații.

În ce lumină voi prezenta, așadar, așa-numita *Media Aetas*? Timp de secole istorici, umaniști, protestanți, calvini, iluminiști, pozitiviști, idealiști au avut o opinie negativă despre această epocă, au criticat-o, au blamat-o, au respins-o. Astăzi, motivele de critică preconcepută sunt depășite și se încearcă scrierea unei istorii a Evului Mediu prin evidențierea unor fapte considerate reprezentative și dacă acest lucru a reușit, el s-a făcut prin evitarea laudelor sau a judecăților antiistorice, prin evidențierea unor fapte și probleme lipsite de *parti pris*, prin sublinierea a ceea ce a apărut semnificativ în acel mileniu din punct de vedere spiritual, politic, social, economic, artistic, legislativ, lingvistic, administrativ, tehnic și instituțional și în același timp apt să contribuie la dezvoltarea umanității. Cu toate acestea, trebuie să acceptăm că, dincolo de intenții, a rămas pe dinafară mult mai mult decât ceea ce am reușit să păstrăm. Poate însă – cel puțin ne facem această iluzie – că reiese cu claritate din încercarea noastră o tendință și o intenție care ne îndeamnă să scriem aceste pagini cu speranța că nu am făcut un lucru inutil.

Publicând, după cinci ani, o nouă ediție a acestui eseu, mi-am pus problema oportunității adăugării unor corecturi, îndreptări, modificări. Mi s-a părut totuși mai potrivit să limitez la maximum revizuirile, mai ales cele bibliografice. Un amănunt totuși aș vrea să adaug. În 1994 mi s-a părut interesant – și cred că la fel este și astăzi – să dezvolt un joc constituit în jurul sintagmei *The Legacy of the Middle Age*. Astăzi însă, acelei „provocări" dintre serios și glumeț i se adaugă o alta corespunzătoare sfârșitului secolului XX și a celui de-al doilea mileniu. Într-o atare perspectivă se configurează primele bilanțuri ale ultimului secol și ale celui de-al doilea mileniu. Între acestea, e interesant să realizăm o panoramă a ceea ce aceste două lungi perioade de timp au păstrat și glorificat din epoca medievală. După cum se vede, sunt multe motive să continuăm un joc care, o dată în plus, reprezintă o apropiere de istorie și de infinitele sale seducții.

2

Sfârşitul Imperiului roman de Apus

Încă din primele secole ale erei creştine popoarele barbare au forţat tradiţionalul *limes* al Imperiului cu sau fără succes, dar de-abia în secolul V lucrurile s-au precipitat: Alaric, în fruntea goţilor, a jefuit Roma (410) prădând-o şi înfricoşându-i pe cetăţenii ei, care au ajuns să-şi pună întrebări neliniştitoare privind soarta Cetăţii. Una câte una provinciile, căzute în mâinile jefuitorilor, au devenit regate romano-barbare: Attila a creat Imperiul hunilor; vandalii lui Genseric vor ocupa Spania şi în 455 vor intra în Roma, martoră pentru a doua oară în mai puţin de cincizeci de ani a unui jaf cumplit.

Slabi şi lipsiţi de iniţiativă, împăraţii romani se vor succeda la tron fără a reuşi să schimbe situaţia. În 475 Iulius Nepos a fost depus de către generalul său Iulius Oreste, care şi-a aşezat pe tron fiul, Romulus Augustulus, căruia soarta îi hărăzise să concentreze în numele său pe acelea ale primului rege şi ale primului împărat ai Romei. Totuşi, după numai un an, el a fost detronat de generalul herulilor, Odoacru, care a trimis însemnele imperiale împăratului Zenon, la Constantinopol, păstrând pentru sine demnitatea de *magister utriusque militiae*. Aşa s-a încheiat, lipsită de glorie, istoria Imperiului roman de Apus (476).

Odoacru a rămas la putere între 476 şi 493, dar încă din 488, Teodoric, regele ostrogoţilor, în fruntea unei armate bine înzestrate, după ce fusese alungat din faţa Constantinopolului, a fost chemat în Italia. Pe 28 august 489 Odoacru a fost pentru prima dată învins la Aquileia. Luna următoare, goţii au obţinut o nouă victorie la Verona.

Împărat roman într-o gravură de Cesare Vecellio din „Habiti antichi et moderni"

Războiul a durat până la sfârșitul lui august 490, când Odoacru a fost înfrânt definitiv pe Adda și silit să se retragă la Ravenna unde, după ce s-a predat în schimbul promisiunii că îi va fi cruțată viața, a fost ucis în chip barbar de către Teodoric, care a poruncit executarea tuturor rudelor și apropiaților comandantului herul. Teodoric a fost primit cu răceală la Ravenna, într-o atmosferă dominată de spaimă. În anul 500, în schimb, regele ostrogot a fost primit triumfal la Roma, fiind precedat de faima de *restaurator romanitatis* și al statului roman. Într-adevăr, el a reparat străzile, a restaurat edificiile publice, a construit palate noi, a întărit zidurile lui Aurelian, Campidoglio și bazilica Sf. Petru. De asemenea, a îmbunătățit situația aglomerărilor urbane ridicate în timpul creștinismului primitiv, în acea zonă care, mai târziu, a luat numele de *Portica Sancti Petri*. Agricultura, în timpul regatului goților, a cunoscut o dezvoltare accelerată, iar prețul grâului a scăzut, ceea ce nu se mai întâmplase de foarte multă vreme.

3
Creştinismul după Theodosius

La Roma, suveranul, creştin de confesiune ariană, s-a confruntat cu o puternică Biserică catolică. Într-adevăr, spre sfârşitul secolului V, în momentul în care Imperiul roman de Apus cădea în mâinile barbarilor, Biserica, ieşită din experienţa catacombelor ca urmare a Edictului lui Constantin din 313 de la Milano şi apoi, prin edictul lui Theodosius din 380, întărită prin autoritatea şi prestigiul episcopului Romei, considerat succesorul Sf. Petru, dobândise o forţă pe care s-a clădit, mai mult decât o religie, o nouă civilizaţie, deosebită întru totul de cea antică. O asemenea diferenţă poate fi, într-adevăr, considerată fundamentală, dat fiind că în 494, papa Gelasius, luând contact cu împăratul bizantin Anastasie, în intenţia de a limita ingerinţa statului în zona spirituală, a elaborat importantul concept al „separării puterii spirituale de cea temporală", independente ambele în sfera lor de acţiune: papa expresie a *sacrata pontificum auctoritas*, iar împăratul simbol al *regalis potestas*.

Se ştie că Biserica a dobândit o putere considerabilă stabilind o relaţie organică cu Imperiul. În această perspectivă, de pildă, Constantin a creat un corp de cavaleri, cu toţii creştini, al căror însemn – faimosul *labarum* – a fost stindardul cu monograma lui Cristos. Un atare lucru părea absolut irealizabil în timpul nu foarte îndepărtat al predecesorului său Galerius, persecutorul creştinilor. În schimb, scriitorii latini şi-au exprimat poziţia cu privire la civilizaţia clasică din perspectiva creştinismului. Tertullian a pus pe acelaşi plan pe toţi împăraţii şi instituţiile care erau expresia

Sf. Gelasius I (după Platina)

acestora. Lactanțiu a făcut distincția între persecutori, identificați ca barbari, străini de Roma – de exemplu Maximin – prin urmare condamnabili, și susținători ai noii religii, precum Constantin. Acesta nu numai că a ajutat Biserica din punct de vedere economic, ci a devenit și un susținător al credinței. În 325 el a convocat Conciliul ecumenic de la Niceea, atât pentru a condamna erezia lui Arius care, prin negarea identității dintre Tatăl și Fiul, lipsea Biserica de caracterul ei supranatural, cât și pentru a proclama dogma Trinității. Prin aceasta creștinismul s-a afirmat în mod definitiv. Pentru o scurtă perioadă Iulian Apostatul (361) a părut hotărât să reintroducă religia și cultura păgână, dar la moartea sa în războiul împotriva perșilor (363), păgânismul putea fi considerat apus pentru totdeauna. Imperiul era de acum împărțit în două: partea de răsărit, cu capitala la Constantinopol, a continuat să existe până în 1453, când a căzut în mâinile turcilor; partea de apus a avut o viață scurtă și a urmat alte căi după cuceririle barbare.

4
Goți și bizantini

După ce a ocupat Italia, Teodoric, urmând obiceiul numit *hospitaticum*, a împărțit între soldații săi o treime din pământurile cucerite și le-a recunoscut dreptul de a purta arme, dar a păstrat pentru romani administrația civilă, acordând onoruri și putere reprezentanților lor: senatorul Cassiodor, ministru și secretar al regelui și filosoful Severinus Boethius, din familia Anicilor, *magister officiorum* (522). Capitala a fost mutată la Ravenna, sediul Senatului rămânând însă la Roma. A promulgat apoi un *edictum* inspirat în mare măsură din legile romane.

Politica externă a lui Teodoric a cunoscut succese importante: suveranul i-a respins pe gepizi dincolo de Dunăre, iar când Clovis, regele francilor, l-a atacat pe suveranul vizigot din Toulouse, învingându-l în 507 în bătălia de la Vouillé și alungându-l dincolo de Pirinei în Spania de nord, Teodoric a pornit împotriva burgunzilor, cucerind Provence. Dar proiectul hegemonic al regelui got, care viza Noricum, Dalmatia romană și până la hotarele Pannoniei și Rhaetiei, precum și dezvoltarea culturii, a urbanisticii și a agriculturii s-a năruit, din pricina conflictelor religioase alimentate de politica sa antiariană și de amestecul bizantinilor.

În 523, Teodoric a emis un edict antiarian. Populația italică a preferat tradiția imperială în locul celei germanice. Atunci a început trista perioadă a persecuțiilor religioase. Papa Ioan I și Albinus, conducătorul Senatului, au fost întemnițați. Severinus Boethius, autorul lucrării *De consolatione philosophiae*, scrisă în închisoare și Simmacus, care i-au apărat, au fost uciși.

Miniatură reprezentându-l pe Severinus Boethius, filosof și dregător al regelui Teodoric

Moartea lui Teodoric (526) a evidențiat fragilitatea construcției politice a acestuia, iar succesorii săi au slăbit și mai mult unitatea gotică, intrată în criză atunci când a devenit împărat Iustinian (527). Abil și inteligent, cu intuiții profunde și priceput în alegerea colaboratorilor, suveranul bizantin a urmărit înainte de toate să reînvie tradiția juridico-administrativă romană. Juristului Trebonian, numit în fruntea unei comisii de eminenți legiuitori, i-a încredințat sarcina de a reforma codurile juridice: atunci a apărut *Corpus Iuris Civilis Justinianei*, completat în 534. Treizeci de ani mai târziu, în 565, au fost redactate *Novellae Constitutiones*, conținând legile emise de Iustinian după promulgarea Corpusului. Concomitent împăratul a vrut să refacă unitatea Imperiului roman: i-a respins pe bulgari spre Răsărit și a oprit înaintarea perșilor în Orient, învingându-l pe regele Chosroe, care invadase Siria. Marii generali Belizarie și Narses au recucerit Africa romană, Spania, Sardinia, Corsica și Balearele, smulse vandalilor (534).

Mai dificilă s-a dovedit a fi recucerirea Italiei. Amalasunta, fiica lui Teodoric și succesoarea sa la tron, a fost înlăturată de la putere și ucisă de vărul ei Teodat. În acel moment Iustinian a declarat război uzurpatorului. Între 535 și 553, peninsula a devenit teatrul unui război sângeros, purtat de Belizarie și Narses împotriva lui Vitiges și Totila, care au murit în luptă. După optsprezece ani de înfruntări, asedii și distrugeri – în această perioadă Roma a trecut de patru ori de la bizantini la goți și invers – Italia era complet distrusă. În cele din urmă, toate vechile teritorii au reintrat sub stăpânire bizantină. În 554, prin Pragmatica Sancțiune, Iustinian a reglementat raporturile Imperiului cu Italia. Capitala a fost stabilită la Ravenna, unde împăratul era reprezentat printr-un exarh. Pentru prima oară au fost încredințate importante funcții administrative unor episcopi, preocupați, dincolo de problemele diocezelor lor, de strângerea impozitelor municipale, de îngrijirea edificiilor publice și de asistența juridică.

5

Longobarzii

Se pare că în urma unor asemenea măsuri vechea ordine imperială a fost restabilită; centrul ei era însă în mod evident deplasat spre Răsărit. Dar la trei ani după moartea lui Iustinian, în 568, fragilitatea stăpânirii bizantine a devenit însă realitate îndată ce longobarzii, proveniți în mare parte din Pannonia, au traversat Alpii și au invadat Italia.

Conduși de Alboin, care se asociase cu avarii, întemeietorii unui stat ce se întindea din Rusia meridională până la Dunărea de jos, longobarzii i-au înfrânt pe gepizi și apoi au pătruns în peninsula italică, ocupând fără nici o împotrivire Câmpia Padului până la Milano și la Pavia, unde și-au stabilit capitala. Noii invadatori au venit împreună cu familiile și cu tot avutul lor. Deplasarea lor a fost mai mult decât un simplu marș militar, a fost o *Völkerwanderung* (migrație de popoare), la sfârșitul căreia un întreg popor, împins de dorința de a cuceri și a jefui, s-a stabilit pe pământ italian. La trecerea lor, oamenii se retrăgeau și fugeau înspăimântați. Astfel, locuitorii din Altino și Concordia, ca în vremurile lui Attila, au găsit scăparea în insulele din laguna venetă. Atunci au apărut noile orașe Grado, Torcello și Malamocco; tot atunci a apărut și Veneția. Singurele centre care au opus rezistență au fost Pavia și apoi Ravenna. Cea mai mare parte a Italiei a căzut în mâna longobarzilor, dar pentru că invadatorii barbari au venit totuși în număr mic nu au reușit să cucerească întreaga peninsulă.

Longobarzii au fost deosebit de cruzi. Cronicarul Paulus Diaconus a descris în *Historia Langobardorum* în culori foarte

Sf. Grigore I cel Mare (după Platina)

sumbre acele împrejurări: „La sosirea lui Alboin bisericile au fost jefuite, preoții sugrumați, orașele au fost arse, iar locuitorii lor, care se înmulțiseră ca spicele de grâu, au fost omorâți și doar cei care i se supuseseră deja lui Alboin au fost cruțați: astfel Italia a fost în cea mai mare parte cucerită și a devenit sclava longobarzilor". Noii stăpâni își aveau baza socială în așa-numita *fara* (cuvânt păstrat în denumirea câtorva localități: Fara Sabina, Fara D'adda, Fara Filiorum Petri), condusă de duci, ajutați de *gasindi* (*comites*).

Alboin a fost înlăturat de la putere de o conjurație condusă de soția sa Rosmunda. I-a succedat Clefi și, după o perioadă de tulburări, Autari (584-590). A urmat Agilulf, care s-a căsătorit cu Teodolinda, văduva lui Autari (591) și care, abandonând arianismul, s-a convertit la catolicism (603).

La această convertire, considerată o adevărată capodoperă politică, a contribuit marele pontif Grigore cel Mare (590-604) care, prin puterea credinței și datorită experienței dobândite – fusese înainte prefect al Romei – a reușit să întărească domeniile ecleziastice ale Romei, delimitând în mod mai clar autoritatea civilă a episcopilor. Scrierile sale, în mod deosebit corespondența, îi dovedesc cultura, ținuta morală și intuiția politică. În 590, pe când Roma era bântuită

Umbone di scudo

a ventaglio

a croce greca

a cavallino

Maniglia di scudo

brattesta d'oro

FIBULE

con scudicciolo

de ciumă, a fost ales papă; în ciuda împrejurărilor potrivnice, a ştiut să facă faţă şi asaltului bizantinilor şi invaziei longobarzilor. Romanii l-au răsplătit acordându-i titlurile de *consul Dei* şi *defensor civitatis*. Grigore a fost însă modest: în timp ce Ioan, patriarhul Constantinopolului, şi-a atribuit titlul pompos de *patriarca oecumenicus*, pontiful roman a adoptat *intitulatio* de *servus servorum Dei*, menită să evidenţieze în timp superioritatea spirituală a pontifilor romani.

Cu Ariald şi Rotari (636-652) dinastia longobardă s-a consolidat. Acesta din urmă este autorul unui faimos *Edict* (643), culegere de legi şi obiceiuri longobarde, care probează brutalitatea, dar şi sensibilitatea culturală prezentă la acest popor în comparaţie cu alţi barbari. La baza dreptului longobard se aflau „faida" sau răzbunarea personală şi „guildrigildo", concilierea şi compensaţia financiară pentru ofense, furt, răniri şi ucidere. Cu Autari şi Agilulf – la jumătatea secolului VII – expansiunea longobardă a ajuns la apogeu, cuprinzând aproape întreaga Italie septentrională, de-a lungul lanţului apenin, centrală cu ducatul de Spoleto şi meridională cu ducatul de Benevento. Bizanţului i-au rămas Ravenna şi Pentapolis, ducatul roman, o bună parte din Brutium, din Puglia, Sicilia, Sardinia şi cele mai mari insule din Mediterana. În acest mod s-au constituit de o parte Longobardia şi de cealaltă România: cele două denumiri au fost păstrate şi indică în prezent două dintre cele mai importante regiuni din Italia, Lombardia şi Romagna.

Societatea longobardă era profund ierarhizată. În frunte se afla regele, stăpân peste grupurile de *arimmani* (oameni liberi) şi *gastaldi* (oficiali regali), duci, centenari, decani. Urmau apoi *aldii* (persoane semilibere) şi sclavii împărţiţi în *ministeriales*, care aveau diverse meserii (*ministeria*), vechili şi sclavi rurali, ocupaţi cu munca câmpului. În teritoriile bizantine au rămas în vigoare instituţiile imperiale şi Pragmatica Sacţiune a lui Iustinian, dar capacitatea administrativă redusă şi slaba iniţiativă politică ale conducătorilor locali au sărăcit şi mai mult populaţia, sufocată de taxe şi lipsită de orice siguranţă.

S-au consolidat, în schimb, biserica și autoritatea civilă a episcopilor, care au ajuns să constituie una dintre cele mai eficace forme de apărare a orășenilor, a celor oprimați și a celor lipsiți de drepturi. În Italia longobardă decadența a atins apogeul, în timp ce autoritatea justiției lăsa mult de dorit.

Convietuirea dintre stăpânitorii longobarzi și supușii romani, care au împrumutat primitivului popor germanic o primă formă de cultură și mai presus de toate conștiința forței lor, a fost caracterizată de două aspecte: primul era legat de nevoia de a trece de la legislația orală, tipică populațiilor barbare, la cea scrisă, lucru realizat de Rotari; al doilea privea limba în care era redactată această codificare legislativă, și care nu mai era limba germanică folosită de Ulfila în traducerea Bibliei, ci latina: desigur nu latina elegantă a epocii de aur, ci acea latină vulgară vorbită și înțeleasă în peninsula italică și în întreaga lume occidentală.

6

Sfântul Benedict şi monahismul

Printre instituţiile ecleziastice consolidate în această perioadă, se distinge în mod particular monahismul, care a înflorit în Răsărit în conformitate cu idealurile ascetice şi cu fuga din lume şi care s-a afirmat în Apus sub forma vieţii cenobitice (koinòs = comun, biòs = viaţă). Exponentul cel mai cunoscut al acestei excepţionale forme de religiozitate este Sf. Benedict de Norcia (Nursia) (480-543), care s-a retras la început la Subiaco şi apoi s-a stabilit definitiv în 529 la Cassino, unde a creat o abaţie care a devenit unul dintre centrele cele mai importante ale civilizaţiei creştine din întregul Ev Mediu. La Montecassino, într-adevăr, a fost concepută şi aplicată pentru prima oară celebra „Regulă", devenită rapid norma menită să guverneze existenţa întregului monahism occidental. „Regula" constituie suma înţelepciunii romane, a umanitarismului şi a spiritului de solidaritate creştină; ea s-a bazat pe renunţarea la bunuri, precum şi pe rugăciune şi activităţi concrete. Spiritul acestei Reguli este redat de formula *Ora et labora* (Roagă-te şi lucrează), destinată să confere activităţii concrete o funcţie de înălţare şi izbăvire a păcatelor asemănătoare cu rugăciunea. În Italia şi în Occidentul creştin au apărut nenumărate *cenobii* (chinovii, mănăstiri) conduse de abaţi (din ebraicul abba = tată), cărora li se supuneau monahii pe care aceştia îi îndrumau în rugăciuni şi în activităţile concrete, precum şi în cerinţele vieţii cotidiene. Abatele era cel care împărţea sarcini, aplica pedepse sau rânduia scutiri, potrivit vârstei, robusteţii şi felului de a fi al călugărilor. De-a lungul secolelor abaţiile au devenit centre de înaltă spiritualitate

Sf. Benedict încredinţează călugărilor „Regula"

şi de cultură: ele au păstrat şi au transmis un număr imens de manuscrise conţinând opere ale latinităţii clasice şi medievale. Din secolul V până în secolul VIII numărul mănăstirilor a crescut atât de mult încât se poate vorbi de o adevărată „epocă monastică": din Irlanda Sf. Patrick, Sf. Columban şi Sf. Brandan, din Anglia Sf. Augustin de Canterbury, din claustrul de la Jona şi Bangor la cele de la Skt. Galen, Luxeuil, Corby, de la cele din Novalesa din Nonantola la cele ale Sf. Giulia de la Brescia şi Farfa, peste tot au înflorit abaţiile şi vocaţia spirituală.

7
Economia de curte

Odată cu apariția mănăstirilor au crescut donațiile de pământuri și case, precum și daniile în bani – așa-numitele donații *pro anima*, menite să asigure mântuirea credinciosului – care s-au acumulat în numeroase abații, mai mici sau mai mari. În interiorul acestora, monahii se ocupau de cultivarea pământului, asanarea zonelor mlăștinoase, săparea de canale, plantarea de păduri și consolidarea așa-numitelor *curtes*, împărțite într-o *pars dominica*, rezervată stăpânului și într-o *pars massaricia*, concesionată colonilor. Marii proprietari de pământuri erau numiți *domini* sau stăpâni funciari, care beneficiau de supunerea totală a slujitorilor lor și a celor care trăiau în *curtis*, în cuprinsul orașelor sau al satelor. În felul acesta, s-a creat un sistem economic închis, numit „economie de curte". Existența regatelor romano-barbare, consolidarea puterii ecleziastice, redefinirea Imperiului bizantin, apariția unui nou tip de economie, toate acestea au determinat nașterea unei noi civilizații, deosebită de cea antică, precum și de cea modernă, numită epoca de mijloc sau Evul Mediu.

8
Arabii

Între secolele IV și VI, așa cum am arătat, societatea și lumea s-au modificat profund. Tot atât de adevărat însă este că o serie de lucruri s-au perpetuat din vechea civilizație antică: limba, monedele, unitățile de măsură, drumurile comerciale au rămas legate, în spațiul mediteranean, de un sistem încă unitar, nu foarte diferit de cel existent în timpul Imperiului roman. Dar și în aceste sectoare secolul VII a adus noutăți radicale, prin apariția islamismului și a civilizației arabe. Timp de secole peninsula arabică, punte între Asia și Africa, a rămas, cu excepția zonelor de coastă, ruptă de procesul evolutiv al civilizației. În interiorul ei dominau zonele deșertice și societatea caravanieră, ocupată cu păstoritul și micul comerț. Diferitele triburi de beduini – oamenii deșertului – erau unite de un singur și fragil element: credința comună într-o serie de divinități ce constituiau un fel de politeism primitiv, al cărui centru era Mecca, unde se înălța celebra Kaaba, edificiu care găzduia „piatra neagră" despre care se spunea că a căzut din cer din voința arhanghelului Gabriel și în jurul căreia se adunau masele de pelerini venite din deșert și din cele două mari orașe, Mecca și Yatrib.

La Mecca s-a născut în 570, Mahomed, într-o familie de mici negustori. S-a căsătorit cu o văduvă bogată, Khadija, a devenit negustor de cămile și în lungile sale peripluri a reușit să înțeleagă spiritul și năzuințele poporului său. Meditația solitară din timpul lungilor călătorii, precum și viziunile și revelațiile pe care le-a avut au contribuit la elaborarea convingerilor sale religioase, care respingeau politeismul, anunțând o nouă religie,

Miniatură persană din sec. al XVIII-lea reprezentându-l pe Profetul Mahomed şi cele trei personaje reprezentative pentru tradiţia musulmană: în centru în faţa Profetului Ali; în stânga, cei doi fii ai lui Ali şi ai Fatimei, cunoscuţi drept „cei doi Hasan".

riguros monoteistă, islamismul. Mahomed a început să predice împotriva idolilor de la Kaaba, în numele lui Dumnezeu, Allah, al cărui profet s-a proclamat, intrând astfel în conflict cu sacerdoţii

de la Mecca. În 622 el a trebuit să părăsească Mecca și s-a stabilit la Yatrib, care de atunci s-a numit Medina, adică orașul Profetului. Din anul fugii lui Mahomed de la Mecca – Hegir – a început numărătoarea noii epoci, numită de ceea Hegira. Astfel s-a născut o nouă religie, în centrul căreia se află Allah, identificat cu Dumnezeul iudaic al lui Abraham, fapt ce probează elementele de conexiune cu ebraismul și creștinismul. Textul sacru al noii religii este Coranul, care conține prescripții cu caracter moral și juridic, alături de descrieri ale Paradisului, loc de desfătare cu puternice conotații materiale care îl deosebesc net de corespondentul creștin al veșnicei răsplăți. Coranul a reglementat viața de familie și viața publică, a limitat poligamia, a pedepsit adulterul, a îndemnat la o supunere totală față de Allah, la rugăciune și la ajutorarea celor săraci. A încurajat, de asemenea, participarea la „războiul sfânt" împotriva necredincioșilor care trebuiau convertiți chiar și prin violență, pentru instaurarea stăpânirii *Islamului*, adică voința absolută a lui Allah. Pe musulmanul căzut în luptă îl aștepta Paradisul lui Mahomed, în care Uri, copile grațioase, îl primeau pe erou în grădinile lui Allah, spații ale desfătării. Religia musulmană se deosebește de cea creștină și de cea iudaică și prin faptul că a dat naștere unei societăți lipsite de o castă sacerdotală autonomă, care este înlocuită de puterea militară, precum și pentru că a impus un crez în care chestiunile teologice nu sunt fundamentale, fiind contrabalansate de o materialitate precumpănitoare.

La Mecca s-a născut noua religie (630) și în acest oraș sfânt se desfășoară de atunci pelerinajul anual al credincioșilor lui Allah. Profetul a murit în 632. Succesorii săi au fost califii, Abu Bakr (633-634), socrul lui Mahomed, Omar (634-644), apoi Othman (644-656) și Ali (656-661), ginerii Profetului. A urmat Al Muawwia (661-680), din familia Omeyyazilor, numit califul din Ierusalim, oraș intrat de puțină vreme în orbita arabă. Cu o rapiditate miraculoasă islamismul s-a răspândit în tot bazinul mediteranean, a cuprins apoi întreaga peninsulă arabică până la Golful Persic, la hotarele Imperiului persan și ale celui bizantin, căruia i-au fost smulse Siria, Palestina, Egiptul.

النار وما لكم من ناصرين ● ذلكم بأنكم اتخذتم آيات الله
هزوا وغرتكم الحيوة الدنيا فاليوم لا يخرجون منها
ولا هم يستعتبون ● فلله الحمد رب السموات ورب الأرض
رب العالمين ● وله الكبرياء في السموات والأرض وهو العزيز
الحكيم

سورة الأحقاف وهي ثلثون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

حم ● تنزيل الكتاب من الله العزيز الحكيم ● ما
خلقنا السموات والأرض وما بينهما إلا بالحق
وأجل مسمى والذين كفروا عما أنذروا معرضون ● قل
أرأيتم ما تدعون من دون الله أروني ماذا خلقوا من
الأرض أم لهم شرك في السموات ائتوني بكتاب من قبل
هذا أو أثارة من علم إن كنتم صادقين ● ومن أضل

Pagină din Coran (dintr-un codice manuscris nedatat de la Biblioteca Nazionale, Torino)

Persanii au pierdut Mesopotamia şi mai târziu chiar Persia. În secolul VIII dinastia omeyyadă a reluat cucerirea Asiei Mici, ajungând (717-718) până la zidurile Constantinopolului, în timpul domniei lui Leon al III-lea Isauricul. A urmat cucerirea bazinului sudic al Mediteranei. În 698 a căzut Cartagina, iar războinicul Tarik a traversat strâmtoarea care lega Africa de Peninsula Iberică, numită de atunci Gibraltar (*gebel-el-Tarik* = muntele lui Tarik). În 711 arabii au cucerit Spania vizigotă şi, după ce au trecut Pirineii, au ocupat Narbonne şi Bordeaux, ajungând până la Loara. În 732, pe câmpia de la Poitiers, Carol Martel, regele francilor, i-a înfrânt pe necredincioşi şi i-a izgonit la sud de Garonne. Astfel, înaintarea arabilor a fost oprită, dar la căderea dinastiei omeyyade, se formase deja un puternic imperiu islamic, condus de Abbasizi şi având capitala la Bagdad, pe Tigru. Omeyyazii supravieţuitori au fugit în Spania, unde au pus bazele unui califat independent, cu capitala la Cordoba. Mai târziu, puterea a fost preluată de descendenţii Fatimei, fiica lui Mahomed; noua capitală a fost stabilită la Cairo. În ciuda divizării politice, unitatea religioasă şi culturală a arabilor s-a consolidat, dând naştere unui spirit unitar care le-a permis să obţină succese considerabile. O anumită toleranţă religioasă a făcut posibil ca populaţiile cucerite să-şi menţină autonomia şi, măcar în parte, convingerile religioase. Iniţiativa culturală şi comercială a lumii islamice a garantat ulterior dezvoltarea aşezărilor otomane. Schimburile dintre Orient şi Occident au devenit mult mai intense, islamismul introducând forme de civilizaţie într-un Occident în care asemenea valori fuseseră aproape abandonate. Au fost comercializate plante şi fructe noi, precum bumbacul, portocalul, caisul, sparanghelul, anghinarea; pielea, sticla, ţesăturile, fildeşul, metalele şi lemnul au cunoscut tehnici de prelucrare ignorate până atunci de lumea occidentală. În sfârşit, în domeniul ştiinţelor şi al gândirii, arabii, ajunşi în contact cu cultura elenistico-bizantină, au servit drept punte către Occident. Lucrările lui Ptolemeu, Euclid, Gallenus, Hippocrate, Platon şi Aristotel au devenit cunoscute în lumea creştină prin intermediul traducerilor şi comentariilor arabe. Modelul de

administrație introdus de arabi a fost preluat în bună măsură de la statul romano-bizantin și de cel persan. Araba a devenit limba oficială a teritoriilor ocupate; s-au bătut monede de aur, *dinars* și de argint, *dirhams* sau drahme, care înlocuiau monedele bizantine. S-au obținut rezultate excepționale în domeniul astronomiei, matematicii, medicinei și filosofiei: sunt celebre traducerile și comentariile la Aristotel, datorate lui Avicenna și Averroes. Astfel, în vreme ce creștinătatea de-abia începea să iasă dintr-o criză secular și să se elibereze de barbari, islamismul nu numai că a conferit forță și unitate lumii orientale, dar a influențat și Occidentul din punct de vedere economic, cultural și științific, contribuind la crearea unei societăți noi.

9

Răsăritul şi Roma: confruntări şi apropieri

Este fără îndoială adevărat că războaiele izbucnesc cel mai adesea din motive economice, teritoriale, de succesiune dinastică, dar trebuie să ţinem seama, totuşi, că uneori coexistenţa paşnică între popoare este afectată de raţiuni de natură religioasă. Confruntarea dintre goţi şi romani, de pildă, s-a datorat faptului că germanii au rămas credincioşi arianismului şi, drept urmare, au ajuns în conflict cu romanii catolici, cu papalitatea şi cu împăratul Iustinian, care în 524 a declanşat un val de persecuţii împotriva arienilor. În schimb, longobarzii s-au convertit la catolicism, fapt care, în ciuda unor disensiuni particulare, a favorizat stabilirea lor definitivă în peninsula italică. În acelaşi timp, profundele deosebiri de natură eclezială, precum şi divergenţa legată de primatul papilor şi, în consecinţă, cea privitoare la poziţia şi funcţiile patriarhilor de la Constantinopol au dat naştere unei controverse tot mai profunde între Roma şi perla Bosforului. Este adevărat că tendinţe de separare între cele două ramuri ale Imperiului roman au apărut o dată cu transferarea capitalei la Bizanţ, deşi succesorii lui Constantin s-au străduit să amplifice factorii care ar fi determinat configurarea unei politici predominant bizantine. Iustinian a încercat din răsputeri să reunifice vechiul stat roman, dar visul său de *reductio ad unum* s-a spulberat la trei ani după moartea sa, atunci când, în 568, longobarzii au pătruns în Italia. De la sfârşitul secolului VI au început să apară pericole şi mai mari. Imperiul a pierdut teritorii întregi în beneficiul persanilor, în particular, al împăratului sassanid Chosroe al II-lea (590-628) şi al arabilor. Pe teritoriul Imperiului au pătruns ulterior

și alte populații, precum slavii, bulgarii, longobarzii. Astfel, Imperiul s-a redus treptat până la a ocupa doar peninsula anatoliană și Grecia, zona Ravennei, sudul Italiei și Balcanii, pierzându-și caracteristicile latine în favoarea unor tot mai pronunțate trăsături grecești. Dar pentru a înțelege mai bine separarea dintre Roma și Bizanț, trebuie să avem în vedere motivații importante de natură religioasă.

Într-adevăr, după condamnarea arianismului, disputele teologice s-au întețit, purtându-se asupra relației dintre Tatăl și Fiul, asupra naturii lui Cristos – umană și divină – drept care Fiului lui Dumnezeu i-a fost recunoscută numai natura umană. Theodosius al II-lea a convocat în 431 Conciliul de la Efes, la care a fost proclamată doctrina referitoare la Maria, mama lui Dumnezeu-Fiul, definindu-se astfel și mai explicit natura umană al lui Cristos. În 451, a avut loc Conciliul de la Chalcedon, în cadrul căruia a fost condamnat monofizismul, dar împăratul bizantin Zenon, care a participat la Conciliu, a încercat să își reafirme competența în materie ecleziastică, sporind astfel disensiunile cu Biserica romană. Confruntările s-au intensificat atunci când tot Zenon a promulgat *Henotikon* – Edictul de uniune (482) – care a declanșat conflictul dintre ortodocși și monofiziți, încercând să acorde prerogative sporite episcopului Romei. Iustinian, la rândul său, a încercat să rezolve pe cale diplomatică această problemă spinoasă, prin *Edictul celor trei capitole* (544) în care, poate la sugestia impulsivei împărătese Teodora, protectoarea monofiziților, au fost respinse scrierile unor episcopi, inspirate din hotărârile de la Chalcedon. Lupta cu Roma a devenit astfel inevitabilă, de vreme ce Apusul rămânea catolic, în timp ce Răsăritul invoca tot felul de diferențe. Iustinian l-a invitat pe papa Vigilius la Constantinopol. Vigilius a refuzat cu vehemență să accepte Edictul, dar atunci a fost constrâns prin violență, ceea ce a dus la o definitivă ruptură.

Bizantinii au sfârșit prin a-și da seama că adoptaseră poziții greu de apărat. Împăratul Constans al II-lea, încercând să atenueze o parte din aceste diferende, a venit la Roma în plină expansiune arabă și a adresat un apel papei Vitalianus pentru refacerea unității

IMP. THEODOSIVS MINOR. AVG. CI.

Portretul împăratului Theodosius II pe o monedă antică (pagină din „Illustrium imagines" de Fulvio Andrea, tipărită la Roma în 1517)

creștinilor împotriva necredincioșilor, dar a sfârșit prin a prăda orașul de operele sale de artă și de obiectele de aur, întorcându-se apoi în Bizanț fără nici un alt rezultat. Nici pontiful, nici francii și nici longobarzii nu au răspuns apelului său, tardiv și nesincer. A reînceput apoi lupta cu Roma în chestiunea monotelismului, drept pentru care a fost adus la Constantinopol papa Martin I, care a fost judecat, torturat și a murit ca martir în 665. Constantinopolul a înțeles atunci că s-a ajuns prea departe. În consecință a fost convocat la Bizanț al șaselea Conciliu ecumenic, la care Răsăritul creștin, funciarmente antiarab, a sancționat doctrina prezenței în Cristos a două firi și două voințe distincte, una divină și una umană, cea de-a doua fiind subordonată celei dintâi (680-681). După un deceniu de pace, în 682 împăratul Iustinian al II-lea a convocat Conciliul Trullan, numit astfel pentru că s-a ținut în palatul imperial, într-o sală cu cupolă (*trullo*), în care s-a proclamat întâietatea patriarhului de la Constantinopol față de cel de la Roma și s-au adoptat canoane contrare uzanțelor apusene, printre care neacceptarea celibatului preoțesc. Încercările de apropiere dintre Occident și lumea bizantină au fost astfel zădărnicite.

Acestei situații precare i s-a adăugat așa-numita „dispută iconoclastă", declanșată în 726 printr-un decret emis de împăratul Leon al III-lea Isauricul, menit să interzică cultul imaginilor sacre, a căror distrugere, de altfel, devenea obligatorie. Reacțiile catolicilor au fost violente. Exarhului de la Ravenna i-a revenit misiunea de a aplica edictul în teritoriile bizantine din Italia, dar la Neapole, la Ravenna și mai ales la Roma au izbucnit rebeliuni. Profitând de această ocazie, regele longobard Aistulf a smuls bizantinilor Ravenna, încredințată mai târziu papei de către Pepin cel Scurt, regele francilor (754), numit *patricius romanorum*: astfel s-a inaugurat puterea temporală a papilor și s-a deschis calea către constituirea unui imperiu occidental contrapus celui bizantin. În Răsărit, în aceeași perioadă, s-a deschis Conciliul de la Hieria (753), inițiat de Constantin al V-lea pentru a declara cultul icoanelor contrar doctrinei creștine. Disputa iconoclastă a continuat până în 843, când, în plin Imperiu carolingian, papa a reușit să impună restaurarea

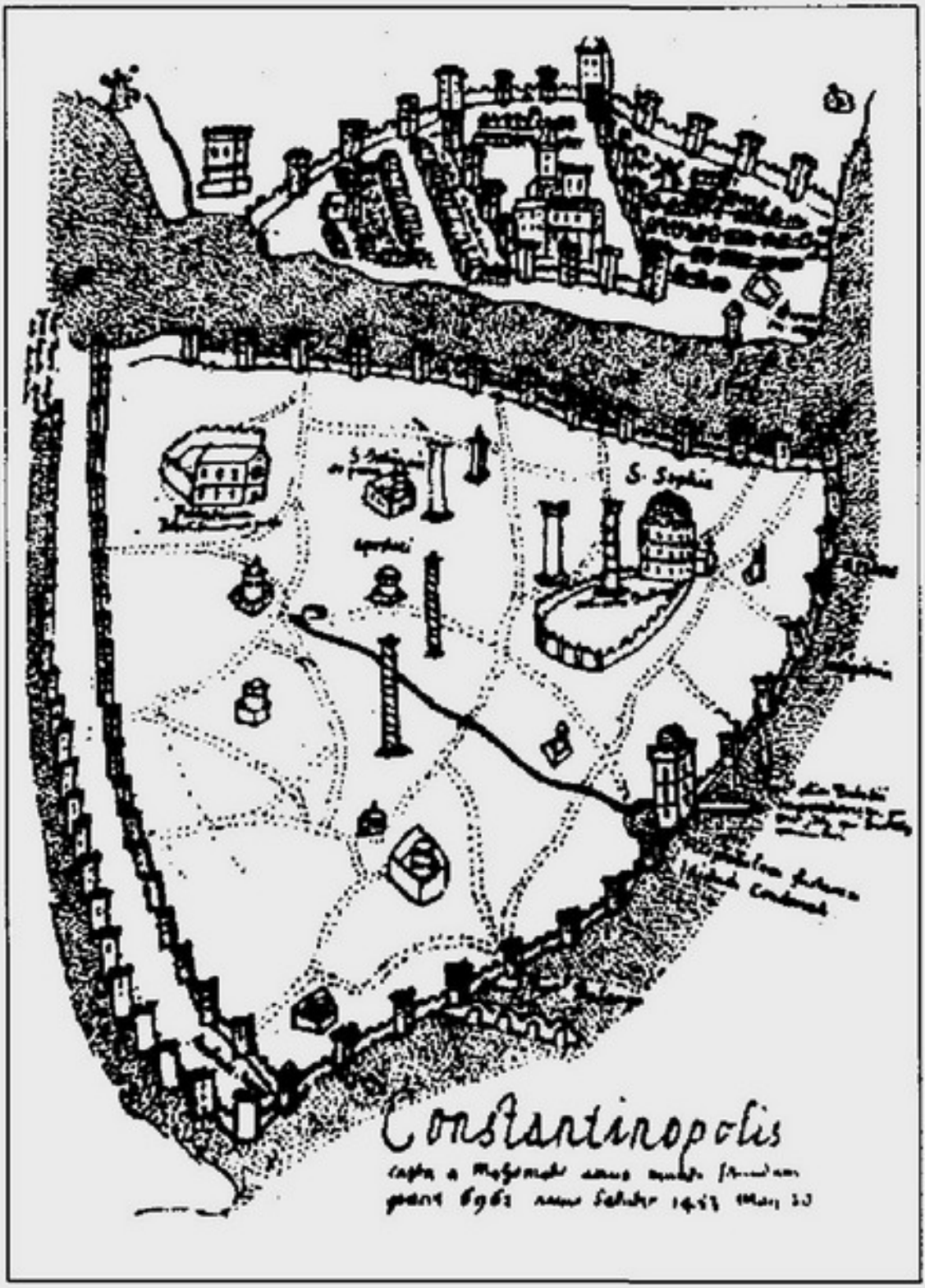

Plan al oraşului Constantinopol, sec. XV, copie a unuia alcătuit de un călător medieval

cultului icoanelor. Coexistența între Roma și Constantinopol era însă compromisă, astfel că un secol și jumătate mai târziu împăratul bizantin Mihail al III-lea și-a arogat dreptul de a-l depune pe patriarhul Ignatie, înlocuindu-l cu laicul Fotie (Fotios). Gestul său a determinat un aspru schimb de invective între scaunul din Constantinopol și cel de la Roma până ce, în 867, invocând așa-numita dispută a lui *filioque*, referitoare la dogma potrivit căreia Spiritul (Duhul) Sfânt purcede de la Tatăl și de la Fiul, impusă de Roma potrivit unei interpretări neliterale a Crezului aprobat la Niceea, patriarhul a convocat un Conciliu la Constantinopol și l-a excomunicat pe papa Nicolae I (867). Astfel s-a produs o gravă schismă între cele două capitale și pontiful Nicolae I (858-867) a reușit să impună voința Romei, punând bazele primatului politic al papalității: prin aceasta Biserica romană și Occidentul au întors spatele Constantinopolului. O dată în plus motivele de ordin religios au generat o ruptură nerezolvată nici până astăzi.

10

Roma în Evul Mediu timpuriu

Ieşită din cei douăzeci de ani ai războiului bizantino-gotic, Roma era răvăşită de distrugeri, molime şi foamete. Cel care a început o vastă operă de refacere administrativă şi economică, dar şi religioasă, a fost Grigore I cel Mare, în timpul pontificatului căruia (590-604), responsabilităţile municipale şi ecleziastice s-au concentrat în mâinile papei.

Asupra acestei opere de refacere s-a abătut însă, ca un fulger, invazia longobarzilor, care au ajuns să pună în pericol atât papalitatea cât şi existenţa Romei. Tăria morală a lui Grigore cel Mare şi a succesorilor săi i-a îndepărtat însă pe invadatori care au străbătut teritoriul italian până la porţile Romei, dar nu au avut curajul să intre în oraş. Secolele VII şi VIII au marcat un regres general în întreaga peninsulă şi Roma a pierdut locuitori, edificii şi monumente antice, cu toate că Biserica, hotărâtă să dea o aură creştină templelor păgâne şi construcţiilor imperiale, a salvat o bună parte din vechea cetate, care ar fi fost altfel destinată unei degradări complete.

Constituirea ducatului roman de sorginte bizantină a servit în mult mai mare măsură papei şi episcopilor decât imperiului de la Constantinopol, preocupat mai mult să se despartă de Roma decât să-i vină în ajutor. Astfel italicii asediaţi din multiple direcţii s-au strâns în jurul Bisericii, papei şi simbolurilor sale: San Giovanni in Laterano, San Pietro, bazilicile paleocreştine, *Cemeteria* martirilor din timpul persecuţiilor, spre care s-au îndreptat şiruri lungi de „romei", care au pornit spre cetatea martirilor din cele mai îndepărtate

Piaţa San Giovanni în Laterano, gravură de G. B. Piranesi

Sf. Nicolae I cel Mare (după Platina)

colțuri ale creștinătății occidentale. Acest fapt a adus o oarecare îmbunătățire în viața locuitorilor Romei, căreia i-au dat un masiv ajutor francii și Imperiul carolingian.

În secolul IX, un nou pericol a amenințat cetatea pontificală: incursiunile prădalnice ale sarazinilor, ajunși în cetatea Romei, unde au devastat San Pietro și San Paolo. Tocmai atunci s-au manifestat mai puternic autoritatea și prestigiul papei. Leon al IV-lea, un alt mare vicar al lui Cristos, a organizat o ligă a cetăților maritime din Marea Tireniană – Amalfi, Neapole și Gaeta – care, sub comanda consulului Cesarius, au învins în apele Ostiei puternica flotă sarazină (849).

Pentru a preîntâmpina noi expediții de jaf, Leon al IV-lea a înconjurat cu un nou zid, denumit leonin, o parte din Roma de dincolo de Tibru, incluzând și bazilica San Pietro. Opera lui Leon în favoarea creștinătății și a Romei a fost continuată de un alt mare pontif, Nicolae I.

În aceeași perioadă și bazilica San Paolo a fost înconjurată de un puternic zid destinat să protejeze acest mare edificiu roman, expus până atunci furiei necredincioșilor. Dar noua centură numită *Giovannipoli* a avut mai puțin noroc decât cea „leonină" și la începutul mileniului II a căzut în ruină.

11
Sicilia medievală

Grave repercusiuni a avut asupra Italiei și Occidentului invadarea Siciliei de către vandali, conduși de Genseric (440), care a stăpânit insula până în 476 când, în numele Romei, a fost recucerită de către *magister utriusque miliciae* Odoacru. Astfel, din acel an, insula a făcut din nou parte din Occident; mai târziu, fragilitatea dominației gotice a determinat o reorientare către Bizanț (535), ai cărui oșteni au fost salutați ca *restitutores* ai prăbușitei ordini imperiale. De la jumătatea secolului VI Trinacria a devenit o *tema Partis Orientis*.

Evenimentul major al secolului următor a fost transferarea temporară a capitalei imperiale de la Constantinopol la Siracusa (663), poruncită de împăratul Constantin al III-lea (641), care intenționa să mute capitala în Apus pentru a-i înfrânge pe longobarzi; în acest scop a utilizat cetatea Ortigia ca virtual loc de trecere între Răsărit și Roma. Stăpânirea bizantină opresivă a durat circa trei secole, în cursul cărora s-au transformat sensibil istoria și perspectivele insulei.

În 827 arabii din emiratul de la Kerouan – tunisieni –, profitând de rebeliunea împotriva Constantinopolului a conducătorului bizantin din Messina Eufemios, au debarcat pe pământul sicilian, pe care s-au stabilit după decenii de război, care au culminat în 877-878 cu capturarea Siracusei, în 870 cu cucerirea Maltei și în 902 cu căderea Taorminei. Dominația arabă a durat circa două secole și a contribuit la pătrunderea unor motive caracteristice din cultura și civilizația islamică. De-abia în

IMP. CONSTANTINVS AVG. III.

Constãtinus .iii. uir pessimus & hereticus: hic sub specie religionis Romã ueniẽs: quinta die ad direptionẽ se cõuertit, uniuersas statuas ex ere & marmore ad urbis ornamẽtum positas dirupuit & ecclesiarũ pretiosa queq; sustulit, plus ipse urbi septẽ diebus detraxit q̃ barbari ante .cc.lxxvii annis q p stea cũ Syracusas puẽisset ibidẽ ĩ balneo a suis occisus ẽ.

Portret al împăratului Constantin III din „Illustrium imagines"

1060 Robert Guiscard și Roger d'Hauteville au străbătut cu navele creștine strâmtoarea Messina. Între timp, din Sicilia și din Spania au pornit o serie de incursiuni care au înrăutățit condițiile de viață ale populațiilor italiene riverane. Au fost întemeiate colonii sarazine la Frassineto, pe Coasta Albastră și la gurile râului Garigliano; în Adriatica, arabii au pus stăpânire pe Bari, beneficiind de complicitatea unui grup de răzvrătiți antibizantini, conduși de un anume Melo.

Merită să subliniem că orașul Palermo și-a menținut stabilitatea și puterea în perioada romană și mai târziu în perioada în care insula a fost prădată de vandali, dar a intrat în declin atunci când Sicilia a fost ocupată de bizantini, care au mutat capitala la Siracusa, socotită mai potrivită datorită poziției sale naturale, care permitea menținerea unor raporturi mai strânse cu Constantinopolul și cu Imperiul bizantin. O dată cu invazia arabilor, fosta capitală a decăzut, în timp ce Palermo și Messina au reînflorit, având vocația de punte către peninsula italică.

Dacă prezența bizantină a părut să tempereze vigoarea și vivacitatea italiană, arabii au redeșteptat dorința de autonomie și de fapte de bravură, spiritul economic și întreprinzător. Vechile orașe siciliene au înflorit, în timp ce așezări neînsemnate, precum cele situate în zona nordică a insulei, au cunoscut un avânt care a propulsat întreaga Sicilie spre Occident și spre inima Mediteranei.

12
Franci, vizigoți și longobarzi

Începând din secolul IV, pornind de la gurile Scheldei (Escaut), ale Mosellei și ale Rinului, francii s-au aventurat către sud. În secolul V regele lor Clovis a cucerit vechea Gallie romană, iar în 507 i-a învins la Vouillé pe vizigoții care stăpâneau Provence, Auvergne, Aquitaine și, dincolo de Pirinei, întreaga Spanie și care, sub asaltul francilor, s-au refugiat în Peninsula Iberică, unde s-au diferențiat rapid de vandali și de puternica nobilime hispano-romană. S-a constituit un regat vizigot cu caractere statale și culturale bine definite care a durat până la invazia arabilor (711).

Francii, conduși de dinastiile merovingiană și apoi carolingiană, și-au păstrat individualitatea până la sfârșitul secolului IX. Meritul principal al lui Clovis, care a domnit până în 511, a fost acela că, după convertirea sa la catolicism, a încheiat un acord cu Biserica prin care, în schimbul păstrării autorității ecleziastice asupra activității sociale și culturale, suveranul își rezerva dreptul de a interveni în alegerea episcopilor și în Conciliu. Regatul s-a împărțit în *Austrasia* la *nord-est* cu capitala la *Soissons* și *Neustria* la *vest* cu capitala la Paris, conduse de suverani și „majordomi" (*maior domus*) rivali. Suveranul cel mai capabil a fost Dagobert (629-639), dar după el autoritatea suveranilor a intrat într-un puternic declin. Prin urmare, „majordomii" și-au asumat responsabilități importante. Regii, slabi și nevolnici (*fainéants*), au rămas simple figuri decorative.

În 711, Carol Martel, majordom austrasian, a preluat puterea, a unificat cele două regate și i-a învins pe arabi la Poitiers în 732. În 737, a murit regele merovingian Teodoric al IV-lea și

tronul a rămas vacant până la moartea lui Carol Martel (741). În 743, fiii săi, Pepin și Carol, l-au ales ca suveran pe Childeric al III-lea, care a fost însă detronat de către Pepin, rămas unicul stăpânitor (751). În 754, papa Ștefan al II-lea, care solicitase ajutorul francilor împotriva longobarzilor, l-a încoronat rege.

Cu el a început dinastia carolingiană, care a cunoscut prin succesorul lui Pepin, Carol, zis cel Mare, maxima înflorire. Într-o lungă serie de bătălii (772-804), Carol i-a supus pe avari, pe bavari și pe saxoni, al căror erou, Tassilo, a fost luat captiv; a cucerit ținuturi întinse până la Dunăre, provinciile slave și daneze, dar a avut mai puțin succes în expediția împotriva arabilor, de care a fost învins la Roncevaux (778), dar pe care a sfârșit prin a-i înfrânge, ocupând ceea ce s-a numit Marca Hispanică (801). Astfel, Carol stăpânea un teritoriu care se întindea din Peninsula Iberică până la Elba. Prima intervenție a francilor în Italia avusese loc sub Carol Martel, atunci când papa Grigore al III-lea, amenințat de expansiunea longobarzilor, a cerut ajutor împotriva regelui Liutprand (712-744) care, pentru o anumită perioadă, s-a aflat sub autoritatea papei, puternic mai degrabă prin prestigiu decât prin forța armelor.

În realitate, relațiile franco-longobarde erau bune, motiv pentru care papa rămânea izolat și depindea de bunul plac al lui Liutprand și al bizantinilor. În 741, a devenit pontif Zaharia, care a obținut de la suveranul barbar o primă donație de pământuri la Sutri și la Bieda, menite să formeze nucleul recunoscut mai târziu ca domeniu temporal ecleziastic. Sub regele Aistulf (749-756), situația Bisericii, după cucerirea de către longobarzi a Ravennei, a Pentapolisului și, în sfârșit, a teritoriilor bizantine din Italia s-a înrăutățit. Atunci, Ștefan al II-lea a forțat desprinderea de Bizanț și a încercat să provoace și o ruptură între franci și longobarzi. Pepin cel Scurt a dat ascultare solicitărilor papale, asigurându-și astfel recunoașterea ca rege.

Ștefan al II-lea a plecat în Franța unde a fost primit cu mari onoruri și, cu prilejul a două mari adunări, a expus problemele Bisericii romane, primind de la suveranul franc promisiunea solemnă de ajutor. Papa, în împrejurimile orașului Laon (754), l-a încoronat pe Pepin *rex* și *patricius romanorum*, garantându-i

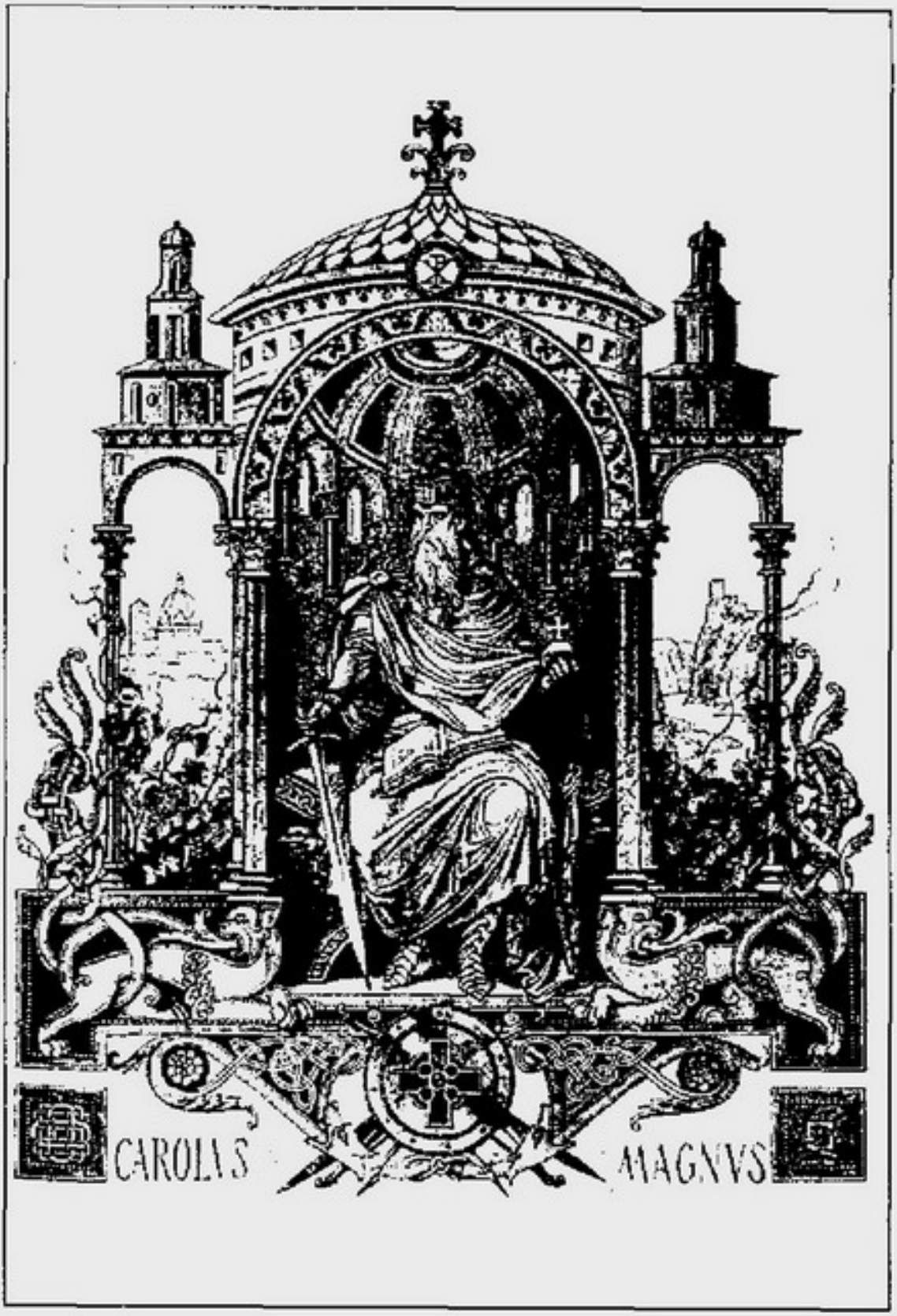

Carol cel Mare, gravură din sec. al XIX-lea

transmiterea titlului regal către succesorii săi. În schimb, prin pactul încheiat cu papa, Pepin a promis să cedeze Bisericii teritoriile luate de către longobarzi de la bizantini. Pentru că încercarea de a-l convinge pe Aistulf să restituie teritoriile cucerite s-a dovedit inutilă, Pepin a pătruns în Italia și i-a învins pe longobarzi în defileul de la Susa. La început, Aistulf a acceptat planul regelui franc, cedând Bisericii Exarhatul de Ravenna, Pentapolis și ducatul roman, dar de îndată ce Pepin a plecat, a reluat ofensiva împotriva papei, urmărindu-l până la Roma. Longobarzii au ajuns până la San Pietro, aflat în acea vreme în afara zidurilor aureliene și, deși n-au distrus acel mare edificiu creștin, l-au jefuit cu brutalitate. Pontiful l-a rechemat pe Pepin, care i-a învins din nou pe longobarzi, silindu-i să cedeze teritoriile respective și să plătească un tribut anual francilor (756). Înfrângerea lui Aistulf a consolidat puterea temporală a papilor și a deteriorat relațiile franco-longobarde.

Mai târziu, regele Desiderius (756-774), succesorul lui Aistulf, acceptând propunerile de pace ale văduvei lui Pepin, Bertrada, s-a îndreptat spre o reconciliere cu francii, întemeiată și pe acorduri matrimoniale: fiicele sale, Desiderata și Gerberga, s-au căsătorit cu Carol și Carloman, fiii lui Pepin; Adelchi, fiul lui Desiderius, a luat de soție pe Gisela, sora lui Carol.

13

Carol, rege al francilor și împărat

Înțelegerea, neagreată de papă, a durat puțin și criza s-a declanșat atunci când, la moartea lui Carloman, sfatul nobililor l-a recunoscut drept monarh unic pe Carol, care a repudiat-o pe Desiderata, numită și Ermengarda, ofensându-l pe Desiderius, în timp ce papa Adrian I a refuzat să-i acorde sprijin soției abandonate a regelui franc. Desiderius a invadat teritoriile papale; Adrian I i-a cerut ajutor lui Carol care, venind în Italia (773), a cucerit Verona și Pavia. Desiderius a fost capturat și Adelchi a plecat în exil la Bizanț.

Carol i-a confirmat papei Adrian donația lui Pepin și și-a luat titlul de rege al longobarzilor. Astfel, dominația longobardă asupra peninsulei italice a luat sfârșit, în timp ce papa a intrat în posesia Ducatului roman, a Perugiei, a Pentapolisului și a Exarhatului. Au rămas independente Ducatul de Benevento (*Longobardia minor*), teritoriile bizantine din sud, Sicilia și Sardinia.

În 781 Carol a intrat din nou în Italia, și a întreprins alte campanii victorioase, în urma cărora au luat naștere mărcile Bavaria, Austria, Jutland, Boemia, Carintia. În sfârșit, în urma tratativelor, a obținut de la bizantini Istria, Liburnia și o parte din Dalmația. Se crea astfel o situație internațională care favoriza apariția imperiului Occidentului. În afară de cucerirea de noi teritorii, Carol a profitat și de criza bizantină. Împărăteasa Irina (797-802), lipsită de curaj și prost sfătuită, temându-se că va fi detronată de fiul ei, Constantin al VI-lea, l-a înlăturat pe acesta prin violență. Papa Leon al III-lea, afectat de gestul împărătesei, a depus-o pe nemiloasa mamă, iar tronul imperial a rămas vacant, în absența unui succesor legitim.

Împăratul Carol cel Mare

În 795 însă, Leon al III-lea a fost întemnițat de nobilimea romană care nu vedea cu ochi buni creșterea puterii celui care ocupa scaunul lui Petru; papa a reușit să scape și s-a refugiat la curtea lui Carol. Atunci a fost perfectat un acord prin care regele îl readucea pe Leon pe scaunul papal, iar papa urma să-l încoroneze ca împărat pe Carol. În toamna anului 800, suveranul franc a intrat în Roma avându-l alături pe Leon care, după un ritual de purificare, a fost reînscăunat ca papă. Drept răsplată, în timpul ceremonialului de Crăciun de la San Pietro, Leon l-a încoronat pe Carol. Acesta a îngenuncheat împreună cu familia lângă altar și Leon i-a pus pe cap o coroană de aur și i-a dat binecuvântarea solemnă, în timp ce poporul roman, prezent în bazilică, l-a salutat de trei ori cu formula aclamării imperiale: „Lui Carol August, dreptcredincios încoronat de Dumnezeu ca împărat roman, viață lungă și victorie". Relatarea fidelă a mărețului eveniment se regăsește în *Liber Pontificalis* și în *Vita Karoli* a lui Eginhard.

14
Imperiul carolingian și societatea feudală

Dimensiunile noului imperiu, denumit Sfânt și roman, pentru a pune în evidență legătura sa cu Biserica și cu tradiția română, erau impresionante. Pentru a controla toate posesiunile și pentru a exercita acea autoritate efectivă menită să înfrâneze tendințele naturale de dezintegrare, Carol s-a confruntat cu o serie de probleme aproape insurmontabile. Sarcina era uriașă, dar cu eforturi considerabile, el a reușit totuși să o ducă la bun sfârșit. Pentru a face posibil acest lucru, a fost obligat să recurgă la o împărțire a puterii centrale, precum și a imensului teritoriu, divizat în 350 de comitate. Urmașii săi nu au reușit să mențină unitatea imperiului și l-au împărțit ulterior în trei regate. Carol însă – așa cum am menționat – a recurs la o primă împărțire a imperiului în 350 de comitate, fiecare guvernat de un comite, subordonat în mod direct împăratului. Ținuturile de graniță au fost denumite mărci. Au fost apoi numiți *missi dominici*, funcționari ai lui Carol care aveau sarcina de a călători prin comitate și de a supraveghea funcționarea aparatului administrativ. Adesea însă, acești *missi* erau cumpărați de funcționarii locali, iar controlul lor devenea ineficient.

În consecință, au fost aleși funcționari mai ales din rândul nobilimii, care au păstrat o strânsă legătură cu puterea imperială: au apărut astfel *vassi dominici*, sau vasalii, extrem de fideli suveranului. Acesta le acorda o suprafață de pământ – *beneficium* – în schimbul unui jurământ de credință. Teritoriile concesionate nu puteau fi transmise moștenitorilor ci, la moartea celui care le primise, se întorceau la împărat care putea să le acorde

urmașilor respectivului *fidelis* – dacă acesta se dovedise cu adevărat credincios – sau altor vasali. În consecință, s-au iscat grave tensiuni sociale, rezolvate parțial în 877, când feudalii au primit de la Carol cel Pleșuv, prin capitularul de la Quierzy, dreptul de moștenire asupra bunurilor majore iar, după un secol și jumătate, în 1037, de la Conrad al II-lea din dinastia saliană, prin *Constitutio de feudis*, dreptul de moștenire asupra feudelor mici.

Totuși, până când feudele nu au devenit transmisibile, *missi* au constituit o structură suficient de solidă în slujba împăraților care au reușit să influențeze puternic economia societății prin intermediul unei consolidări a sistemului vasalic bazat pe beneficiu. Astfel s-a constituit un sistem care a dăinuit timp de secole sub numele de *societate feudală*, adică bazat pe „feud" sau proprietate funciară, pe care s-a articulat viața rurală, deci un imperiu întemeiat în mare măsură pe agricultură și pe proprietățile agrare.

Fiecare „feud" era format din fonduri senioriale, dependente direct de feudatarii laici sau ecleziastici și din pământuri numite *massariciae*, lucrate de coloni. Aceștia, în afara terenurilor pe care le lucrau, aveau în grijă și „fondul dominical", pentru care erau

Țărani la seceriș, miniatură medievală

obligați să presteze *corvées*. În acest mod, oamenii aserviți și colonii, chiar dacă nu erau considerați propriu-zis sclavi, erau totuși foarte strict legați de pământul pe care trăiau în regim de șerbie. Feudele erau organizate autarhic și, cu toate că cumpărarea și vânzarea de produse de lux nu era neglijată (prin organizarea de târguri și iarmaroace săptămânale, lunare, pe anotimpuri, ținute cu ocazia sărbătorii sfântului patron), schimburile se făceau cel mai adesea în natură, având la bază ceea ce producea feudul sau *curtis*.

Societatea constituită sub Carol cel Mare a fost asemănată cu o piramidă. În vârf era împăratul; comiții, marchizii, episcopii și nobilii în general au devenit marii vasali. Aceștia încredințau, la rândul lor, o parte din fondurile lor feudatare celor numiți *valvassori*. Iar aceștia, la rândul lor, subînchiriau la *valvassini*. La baza scării sociale erau cavalerii sau *milites*, dintr-o familie feudală, dar care nu deținea feud. Pe treapta inferioară se aflau locuitorii liberi din orașe, care se ocupau cu comerțul, meșteșugurile și profesiile liberale. În fine, urma clerul, iar pe ultimul loc erau șerbii, alături de care rămăsese un număr destul de mare de sclavi propriu-ziși, cărora creștinismul le ameliorase situația, dar nu le schimbase statutul juridic. Negustătorii beneficiau de privilegii și imunități, dar adevărata bază a puterii o constituiau pământul și gestionarea sa economică. Pentru a menține ordinea și pentru campaniile militare, împăratul folosea o armată organizată, la rândul ei, pe bază vasalică: fiecare vasal furniza suveranului un anumit număr de „oameni de arme" și de mijloace militare. În afară de aceștia mai erau *milites di leva*, strânși cu ocazia campaniilor militare și care, de obicei, se reuneau o dată pe an, poate începând din 756, mobilizarea având loc în luna mai, atunci când abundența ierbii favoriza întreținerea cailor; de aici denumirea de „tabără de mai".

Milites erau înarmați cu lănci, scuturi, arcuri și săgeți. Mai importantă era cavaleria, care folosea spada lungă sau scurtă, cu un singur tăiș. Cavaleria ușoară era înzestrată cu săgeți, în timp ce cavaleria grea avea o armură din piele și metal, coif, vizieră și jambiere. Costul întregului echipament era ridicat,

„Veşmânt militar de paradă", gravură după o tapiserie din catedrala de la Reims

ajungând până la 40 de *solidi*, sumă cu care se puteau cumpăra circa 20 de vaci. Pe lângă cavalerie, mai era așa-numita „scara", o companie de oameni înarmați care constituia garda regelui.

Este greu să apreciem câte unități compuneau o armată, dar poate nu greșim prea mult dacă avansăm cifra de 15 000 de călăreți și infanteriști, purtători de arme și auxiliari, cifră enormă pentru acea vreme. Prin om înarmat se înțelegea un ansamblu de două persoane și trei cai, adică luptătorul propriu-zis și cel care îl însoțea și îl slujea. Fiecare avea în dotare un cal, la care se mai adăuga un al treilea destinat schimbului de urgență. Într-un cuvânt, un corp de 200 de oameni de arme era constituit din 400 de persoane și 600 de cai.

După cum se vede, organizarea Imperiului carolingian era extrem de complexă și ea a sporit prin feudalism, ceea ce a dat Evului Mediu consolidarea definitivă. Într-adevăr, în vreme ce la Constantinopol se perpetua tradiția romană, iar în Orient și în bazinul mediteranean dominau arabii, Occidentul creștin și-a constituit o nouă configurație politică, în care Biserica și religia reprezentau împreună cu împăratul, puterile majore. În timp ce Imperiului îi reveneau aspectele economice și sociale, Biserica și clericii se preocupau de transmiterea culturii antice prin intermediul școlilor episcopale, al abațiilor, al așa-numitelor *scriptoria* și al bibliotecilor.

15
Disoluția Imperiului

Prin încoronarea din noaptea de Crăciun a anului 800, Carol cel Mare a instituit un raport cvasi-feudal cu papa, pe care îl socotea superior pentru că îi oferise coroana; dar la moartea împăratului (814), succesorii săi au încercat să schimbe situația, implicându-se în mod direct în alegerea papilor și în deciziile acestora. Dezvoltarea puternicului stat născut la Roma, oraș ce devenise din nou, după anul 800, un centru politic de o excepțională importanță, a rămas însă legată de Carol cel Mare și de impozanta sa personalitate.

În 814 Ludovic cel Pios, unicul fiu supraviețuitor și succesor natural al împăratului, a preluat coroana încercând să continue opera părintelui său. A fost însă silit să îndrepte armele împotriva propriilor săi fii: Ludovic al II-lea, Pepin și Lothar, implicați în lupta pentru succesiune ca urmare a revendicărilor lui Bernard, fiul lui Pepin, fratele lui Ludovic cel Pios. Succesiunea s-a dovedit și mai complicată datorită intenției noului împărat de a-l asocia la tron și pe cel de-al patrulea urmaș, Carol – viitorul Carol cel Pleșuv – născut din a doua căsătorie a lui Ludovic cu Iudita, fiica lui Welf de Bavaria. Moartea celor implicați în lupta pentru succesiune a limpezit pentru moment situația: Bernard a murit în 818, Ludovic cel Pios în 840 și Pepin în 838. Rămași în viață, Carol, Ludovic și Lothar și-au împărțit Imperiul: Carol a luat ținuturile france, Ludovic pe cele germane, iar Lothar ținuturile de mijloc, formate din teritorii cu o incertă determinare lingvistică, așadar dificil de

„Cavaler", gravură din „Habiti antichi et moderni" de Cesare Vecellio

Războinic musulman, miniatură dintr-un vechi manuscris arab (Bibliothèque Nationale. Paris)

împărțit între Carol și Ludovic (Alsacia, Lorena, viitoarele Țări de Jos și peninsula italică). Întreaga zonă a fost denumită Lotharingia. Această formulă, stabilită prin tratatul de la Verdun, a constituit nucleul unei Europe capabile să răspundă

la noi exigențe politice, economico-sociale și culturale. Structura europeană astfel conturată evidențiază grandoarea și complexitatea experienței carolingiene, care a permis configurarea unor elemente de confruntare și coexistență, menite să tulbure, pentru mai bine de un mileniu, întregul continent.

După repetate neînțelegeri, împărțiri și conflicte, care au urmat tratatului de la Verdun (843), Imperiul s-a reunificat între 879 și 887 sub Carol cel Gros. Acesta nu a avut însă forța strămoșului său și nici nu a reușit să țină în frâu puterea feudalilor, care l-au detronat în 888, cu un an înainte de a muri. Astfel, la sfârșitul secolului IX statul carolingian s-a destrămat definitiv, iar cele trei mari regiuni care îl alcătuiau au ajuns sub sceptrul mai multor suverani, toți însă descendenți ai lui Carol cel Mare. În Franța a domnit Eudes, conte de Paris, în Germania, prin Arnulf de Carintia s-a reînnodat firul succesivelor transformări întruchipate în *Translatio imperii*, care a adus pe tronul carolingian exponenți ai nobilimii germanice. În Italia, Berengar, marchiz de Friuli, a pus bazele a ceea ce se va numi *Regno italico*.

Dar viitoarele state Franța, Germania, Italia, părți esențiale ale noii structuri geopolitice, vor cădea în curând pradă haosului datorită ultimelor invazii ale normanzilor, arabilor, ungurilor și slavilor. Epoca respectivă va fi prin multiple aspecte una dintre cele mai tulburi și dramatice din istoria europeană.

16
Normanzi, arabi, unguri

Normanzii sau oamenii Nordului, la origine scandinavi, au păstrat obiceiuri barbare, de tipul sacrificiilor umane către zeul Odin; nu se supuneau autorității politice și militare, dar dobândiseră o bună cunoaștere a mărilor și a navigației pe mare. Într-adevăr, cu ambarcațiunile lor lungi și ascuțite, capabile să străpungă cu ușurință valurile, au explorat Mediterana și Atlanticul, ajungând, categoric fără să fie conștienți de acest lucru, până pe coastele Americii. Pe unde treceau jefuiau orașe și sate, ucideau fără milă dobându-și astfel faima de pirați sângeroși: aceasta pare să fie semnificația originară a numelui de vikingi. În Marea Tireniană nu au cruțat nici coastele italiene: au asediat și jefuit orașul Luni; au urcat pe cursul principalelor fluvii europene, ajungând până în inima Germaniei și a Țărilor de Jos. Au asediat Parisul, pe care l-au trecut de patru ori prin foc și sabie. Masacrele au luat sfârșit atunci când, așezați pe cursul inferior al Senei, au întemeiat un stat pe care regele Franței l-a recunoscut în 911, în frunte cu Rollon, care a devenit duce de Normandia.

După cucerirea Siciliei, arabii au atacat coastele italiene, franceze, bizantine, provocând pretutindeni, și cu deosebire în Creta, Cipru, Sardinia și Corsica, distrugeri și capturând tineri, bărbați și femei, duși apoi în târgurile de sclavi. Situația nu s-a îmbunătățit decât atunci când a fost organizată o contraofensivă condusă de papa Ioan al X-lea, de regele Italiei, Berengar și de principii de Capua, Salerno și Benevento, care în 915 i-au alungat din Garigliano pe sarazini.

Războinic nordic, miniatură dintr-un manuscris anglo-saxon păstrat la British Museum, Londra.

Papa Ioan X (după Platina)

Ungurii, porniți din zona fluviului Ural, au fost mânați de bizantini împotriva insolenților bulgari, dar mai târziu au amenințat, la rândul lor, Bizanțul. S-au stabilit la un moment dat în Pannonia, dar au ocupat și Moravia, apoi au năvălit în provincia Veneto, în Lombardia, Piemont și Emilia; în Sud, au jefuit fără milă orașul Otranto (947). Peste tot au răspândit teroarea, până când s-a organizat împotriva lor o contraofensivă, care a cunoscut primul succes cu Henric I Păsărarul (933), conducător al saxonilor. Cel care i-a înfrânt definitiv a fost însă Otto I, la Lechfeld, lângă Augsburg (955). În consecință, acest popor de rasă mongolică și limbă neindoeuropeană s-a oprit pe Dunărea mijlocie și, convertit la creștinism, a întemeiat regatul Ungariei prin regele Ștefan, zis cel Sfânt (995).

În sfârșit, printre slavii care înființaseră puternicul regat al Moraviei, al cărui prim rege a fost Svatopluk, au pătruns varegii, ajunși apoi la Novgorod și Kiev, unde au pus bazele statului rus.

17
Evenimentele din Italia

După detronarea lui Carol cel Gros, rege al Italiei a devenit Berengar, marchiz de Friuli, detronat la rândul său în 894. La sfârșitul secolului IX și începutul secolului X a avut loc nefericita tentativă a lui Arnulf de Carintia, care a vrut să dobândească coroana imperială promisă de papa Formosus (896). Gestul pontifului a trezit resentimente și dorință de răzbunare din partea familiei Ageltrudei și a lui Lamberto de Spoleto care, profitând de îndepărtarea lui Arnulf, au declanșat o revoltă sângeroasă. După moartea papei Formosus, pe tronul lui Petru a fost ales Ștefan al VI-lea; acest lucru nu a mulțumit-o pe Ageltrude, care a ținut neapărat să intenteze proces defunctului pontif, al cărui

Papa Formosus (după Platina)

cadavru, scos din sarcofag și acoperit cu veșmintele sacre, a fost supus unei judecăți sumare și expus oprobriului public. Apoi, după ce a fost emis un verdict de condamnare denumit „Conciliul cadavrului", a fost declarată nulă alegerea ca papă a lui Formosus și, în consecință, au fost anulate toate actele semnate de acel pontif, al cărui trup a fost târât de o mulțime fanatică pe străzile Romei și aruncat apoi în Tibru. Istoriografia recentă s-a străduit să o absolve pe Ageltrude de orice responsabilitate în legătură cu procesul, organizat când ea nici măcar nu era la Roma. Rămâne totuși extrem de importantă intervenția sa într-unul dintre cele mai macabre evenimente petrecute în perioada medievală. Lui Berengar, devenit stăpân al regatului italic, i s-au opus Rudolf de Burgundia și Hugo de Provența. Acesta din urmă, prin căsătoria cu Marozia, văduva lui Alberic de Spoleto, fiica senatorului Teofilact și a Teodorei, contesă de Tuscolo, a devenit arbitrul politicii romane. Dar Alberic, fiul Maroziei, împotrivindu-se acestei căsătorii, l-a alungat din Roma pe Hugo de Provence și și-a asumat titlul de senator și principe al romanilor. A urmat apoi programul de cuceriri al lui Hugo, Berengar de Ivrea și a fiului lui Hugo, Lothar.

18

Evenimentele din Nord şi din Răsărit

Lipsită de puterea cumulată în mâinile carolingienilor, monarhia franceză apare extrem de inconsistentă. Totuşi, la sfârşitul secolului X, Hugo Capet a inaugurat o linie dinastică ce a deţinut coroana, prin diverse ramuri, până la Revoluţia franceză. Mai stabilă s-a dovedit monarhia engleză prin Alfred I cel Mare, care şi-a protejat teritoriile de normanzii stabiliţi deja în Danelow sau în centrul insulei şi a iniţiat dominaţia britanică pe mări, apoi prin Edgar cel Paşnic care a organizat monarhia după o rudimentară schemă feudală. Către sfârşitul secolului X, atacurile conjugate ale regilor norvegieni şi danezi au periclitat situaţia englezilor, iar cel mai puternic dintre aceste regate scandinave, în vremea lui Sven (985-1014), după cucerirea Scandinavei şi a Islandei, precum şi a unei părţi din Finlanda meridională, şi-a reluat expansiunea în Anglia. Fiul lui Sven, Canut (Knud) cel Mare, a cucerit întreaga insulă şi în 1016 a fost încoronat rege la Londra.

Mai stabilă s-a dovedit a fi situaţia popoarelor din Răsărit. Arabii şi-au împărţit puterea cu Imperiul bizantin. Acesta, prin Nicefor Focas şi Ioan Tzimiskes, a fost capabil să îşi reia expansiunea politică.

19
Imperiul sub dinastia de Saxonia

Momentul de cotitură în evoluția Occidentului a fost reconstituirea Imperiului de către dinastia ottoniană. În 936, pe tronul Germaniei a urcat Otto I cel Mare, fiul lui Henric I Păsărarul, întemeietorul dinastiei saxone. Ajuns rege la vârsta de 24 de ani, plin de energie și de bun simț, Otto I și-a consolidat puterea încredințând apropiaților săi demnitatea de comiți palatini, un fel de *missi* regali, însărcinați să îi supravegheze pe duci și pe comiți și să administreze bunurile coroanei. Pe de altă parte, Otto a retras nobililor laici administrarea bunurilor ecleziastice, transferând-o puterii centrale și s-a implicat în numirea episcopilor și a abaților. Astfel, Biserica a devenit un factor de putere aflat la dispoziția suveranului. Otto a folosit-o pentru a crea un stat conform celui întruchipat de Imperiul carolingian. El a reușit să unească Germania și Italia, o dată cu el Imperiul căpătând o amprentă germanică. Aceasta a fost însă singura cale de a realiza o contrapondere la tendințele autonomiste și la asaltul barbarilor.

Poziția dobândită în Germania i-a permis suveranului să își sporească teritoriile în detrimentul danezilor, boemilor și slavilor și, pe deasupra, să se amestece în treburile Franței, ale Burgundiei și să intervină în evenimentele din Italia. Ocazia i-a fost oferită, la moartea lui Lothar al II-lea, fiul și succesorul lui Hugo de Provența, de dezacordul dintre văduva Adelaide și Berengar al II-lea. Adelaide i-a cerut ajutorul lui Otto care, venind în Italia, l-a învins pe Berengar și a intrat în Pavia pentru a se proclama rege al Italiei și a-și celebra căsătoria cu Adelaide (951). De partea sa a trecut și papa Ioan al XII-lea, care a

Cavaler german și o nobilă

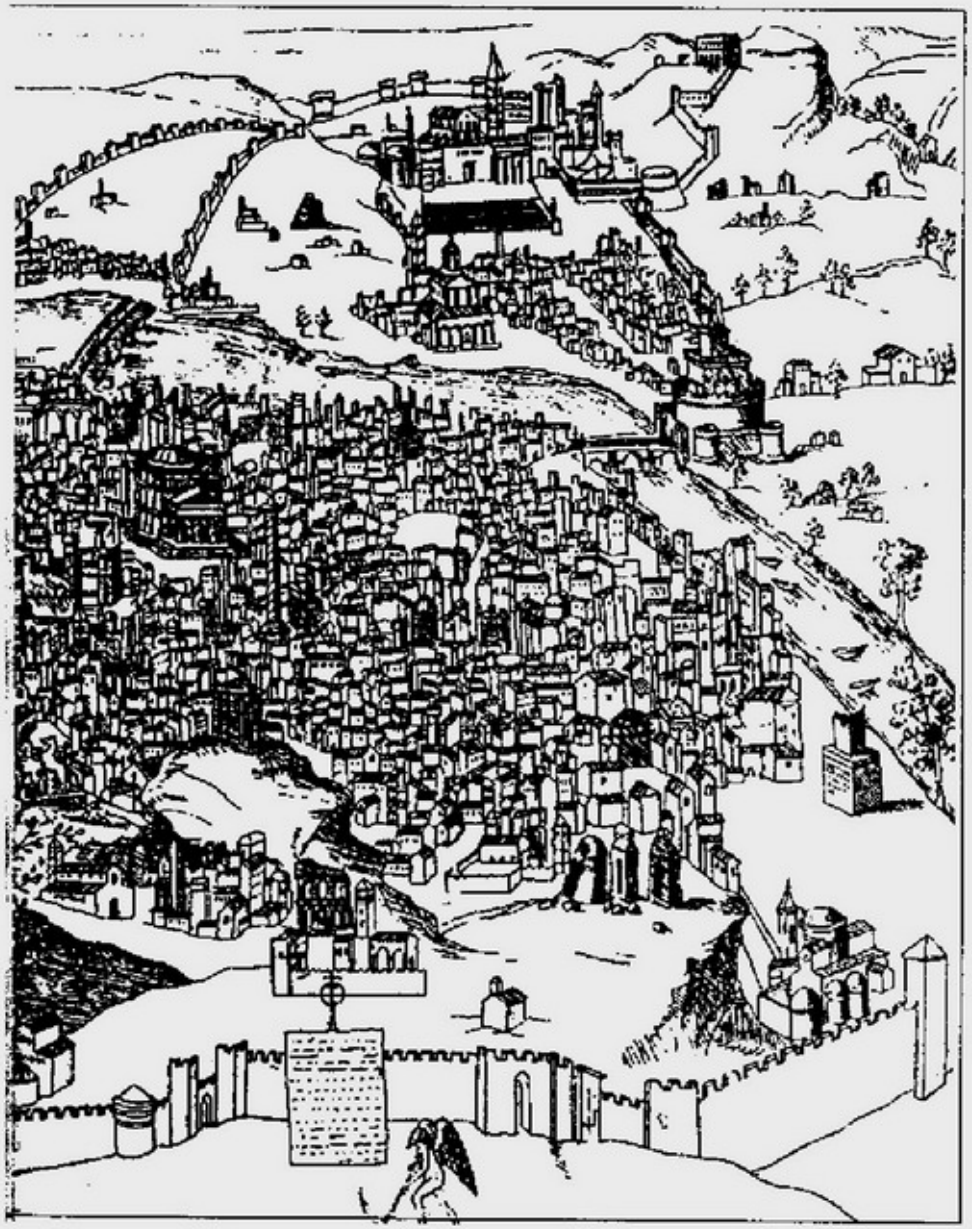

Plan al Romei medievale

cerut ajutorul lui Otto împotriva politicii expansioniste a lui Berengar. La zece ani după prima sa intrare în Italia, Otto s-a reîntors, a spulberat armata lui Berengar și a intrat în Roma, unde a primit coroana imperială (962). Cu siguranță Imperiul ottonian s-a deosebit de cel carolingian, nu numai sub aspect teritorial, ci și prin raporturile stabilite între stat și Biserică. Ca și Carol cel Mare, Otto a vru să se alieze cu papa, împins de rațiuni preponderent practice, precum și de situația tulbure din sânul Bisericii, compromisă de conduita reprobabilă a unor preoți și monahi, împotriva cărora au reacționat alți călugări și episcopi, dornici să redobândească demnitatea sacerdotală: în acest scop, ducele Guillaume de Aquitania a întemeiat o mănăstire benedictină la Cluny (910), devenită ulterior un centru al reformei monastice. Nici pontifii nu aveau în acea perioadă un renume prea bun și de aceea Otto și-a propus să refacă statutul papalității; constatând că papa Ioan, înconjurat de adversari, nu era în măsură să susțină politica imperială, a hotărât să îl depună și să îl înlocuiască cu Leon al VIII-lea. A obținut din partea romanilor jurământul ca, pentru următoarele alegeri papale, să se ceară confirmarea imperială. Drept urmare, Otto a avut un rol hotărâtor în alegerea ca papă a lui Ioan al XIII-lea. În Răsărit, Otto I s-a înțeles cu împăratul Bizanțului, Ioan Tzimiskes, să încheie o alianță, în care scop a pus la cale căsătoria dintre fiul său Otto al II-lea și Teofana, nepoata împăratului bizantin (972). Succedând la tronul imperial, tânărul Otto al II-lea a întâmpinat însă o rezistență puternică atât la curte, cât și în mediile ecleziastice. Pentru a contracara influența musulmană, Otto a organizat o expediție împotriva sarazinilor, pe care i-a învins la Crotona, dar ulterior a fost învins la Stilo (982). În anul următor a murit, lăsând ca urmaș un copil de trei ani, Otto al III-lea, a cărui regență a fost asigurată de mama sa, Teofana și apoi de bunica, Adelaide. Educația tânărului suveran a fost influențată de elemente bizantine și germanice, precum și de atmosfera romană. Într-adevăr, Roma trebuia să devină, în concepția lui, centrul Imperiului care se extindea din Apus până în Răsărit, iar din centrul noului stat, papa și împăratul ar fi pornit

împreună pentru a instaura pacea în rândul creștinilor și a-i conduce către Dumnezeu. Considerându-se un adevărat împărat roman, Otto al III-lea s-a implicat și în alegerea numelui papei Silvestru al II-lea, numit astfel în amintirea primului Silvestru, cel care îl botezase pe împăratul Constantin, prin acest gest vrând să dea impresia că se considera un nou Constantin. Și-a stabilit reședința la poalele Aventinului și s-a dedicat practicilor religioase precum și admirației față de rafinamentul bizantin și față de romanitatea clasică. A apărat Biserica și așezămintele monahale și nu și-a cruțat adversarii, poruncind, de pildă, să fie ucis romanul Giovanni Crescenzio, descendent al conților de Tuscolo. La 22 de ani, acest monarh neobișnuit a murit pe cât de neașteptat, pe atât de misterios (1002).

20
Occidentul în refacere

La sfârșitul secolului X, după ce a fost depășită primejdia invaziilor și s-a reafirmat autoritatea imperială, în timp ce se manifestau primele forme de constituire a statelor naționale – din Scandinavia până în Franța, din Anglia până în Peninsula Iberică, unde prin Alfonso al III-lea cel Mare se creau premisele *Reconquistei* – a început să se întrevadă chipul noii Europe. Orașele și-au fortificat zidurile, au înălțat campanile și turnuri spre înaltul cerului. După ce a fost depășită frica ce dominase prima jumătate a secolului, s-a instaurat un puternic elan vital. S-a înregistrat o sensibilă creștere demografică și, pe lângă natalitatea sporită, s-a înregistrat și o diminuare a mortalității. Nevoia de mână de lucru a crescut simțitor, mai ales pe suprafețele necultivate și astfel terenuri întinse au fost redate agriculturii, anunțând o epocă în care viața și munca se vor desfășura fără atâtea dificultăți și primejdii. Un alt fenomen care anunța trecerea la o epocă nouă l-a reprezentat formarea unor limbi noi, care nu mai erau latine, dar nu erau încă nici romanice, prilejuind un amestec de termeni vechi și noi. Să ne gândim, de pildă, la „sentința de la Capua", prin care locuitorii acelei zone atestau faptul că anumite suprafețe de teren aparțineau abației de la San Benedetto, înainte ca monahii să fie alungați de sarazini. În acest cadru s-au reluat încetul cu încetul activitățile economice, au circulat mai mulți bani, viața în sate și orașe a cunoscut un nou avânt.

21
Secolul al XI-lea

Despre secolul al XI-lea opiniile istoricilor concordă: în această perioadă a avut loc o reînnoire a vieții în Occident. Dezvoltarea spirituală și artistică, economică și socială, politică și culturală s-a manifestat în patru direcții: ameliorarea capacității productive a terenurilor și a agriculturii în general; apariția unor tehnologii noi care au ușurat munca și producția meșteșugărească; reluarea și diversificarea comerțului; sporirea inițiativelor politice și renașterea urbană. Creșterea populației a determinat repopularea zonelor rurale, desțelenirea unor noi terenuri, asanarea mlaștinilor, săparea de canale, construirea de drumuri, plantarea de arbori, tăierea de păduri. Lucrările de îndiguire la Marea Nordului au furnizat noi terenuri agriculturii, în vreme ce țăranii germani și olandezi cultivau *Terrae novae* în Flandra. Un fenomen asemănător s-a petrecut și în Câmpia Padului. Clădirile și terenurile aflate în proprietate comună se numeau atunci *curtes*. *Mansus* era numită ferma în care lucra o singură familie. Țăranul se numea *massarius* (și astăzi în Sicilia se folosește termenul *massaro*). Condițiile de lucru erau menționate într-un contract numit *livellum* sau *libellum*, numit astfel pentru că era constituit dintr-o cărticică cu două file. Seniorul îi acorda pământul țăranului pentru trei generații, așadar cam pentru un secol. În schimbul acestei concesionări stabile, țăranul se obliga să-și construiască o casă și să întrețină terenul arabil și trebuia să-i cedeze seniorului o parte din recoltă, însoțită uneori de o taxă în bani. Economia agrară a oglindit realitatea economică-socială a timpului și a asigurat o viață mai ușoară locuitorilor, dar l-a constrâns pe țăran să presteze

Negustori schimbând grâne cu stofe, miniatură medievală

o muncă dură, chiar dacă îi oferea în schimb siguranță și protecție în caz de pericol, element important într-o epocă de absență a statului și a organismelor asistențiale. Culturile cele mai răspândite erau acelea de grâu, cereale mici, viță de vie și in; de asemenea, intens cultivat era și măslinul. Păturile inferioare ale populației se hrăneau cu grâu, zarzavaturi, legume, fructe, vin; cei mai înstăriți consumau și carne, vânat, pește. Consecința principală a transformării proprietății numite *mansus* a fost absorbirea lui *pars dominica* în *pars massaricia*. În câteva generații, *mansus*, mai ales în zonele unde pământurile nu erau lăsate numai celui mai mare dintre fii, ci se proceda la o împărțire între toți moștenitorii, și-a pierdut unitatea originară, până la pulverizare. Familii întregi de proprietari de pământuri așezate în zona rurală cu un secol înainte de teama barbarilor și-au văzut proprietățile diminuându-se, iar la un moment dat au fost silite să părăsească această zonă și s-au reîntors în orașe. În același timp, țăranii și iobagii, eliberați de stăpânii lor sau fugiți de pe moșiile acestora, s-au îndreptat spre centrele urbane: astfel, dezmembrarea feudului a dus la avântul urban și la formarea comunei.

Creşterea producţiei agricole se datorează faptului că în secolul al XI-lea au fost introduse unelte de lucru care au redus efortul ţăranilor, permiţând folosirea forţei animalelor de tracţiune. Normanzii, de exemplu, au introdus în Franţa şi în întregul Occident jugul rigid pentru caii de tracţiune care trăgeau înainte carul cu ajutorul oiştii. Carele erau prevăzute cu o stinghie având la capăt o bucată de lemn perpendiculară care se sprijinea pe pieptul calului. Înainte, calul trăgea carul cu ajutorul unui frâu fixat pe gât, din care pricină nu putea suporta o greutate prea mare pentru că se sufoca. Trecerea de la tracţiunea pe gât la cea pe piept a permis dezvoltarea transportului de mărfuri. În aceeaşi perioadă a fost adoptat şi obiceiul de a potcovi caii care, având copitele stabile pe sol puteau să se deplaseze cu mai mare uşurinţă. O invenţie importantă a fost şi moara de apă, care a înlocuit morile cu pietre din epoca romană şi preromană acţionate de cai, măgari, catâri sau de sclavi. La sfârşitul secolului, din lumea orientală a pătruns moara de vânt, folosită în marile câmpii ale Europei de nord străbătute de vânturi puternice. Printre celelalte invenţii amintim plugul, care nu mai era de fier ci de lemn, galera, corabie cu o singură punte alungită şi prevăzută cu un pinten, mai rapidă şi mai uşoară decât vechile ambarcaţiuni, precum şi războiul de ţesut cu pedală, una dintre invenţiile cele mai importante pentru producerea de ţesături.

Un fenomen de mare însemnătate l-a constituit reluarea activităţii comerciale. Desigur, şi în Evul Mediu timpuriu, în ciuda tendinţei de a produce totul în *curtis*, existau mărfuri care se cumpărau din altă parte, precum vasele de bucătărie, ţiglele, condimentele, parfumurile, mătasea, bijuteriile de aur şi de argint. Comerţul s-a intensificat totuşi după anul 1000 şi în oraşe negustorii au dobândit o poziţie importantă, desfăşurându-şi activitatea în orice zonă a continentului. Printre centrele cele mai importante se numără cele legate de Marea Baltică şi Marea Mediterană. În Câmpia Padului şi în jurul Veneţiei au apărut importante căi comerciale, menite să lege Orientul de Occident. Mările şi fluviile au fost brăzdate de ambarcaţiuni ale negustorilor, în ciuda numeroaselor atacuri

Comerț cu țesături, miniatură medievală

ale piraților. Drumurile pe uscat erau ceva mai sigure, dar incomode și foarte lungi, fiind parcurse cu calul sau pe jos de către negustori care erau numiți din această cauză în spațiul englez „picior prăfuit". În secolul al XI-lea se vindea și se cumpăra orice; în afara articolelor de pe piața locală existau

nenumărate produse provenind din comerțul internațional: mirodeniile, ierburile medicinale, fildeșul, bijuteriile din aur, oglinzile, brocartul, mătasea, pielea, cosmeticele, armele. Trebuie menționat de asemenea și tristul negoț cu sclavi, la acea epocă înfloritor, organizat cu escale de la Bizanț până la Cordoba, de la Marsilia la Verdun, de la Veneția până în Sicilia. Negustorii erau mai ales „oameni noi" pregătiți să facă avere prin acumularea banilor și din această cauză rău văzuți într-o epocă precum cea medievală, în care nu era considerat un lucru onest să câștigi prea mult făcând negoț și mai ales împrumutând bani cu dobândă. Mai mult, pentru că creștinilor le era interzis să efectueze împrumuturi, meseria de cămătar era practicată mai ales de evrei. Pentru a-și salva sufletul cuprins de remușcările născute din acumularea de câștiguri ilicite, oamenii care se dedicaseră negustoriei lăsau înainte de moarte patrimonii impresionante (donații *pro anima*) bisericilor și instituțiilor ecleziastice. Comerțul totuși a contribuit la dezvoltarea economică, la schimburi, contacte între popoare, avânt cultural. Fenomenul renașterii urbane nu este predominant italian, cu toate că Italia înainte de anul 1000 a păstrat numeroase centre urbane extrem de viguroase. În alte zone ale continentului exista un număr destul de mare de târguri depopulate, care în secolul al XI-lea au început să reînvie, în paralel cu noile centre apărute. Orașul se naște de obicei ca o localitate înconjurată de ziduri ridicate la confluența dintre două drumuri, în prejma râurilor sau pe malul mării. Deși nu se poate spune cu precizie când anume o localitate se transformă în oraș și dacă în denumirea sa au vreun rol mărimea sau numărul locuitorilor, totuși, orașul poate să se definească astfel atunci când în el trăiesc categorii diverse: comercianți, meșteșugari, intelectuali, lucrători și clerici. În secolul al XI-lea se disting patru tipuri de centre urbane, zise de incintă dacă au apărut în jurul unei fortărețe sau a unei instituții religioase, agrare dacă se află în centrul marilor seniorii teritoriale dominate de proprietari de pământuri, de piață așezate cu precădere în Scandinavia, Germania, Frisia și industriale dacă se aflau în jurul unor așezări portuare sau miniere. După anul 1000 s-au refăcut zidurile doborâte, s-au construit case, mai ales în

Corabie transportând pelerini, miniatură medievală

afara zidurilor, în *suburbium*, unde se strângeau șerbii fugiți de pe feude sau meșteșugarii. Noile așezări au primit numele de burguri, iar locuitorii lor s-au numit *burgenses*. Dezvoltarea urbană a favorizat anumite inițiative civile și economice, de pildă în centre maritime precum Amalfi, Neapole, Gaeta, Bari, Brindisi, care s-au distins în lupta împotriva sarazinilor și s-au afirmat în comerț. Veneția a încercat să domine Marea Adriatică atunci când dogele Pietro Orseolo al II-lea, în anul 1000, i-a alungat pe pirații narentani de pe costa dalmată. S-au afirmat Pisa și Genova, sedii ale unor asociații de cetățeni numite companii (*compagne*). Pisanii și genovezii au eliberat Sardinia de arabi (1015) și au organizat expediții la Cartagena și la Bona (1034); la Palermo (1063) au furat marmore prețioase utilizate în somptuosul dom din Pisa. În secolul următor a avut loc cucerirea Insulelor Baleare și pe aceste inițiative locale s-au așezat temeliile civilizației comunelor. Între timp, o asemenea activitate vivace, uneori dezordonată, s-a extins într-o nouă și mult mai tenace activitate maritimă. Evul Mediu timpuriu s-a caracterizat printr-o îndelungată lipsă de încredere în principalele căi fluviale și maritime. Renașterea din secolul al XI-lea a cunoscut o promițătoare revigorare a călătoriilor de orice fel, folosind vechile și noile drumuri care apropiaseră în primul mileniu ținuturi extrem de diferite și aflate uneori la mare distanță între ele.

22
Dinastia de Franconia

După o perioadă de tulburări care a urmat morții lui Otto al III-lea și a lui Henric al II-lea, dinastia de Saxonia s-a stins (1024). Succesorul la tron a fost Conrad al II-lea Salicul, din casa de Franconia. Cel care l-a încoronat ca rege a fost arhiepiscopul de Milano, Ariberto d'Intimiano, iar la Roma a primit coroana imperială din partea papei. După o expediție în sudul Italiei, Conrad a părăsit peninsula, pe care a încredințat-o arhiepiscopului Ariberto ca vicar. La moartea lui Rudolf al III-lea de Burgundia (1032), împăratul a profitat de ocazie pentru a cuceri ținuturile burgunde. Totuși, deși din punct de vedere al întinderii teritoriale Conrad se putea

Papa Benedict IX (după Platina)

considera puternic, situația în interiorul Imperiului nu era dintre cele mai fericite, din pricina luptei dintre marii și micii feudali. Cu trecerea anilor, Ariberto și-a consolidat autoritatea, deoarece „capitaneii" – deținătorii marilor feude numiți *in capite* – au trecut de partea sa, în vreme ce micii feudali l-au sprijinit pe împărat. Astfel, înțelegerea dintre Conrad și Ariberto s-a transformat în rivalitate. În intenția de a-i coaliza pe micii feudali împotriva adversarului său, Conrad le-a acordat dreptul de moștenire asupra feudelor (1037). Acest lucru s-a întors în avantajul „valvassorilor" și nu a lui Conrad, pentru că micii feudali, după recunoașterea pretențiilor lor, au avut interesul să mențină ordinea existentă. Măsurile luate de împărat au sfârșit așadar prin a întări tabăra nobilimii milaneze. Conrad, abandonând atunci ideea de a-l înfrunta direct pe Ariberto, a obținut din partea papei Benedict al IX-lea excomunicarea adversarului său. În momentul în care lupta devenea mai dură, Conrad al II-lea a murit. I-a succedat Henric al III-lea (1039), care și-a menținut autoritatea fără mari eforturi și cu bune rezultate până în 1056. Henric, care era adeptul menținerii unor bune relații cu autoritățile ecleziastice, în prima perioadă a domniei sale și-a concentrat interesul asupra ținuturilor din nordul Italiei, acordând mai puțină atenție, până în 1044, papalității și marilor familii romane.

23

Reforma ecleziastică din secolul al XI-lea

De mare importanţă pentru reforma ecleziastică a fost numirea arhiepiscopului milanez Guido da Velate, partizan ca şi Henric al reînnoirii Bisericii. În această perioadă a luat naştere, într-adevăr, o mişcare monastică în jurul Sf. Romualdo, Sf. Pier Damiani, Sf. Giovanni Gualberto, inspirată din idealurile reformei cluniacense. Reforma a pus accentul pe sărăcie şi pe severitatea moravurilor. Importantă, de asemenea, a fost deschiderea spre laicat, ceea ce dat naştere aşa-numitei „Biserici private". Dar, dincolo de apariţia unor elemente înnoitoare, ingerinţa laică a compromis totuşi prestigiul Bisericii, şi aşa discreditată de pontifi precum Benedict al IX-lea, papă crud şi vicios, cu o viaţă plină de turpitudini. Ajuns papă la vârsta de zece ani, el a comis abuzuri şi acte de libertinaj care i-au stârnit pe romani împotriva sa. Familia Crescenzio i-a opus un exponent al său, Silvestru al III-lea, dar a fost ales şi un al treilea pontif, Grigore al VI-lea, legat de cercurile reformatoare romane. Solicitat să intervină în această dispută, împăratul Henric al III-lea a venit în Italia şi a convocat un sinod la Sutri (1046), în timpul căruia i-a depus pe cei trei pontifi, alegând un al patrulea, străin de această dispută: Clement al II-lea. De la el Henric al primit coroana imperială, în vreme ce romanii i-au acordat cercul de aur, simbol al demnităţii de patrician, devenită un atribut al cetăţenilor Romei. Împăratul, şi împreună cu el ceilalţi suverani şi seniori feudali, s-au dedicat atunci ridicării de noi edificii de cult şi de mănăstiri. De asemenea, s-a încercat stabilirea principiilor de funcţionare ale „Bisericii private".

24
Normanzii

Printre evenimentele cele mai importante ale secolului trebuie să menționăm și expansiunea normanzilor, stabiliți în nord-vestul Franței, în ținutul după ei numit Normandia, după ce distruseseră nenumărate așezări urbane și rurale, profitând de slăbiciunea unor monarhi precum Henric I și Filip I. În primele decenii ale secolului au început să pătrundă și în Italia meridională, speculând sentimentele antibizantine și antiarabe ale locuitorilor: Robert Guiscard a unit ținuturile din Mezzogiorno, iar fratele său Roger, debarcat la Messina (1061), a inițiat recucerirea Siciliei de la musulmani. În 1066, după bătălia de la Hastings, normanzii au ocupat și unificat și Anglia anglo-saxonă.

Împăratul Henric al III-lea, pus în fața acestei expansiuni normande, a încercat în zadar să stăvilească elanul cuceritor al acestui popor, asociindu-și ca aliați și papi precum Leon al IX-lea. Acesta a echipat o armată și s-a confruntat cu Robert Guiscard la Civitate sul Fortore (1053). Victoria a revenit normanzilor care l-au capturat pe pontif, ținându-l prizonier la Benevento. Leon al IX-lea le-a acordat învingătorilor, ca feud, teritoriile pe care puseseră stăpânire, obținând de la ei, în schimb, recunoașterea sa ca senior feudal.

81

25

Despărțirea dintre Roma și Bizanț

Normanzii s-au alăturat Romei atunci când pontifii s-au confruntat cu patriarhii de la Constantinopol. Cu puțin timp înainte de bătălia de la Civitate, patriarhul Mihail Cerularios și-a confirmat poziția antiromană solicitând ajutorul arhiepiscopului de Bari. Leon al IX-lea a primit două scrisori de la patriarhul Mihail, în care se preconiza o colaborare politică și militară; dar papa a respins oferta lui Cerularios, evidențiind o dată în plus primatul Romei. Iar solii papali au pus pe altarul de la Sfânta Sofia din Constantinopol instrumentele excomunicării patriarhului (1054). Astfel, confruntarea s-a transformat în schismă, ale cărei primejdii și consecințe ulterioare lumea creștină nu a fost capabilă să le înțeleagă. Poate că mediile de la Constantinopol au crezut că este posibil ca în viitor să refacă unitatea Bisericii, dar reîntoarcerea la starea primordială s-a dovedit de atunci încoace irealizabilă.

Bazilica Sf. Sofia din Constantinopol

26
Grigore al VII-lea

Grigore al VII-lea, pe numele laic Hildebrand, a fost încă din tinerețe legat de cercurile reformatoare romane. El era un monah educat în riguroasa disciplină a așa-numitului *patriarchio lateranense*. Ascensiunea sa a început în timpul pontificatului lui Leon al IX-lea și a fost contemporană cu cea a lui Umberto di Silvacandida, Pier Damiani, Frederic de Lorena (viitorul papă Ștefan al IX-lea). În timpul pontifilor Ștefan, Nicolae al II-lea și Alexandru al II-lea, din 1057 până în 1073, a devenit un influent consilier pontifical și inspiratorul unor importante decizii. Lui i se atribuie ideea decretului din 1059 prin care se stabilea că alegerea papilor va fi realizată de atunci înainte de către cardinalii strânși în conclav. Însemnate mărturii ecleziastice arată că Hildebrand a militat pentru regenerarea moravurilor clericilor și pentru reîntoarcerea la acea puritate primitivă a clerului și a turmei de credincioși, socotind simonia și nicolaismul ca adevărate erezii. Laicii, simțindu-se egali ai clericilor implicați în opera de regenerare morală, au transformat opoziția împotriva simoniacilor și nicolaiților într-un adevărat război necruțător. La Milano și la Florența opoziția împotriva clerului simoniac a venit din partea „patarinilor", care și-au găsit adepți în mediile clasei mijlocii și în rândurile sărăcimii. Termenul de „patarino" însemna zdrențăros. Opoziția a degenerat în mișcări de stradă și s-a ajuns la o adevărată vânătoare de oameni; clericii vinovați au fost alungați din altare, în timp ce credincioșilor li s-a interzis să accepte Sfintele Taine de la sacerdoți nedemni. Susținători ai mișcării Pataria au fost papa Alexandru al II-lea (Anselmo d'Abaggio, căpetenia patarinilor milanezi), cardinali-episcopi precum Pier Damiani și

Abatele Hugo şi contesa Matilda intervin în favoarea împăratului Henric IV (miniatură medievală)

cardinali-diaconi precum Hildebrand, în vreme ce nobilul Erlembardo, căpetenia revoluţionarilor milanezi, participa la lupta împotriva clerului corupt agitând stindardul Sf. Petru. Alături de patarini au apărut şi mişcări cu caracter popular şi câteodată erezii. Mişcări eretice s-au declanşat între 1017 şi 1030 şi în sudul Franţei (Aquitaine, Arras, Orléans) şi în Italia de nord (Monteforte lângă Asti). O mişcare asemănătoare cu cea de la Milano a apărut la Florenţa, prin insurecţia împotriva episcopului Pietro din Pavia, condusă de discipolii lui Giovanni Gualberto (1066).

În aprilie 1073 Hildebrand a fost ales papă cu numele de Grigore al VII-lea şi a continuat cu fermitate opera reformatoare

al cărei inspirator fusese, încercând să încheie o înțelegere și cu normandul Robert Guiscard. Noul suveran german, Henric al IV-lea, a înțeles repede că planul papei viza scoaterea Bisericii de sub influența Imperiului. Henric nu s-a resemnat cu acea diminuare a puterii care deriva din faptul că se dorea scoaterea de sub *nutum regis* a învestiturii laice a episcopilor și a continuat să îi numească în chip simoniac pe episcopi, primind bani de la cei învestiți. În ciuda acestei acțiuni cu caracter clar antipapal, regele a încercat să nu rupă definitiv relațiile cu papa pentru că, fiind implicat în înăbușirea unei revolte a saxonilor, o ostilitate vădită cu papalitatea nu ar fi fost convenabilă din punct de vedere politic. Aceasta însă nu l-a împiedicat să mențină relațiile cu adversarii excomunicați ai papei Hildebrand. Iritat de o asemenea atitudine, Grigore al VII-lea a reînnoit la Conciliul din Postul mare al anului 1075 interdicția de acordare a învestiturii laice, poruncind episcopilor să nu consacre pe cel care ar fi fost învestit anterior de reprezentanții lui Henric, sub pedeapsa depunerii neîntârziate a celor vinovați. Pentru a-și defini poziția, Grigore a emis faimosul *Dictatus papae*, care cuprindea 27 de articole care enunțau primatul Romei și autoritatea pontifului. Apoi, a pronunțat împotriva lui Henric prima excomunicare, decretându-i pe toți supușii acestuia exceptați de jurământul de fidelitate față de monarh (1076). Actul era fără precedent. Henric, încolțit, a hotărât să ceară iertare, s-a îndreptat spre Alpi, la Canossa, pentru a se umili în fața lui Grigore, oaspete al contesei Matilda (1077). Papa i-a acordat iertarea și Henric a redevenit rege, dar redobândindu-și poziția, nu s-a putut abține să nu reia contactele cu simoniacii și excomunicații. În 1080 papa a pronunțat împotriva suveranului a doua interdicție. De această dată Henric, netemător, a traversat Alpii, decis să se descotorosească de incomodul său adversar. În 1084 a ajuns la Roma, unde l-a asediat pe Grigore al VII-lea și, socotindu-l depus, a poruncit să fie încoronat ca împărat de antipapa Clement al III-lea. Pentru a-l elibera pe pontif, asediat de trupele germane

Vedere a Castelului Sant'Angelo din „Liber Chronicarum" de Hartmann Schedel. sec. XV.

în Castelul Sant'Angelo, a venit Robert Guiscard care, după o bătălie ce a distrus mare parte din oraș, i-a înfrânt pe imperiali și l-a luat cu sine la Salerno pe Grigore al VII-lea care, câteva luni mai târziu, a murit de durere (1085). Totuși, chiar și după moartea ilustrului său adversar, Henric al IV-lea nu a reușit să

își redobândească prestigiul. Ba mai mult, după un conflict cu fiul său, a abdicat. Henric al V-lea, mai înverșunat decât părintele său, a reluat lupta împotriva Bisericii confruntându-se cu Pascal al II-lea, papă de orientare gregoriană (1109). Roma a fost din nou ocupată și papa a fost silit să-l încoroneze ca împărat pe fiul lui Henric al IV-lea, cu toate că resentimentele provocare de aroganța suveranului german erau generale. După îndelungi tratative, s-a ajuns la Concordatul de la Worms (1122), prin care s-a stabilit că învestitura temporală, cu excepția teritoriilor Bisericii, urma să fie îndeplinită de împărat, în timp ce învestitura spirituală îi revenea pontifului. În particular, se prevedea că învestitura cu putere spirituală a episcopului, prin intermediul lui *anulum* și *baculum* – inelul și cârja episcopală – era în exclusivitate atributul Romei. Împăratului îi revenea învestitura feudală propriu-zisă. În Germania – și acesta a fost elementul central al compromisului – *investitio honorum* preceda consacrarea episcopală, în timp ce în Italia episcopul era ales după normele canonice: mai întâi era consacrat de reprezentantul papei și apoi primea învestitura feudală. Astfel s-a încheiat înverșunata luptă pentru învestitură cu victoria punctului de vedere gregorian.

27
Cruciadele

În secolul al XI-lea islamismul și-a încheiat misiunea revoluționară. Aceasta s-a întâmplat mai ales în perioada în care, prin reforma ecleziastică, creștinătatea, animată de proiectul gregorian, a cunoscut un nou avânt, care substituia conceptul de retragere din lume cu principiul cuceririi creștine a lumii. Animați de această idee, normanzii au recucerit Sicilia de la arabi. În Spania, regatele creștine ale Leónului, Castiliei și Navarrei, și comitatele Aragonului și Barcelonei au smuls arabilor Toledo, eliberând ținuturile iberice până la Duero și Tag (1085); Valencia a fost

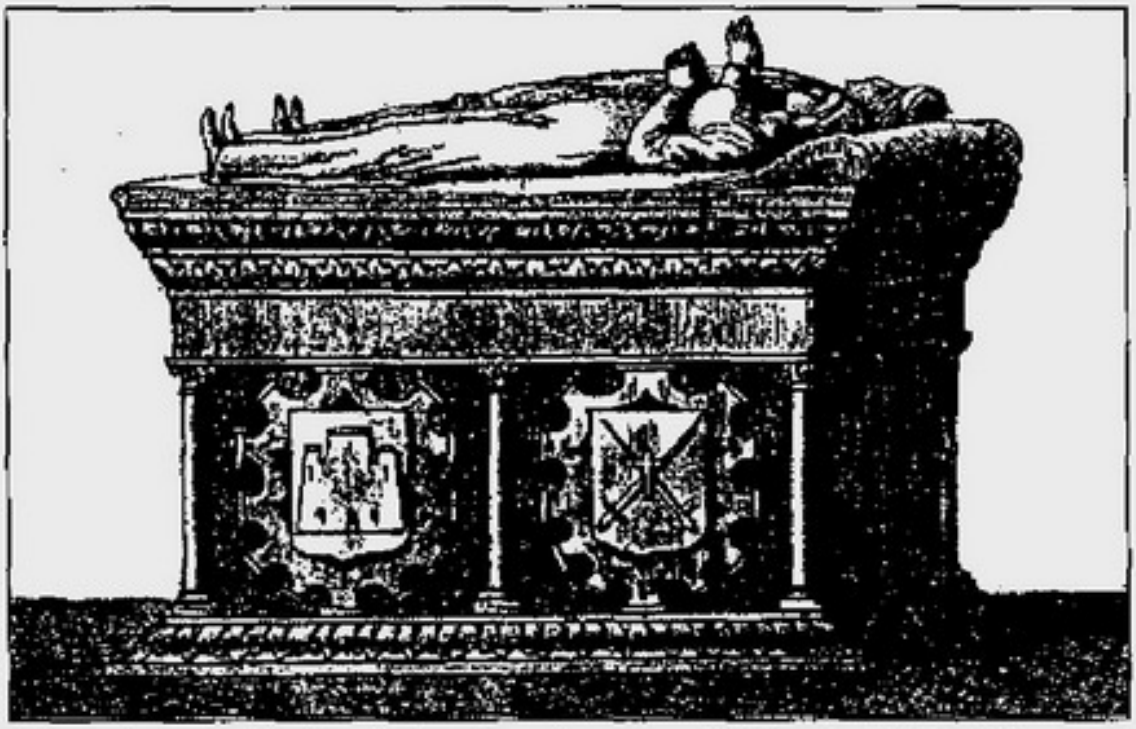

Mormântul Cidului și al soției sale, gravură din „Galleria Universale di tutti i popoli del mondo", Veneția 1842

Veştmântul sultanului turc, gravură de Cesare Vecellio

recucerită de castilianul Rodrígo Díaz, mai cunoscut sub numele de Cid Campeador (1094). În timp ce în Occident arabii intrau în declin, s-a conturat pericolul cuceririi de către turci, populație mongolică ajunsă până la Eufrat și care cucerise Persia, Mesopotamia, Siria, Palestina și Ierusalimul (1070). Capturarea Locurilor Sfinte a stârnit în rândul creștinilor dorința de a le elibera. Proiectul a fost lansat de papa Urban al II-lea. În 1095 papa a convocat un conciliu la Clermont, unde s-au pus bazele unei expediții *in partibus infidelium*; a fost proclamată iertarea pentru cei care participau la cruciadă și de îndată o mulțime fanatică de bărbați, femei, bătrâni, ba chiar și copii a pornit spre Orient, împinsă de un spirit războinic. În 1096 o armată condusă de Godeffroy de Bouillon, Baldovin (Baudoin) de Flandra, Raymond de Toulouse, Bohémond de Tarent și Tancred de Hauteville a trecut Bosforul cucerind Niceea, Edessa, Antiohia și, în 1099, Ierusalimul. Godeffroy a devenit rege și apărător al Sfântului Mormânt al lui Cristos. Prima cruciadă a fost singura care s-a încheiat cu un succes militar. Turcii au recucerit apoi Edessa (1144), fortăreață care nu avea să fie redobândită nici în a doua cruciadă, propovăduită de Sf. Bernard de Clairvaux și condusă de Conrad al III-lea și Ludovic al VII-lea, regele Franței. În 1187 Ierusalimul a fost ocupat de Saladin. Occidentalii, conduși de Frederic de Barbarossa, s-au luptat pentru recucerirea acestei cetăți scumpe creștinilor, dar fără rezultat și de atunci influența lor s-a diminuat tot mai mult în acele ținuturi.

Medalii vechi spaniole

28
Avântul din secolul al XII-lea

În secolul al XII-lea, aproape fiecare domeniu al vieții a cunoscut o dezvoltare a spiritului de inițiativă. Au apărut universitățile ca asociații ale studenților și profesorilor, alcătuite după modelul corporațiilor meșteșugărești și artistice. Organizarea universitară era autonomă. Studenții i-au ales și numit pe profesori, iar aceștia au organizat activitatea didactică și științifică. Pe aceste baze fusese organizată anterior școala medicală din Salerno. Aceeași concepție a generat apariția universităților din Bologna, Pavia, Padova și Paris, din 1180 sediu al primului colegiu de învățământ.

Instituția universității a favorizat expansiunea culturii laice, stopată de vechile școli episcopale. Decisivă în acest sens a fost redescoperirea lui Aristotel și a lui Ptolemeu, puși din nou în circulație prin traducerile efectuate de arabi. Filosofia, teologia scolastică, matematica, științele exacte și naturale, precum și cele medicale s-au îmbogățit cu cunoștințe și tehnici noi. Centru al renașterii juridice a devenit Universitatea din Bologna, cu Pepone, Irnerio și Graziano, care au introdus ca disciplină de învățământ dreptul lui Iustinian. Limbile neolatine au căpătat complexitate lexicală și eleganța formei. Italiana („il volgare") s-a adaptat formelor literare, ridicându-se la o nouă demnitate lingvistică. În secolul al XII-lea a început să se răspândească circulația lucrărilor în așa-numitele limbi vernaculare, adică în noile limbi romanice (din latină *romanice loqui*). În Franța au apărut două asemenea limbi: *lingua d'oil* la nord și *lingua d'oc* în sud; aceasta din urmă, mai ales în secolul al XII-lea, a cunoscut

o semnificativă producție poetică (limba provensală), răspândită și în Italia, unde o serie de poeți și autori de tratate științifice au folosit *lingua d'oc*. Arta a cunoscut un puternic impuls în întregul Occident. Drumurile și pieţele din orașe, pline de palate și biserici, sunt o dovadă a înfloririi artistice, al cărei moment de culme este întruchipat de arhitectura romanică. Ar fi extrem de lungă lista celor care s-au ilustrat în diverse domenii, dar putem menționa pentru renașterea juridică numele lui Jacopo, Bulgaro, Martino Gosia și Ugo, avocații solicitați de Frederic Barbarossa înaintea Dietei de la Roncaglia, apoi Rolando Bandinelli, papă sub numele de Alexandru al III-lea. În domeniul filosofiei și teologiei putem să îi amintim pe Anselmo d'Aosta (Anselm de Canterbury), Petrus Lombardus, Ioan de Salisbury; în arhitectură și sculptură Wiligelmo și Benedetto Antelami.

29
Biserica în secolul al XII-lea

Lupta dintre papalitate și Imperiu, simbolizată de lupta pentru învestitură, se încheiase cu Concordatul de la Worms unde, mai mult decât un compromis, Biserica a obținut o victorie. La sfârșitul unui conflict care a durat cincizeci de ani Imperiul nu mai era instrumentul hărăzit de Dumnezeu să dirijeze Biserica; întărită de reformă, de Concordatul de la Worms și de cruciade, Biserica a devenit, ea însăși, o putere supranațională. De altfel, alături de Imperiu au apărut statele naționale, care în scurtă vreme au pornit lupta împotriva acestuia. Statul capețian francez a ieșit din inerție cu Ludovic al VII-lea (1137-1180), cuceritor al unor orașe și ținuturi din răsăritul Franței (până la Metz), smulse lui Henric al V-lea. Aceste cuceriri au fost consolidate prin căsătoria regelui cu Aliénor de Aquitania, care i-a adus ca dotă regelui Auvergne, Poitou, Limousin, Périgord și Gascogne. Filip al II-lea August a întărit regatul Franței, nu numai sub aspect teritorial și politic, dar și din punct de vedere administrativ și social.

Anglia s-a consolidat prin dinastia Plantagenet, și mai ales prin regele Henric al II-lea (1154-1189), al doilea soț al lui Aliénor de Aquitania, divorțată de regele francez; ea a adăugat patrimoniul tronului englez. Cu Henric al II-lea Anglia a devenit un mare regat, puternic pe ambele maluri ale Canalului Mânecii. Henric a apărat apoi prerogativele laice, ajungând la conflict cu arhiepiscopul de Canterbury, Thomas Becket, ucis în 1170 de cavalerii regelui în timpul oficierii unei slujbe religioase în catedrală. Richard Inimă de Leu (1189-1199) a întărit, prin participarea la cea de-a treia cruciadă, regatul și pe plan internațional.

Regele Henric II încoronat de Thomas Becket

În Italia de sud Roger al II-lea d'Hauteville (1130), care a obținut de la papa Honorius al II-lea învestitura pentru ducatul de Puglia și Calabria, unificând peninula italică de la Abruzzo până în Sicilia, a fost încoronat rege la Palermo. Noul regat a devenit un stat puternic în care s-au dezvoltat comerțul și agricultura, au înflorit cultura și artele: catedrala de la Cefalù, domul de la Monreale, Capela palatină de la Palermo – noua capitală – atestă gradul de progres și civilizație adus de normanzi în timpul dominației, încheiate cu domniile lui Guillaume I și Guillaume al II-lea cel Bun (1189).

Puterea Bisericii era exprimată de episcopi, numiți pentru a reprezenta interesele papale și nu pe cele ale grupurilor locale.

La Roma se strângea decima, de care Curia a beneficiat pentru organizarea creștinătății. Deoarece afacerile care priveau activitatea de cult, disciplina ecleziastică și raporturile dintre lumea laică și cea clericală crescuseră ca importanță, a devenit necesar să fie stabilite norme fixe și egale pentru toți. Actelor conciliare li s-au aplicat, așadar, condițiile normelor legislative, devenind „canoane", respectiv „colecții canonice", printre care amintim Decretul lui Graziano, devenit nucleul codificării dreptului canonic. Dintre pontifi se cuvine să-i menționăm cel puțin pe Inocențiu al II-lea și Adrian al IV-lea, sub al cărui pontificat călugărul Arnaldo da Brescia a inițiat mișcarea populară romană care a condus la constituirea Comunei și la reînvierea Senatului antic (1145). În legătură cu Arnaldo trebuie să menționăm că prezența sa a conferit tânărului guvern comunal al Romei un caracter antipapal care, pentru o scurtă perioadă, a părut să deschidă noi căi pentru pătrunderea suveranului german în inima peninsulei. Dar Frederic Barbarossa, pentru a nu se pune rău cu pontiful de la care aștepta coroana și pentru a nu stârni mânia Sf. Bernard, care nutrea o veche adversitate față de acel reformator religios, l-a capturat pe Arnaldo, care a fost judecat și condamnat la moarte ca eretic.

Capturarea lui Richard Inimă de Leu, miniatură medievală

30

Civilizația comunală

Un element menit să împiedice expansiunea imperială a fost reprezentat de Comune, apărute între secolul al XI-lea și al XII-lea, atunci când reprezentanții mai multor orașe s-au grupat în „pacte jurate" și au constituit un organism apt să exercite atribuții politice și administrative, să se îngrijească de organizarea armatei, de administrarea justiției, de impunerea dărilor și a taxelor, de emiterea de monedă, de întreținerea străzilor și canalelor și de organizarea târgurilor și a iarmaroacelor. Administrațiile comunale au înflorit mai ales în Italia central-nordică, dar și în Franța, în Flandra, în Germania s-au constituit Comune. Cele de peste Alpi au cunoscut o dezvoltare economică și comercială, rămânând supuse împăratului sau suveranilor naționali, în vreme ce Comunele italiene și-au câștigat importanță politică și s-au consolidat sub impulsul eliberării de sub puterea imperială și cea ecleziastică. Active și prospere din secolul al XII-lea până în secolul al XIV-lea, ele au dat naștere civilizației comunale, unul dintre momentele cele mai semnificative ale Evului Mediu european. În orașele conduse prin dispoziții comunale s-a dezvoltat comerțul, iar negustorii, reprezentanți ai acelui „popolo grasso", organizat în *arti maggiori*, s-au îmbogățit peste măsură. Alături de aceștia se aflau *milites*, exponenți ai micii nobilimi care, împreună cu marea nobilime care trăise mai înainte în castele, iar acum se mutase între zidurile orașelor, a influențat organizarea primelor Comune. În afară de aceste pături sociale se afla poporul de rând („popolo minuto") format din meșteșugarii mici și mijlocii, micii comercianți, reuniți în corporații numite *arti minori*.

Zidarii la lucru, miniatură medievală

Majoritatea locuitorilor din orașe, așa-numita plebe, care alcătuiește astăzi un fel de proletariat urban, era compusă din salariați, lucrători și persoane fără ocupație. Plebea respinsă de componenții corporațiilor (*arti maggiori* și *arti minori*) s-a revoltat uneori: este cazul revoltei de la Florența, a ciompilor, lucrători salariați în

prelucrarea lânii, care s-au răsculat în 1378, sub conducerea lui Michele di Lando. Puterea legislativă comunală își avea temelia în *parlamentum* sau *arengo*, în care intrau reprezentanții principalelor categorii cetățenești. Puterea executivă a fost încredințată unui Consiliu restrâns al bătrânilor sau de „credenza", format din cetățeni de vază și care îi asistau pe consuli în număr de unu sau mai mulți, aleși pentru șase luni sau un an de către parlament. Prima perioadă din existența comunelor a căpătat așadar numele de Comună consulară. La sfârșitul secolului al XII-lea au apărut așa-numiții *podestà*, aleși anual, proveniți din alte orașe, ca element neutru situat deasupra părților; o dată cu ei Comuna a devenit „podestarile". În secolul următor burghezia s-a impus asupra nobilimii și a ales un „capitano del popolo". S-a născut astfel Comuna „delle arti", în care clasele excluse de la putere s-au organizat în corporații de meserii și au ales un magistrat să le apere interesele. Alegerea căpitanului, contrapusă alegerilor preexistente, a sfârșit prin a constitui o Comună în Comună: *Commune populi*, adesea contrapusă acelei *Commune maius*, una reprezentată de „capitani del popolo", alta de „podestà". Capitanii și-au asumat o funcție *antimagnatizia*, adică în opoziție cu magnații (cetățeni nobili și bogați sau numai bogați sau care, chiar dacă nu aveau asemenea înzestrări, tindeau să formeze un tip de administrație oligarhică). Uneori – mai ales la Florența – corporațiile de „arte" constituiau adesea guvernul.

31
Frederic I Barbarossa

Marele restaurator al Imperiului a fost Frederic I de Suabia, zis Barbarossa, înrudit cu Casa de Bavaria și de Suabia și considerat singurul în stare să aplaneze conflictul dinastic. Înainte de toate, el a căutat să readucă pacea în Germania, a restituit Bavaria vărului său, Henric Leul, și a mărit teritoriul care aparținea Casei de Suabia luând de soție pe Beatrice de Burgundia, moștenitoare a regatului omonim; apoi, a venit pentru prima dată în Italia (1154-1155), unde câțiva feudali îl chemaseră pentru a reinstaura ordinea în orașele rebele. Alte orașe – Novara, Como, Cremona, Pavia, Lodi – i-au cerut ajutorul împotriva orașului Milano, care le amenința libertatea. Frederic a convocat prima Dietă de la Roncaglia pentru a proclama drepturile imperiale asupra Comunelor Asti, Chieri și Tortona. După ce a primit coroana regală la Pavia, a pornit spre Roma. Aici papa i-a cerut să reinstaureze ordinea în oraș, care avusese de suferit de pe urma tulburărilor din 1145, agravate de predicile antipapale ale lui Arnaldo da Brescia. În schimbul capturării acestuia, papa Adrian al IV-lea i-a promis lui Frederic coroana imperială. Prins în împrejurimile Romei, Arnaldo a fost ars pe rug ca eretic și astfel a luat sfârșit experiența Comunei romane.

În 1155 Frederic a fost proclamat împărat la San Pietro. Trei ani mai târziu, a venit din nou în Italia, într-o expediție împotriva orașului Milano, care a fost silit să renunțe la Como și Lodi. Apoi, a fost convocată o a doua Dietă la Roncaglia, la care, în afară de Barbarossa și de seniorii laici, au participat reprezentanții Bologniei și ai orașelor lombarde. Cu această ocazie au fost interzise ligile,

Frederic Barbarossa, reprezentat în chip de cruciat, primind un exemplar din „Istoria primei cruciade" de Robert de Reims

precum și conflictele între orașe și au fost revocate învestiturile feudale lipsite de aprobarea imperială. Suveranul a revendicat *regalia* (adică dările pentru drumuri, poduri și vămi). Orașele Crema și Milano au sfidat porunca împăratului și au fost pedepsite în mod nemilos (1160-1162). Creșterii excesive a puterii a lui Frederic i s-a împotrivit papa Alexandru al III-lea. Împăratul a răspuns atitudinii papei prin numirea unui antipapă, Victor al IV-lea, dar papa Alexandru, speculând această măsură abuzivă și ilegală, a găsit ajutor la suveranii francez, spanioli, englez și normand, precum și la orașele lombarde, dornice să se elibereze de sub dominația imperială. Suveranul a venit din nou în Italia (1166-1168), dar nu a reușit să-l înfrângă pe tenacele Alexandru. Orașele din nord au constituit prima Ligă veroneză, încheiată între cetățile din Veneto și cele lombarde. S-a născut atunci așa-numita Ligă de la Pontida (1167) și a început reconstrucția orașului Milano, distrus de împărat în anterioara sa expediție de pedepsire. Grupului de centre urbane i s-au alăturat Comunele din Piemont și Emilia, care au format astfel prima Ligă lombardă. În 1164, aflat în dificultate, Frederic a venit din nou în Italia. Rezistența antiimperială, condusă de Alexandru al III-lea, s-a concentrat la confluența dintre Bormida și Tanaro, în noul oraș, numit în cinstea pontifului Alessandria. Comunele aliate l-au învins pe împărat la Legnano (1176), afirmându-și astfel supremația. În 1177 s-a încheiat armistițiul de la Veneția, iar în 1183 pacea de la Konstanz. Aici a fost recunoscută autonomia Comunelor, iar Frederic a încheiat un acord și cu papa Alexandru al III-lea. Încercând să atingă cu mijloace pașnice scopul nerealizat până atunci – expansiunea Imperiului, Barbarossa a perfectat căsătoria dintre fiul său Henric și Constance d'Hauteville, fiica lui Roger al II-lea al Siciliei, moștenitoarea directă a tronului normand. În sfârșit, împăratul s-a angajat împreună cu regele Franței, Filip al II-lea August, și cu cel al Angliei, Richard Inimă de Leu, în cea de-a treia cruciadă, dar a murit în 1190 în Cilicia. Henric al VI-lea, ajuns împărat, a concentrat în mâinile sale o impresionantă moștenire, potolind opoziția internă și reușind să nu ajungă la confruntări cu papa. În 1197 a murit, lăsându-i văduvei Constance pe fiul Frederic, în vârstă de numai trei ani.

32
Viața religioasă și mișcările eretice

În secolul al XII-lea Biserica a cunoscut un nou avânt. Unii pontifi, precum Inocențiu al II-lea, Eugen al III-lea și Alexandru al III-lea, au dat semnale contradictorii, dar extrem de semnificative privind voința papalității de a-și vedea sporită influența. Personalitatea cea mai importantă a vieții religioase din acest secol a fost totuși un călugăr: Sfântul Bernard. Născut într-o familie nobilă de lângă Dijon, acest monah a dat dovadă de o mare energie organizatorică, reînsuflețind ordinul benedictin și conferind reformei cisterciene, pornită din abația de la Citeaux, și începută deja, o rigoare neobișnuită. Acest lucru i-a asigurat lui Bernard simpatia clerului regular , precum și sprijinul episcopilor și al pontifilor. Ordinul cistercian a căpătat astfel, la jumătatea secolului, o importanță remarcabilă. O mare emulație a stârnit, de asemenea, și ordinul certosin, numit astfel după locul de apariție, abația Chartreuse (Certosa), din preajma orașului Grenoble. Dorința de a apăra credința lui Cristos și cuceririle cruciate a dat naștere ordinelor cavalerești, dintre care cel mai faimos a fost cel al Templierilor, inițiat de același Bernard pentru apărarea templului din Ierusalim, precum și a altor lăcașuri sfinte din Franța, Spania și Germania. Nevoia de a răspândi în mod corect mesajul creștin a dat naștere fenomenului predicatorilor rătăcitori, adesea rămași în spațiul ecleziastic, dar uneori, din pricina criticilor acerbe la adresa ierarhiei bisericești și a conflictelor cu episcopatele, căzuți în adevărată erezie (cel mai răsunător în Italia a fost cazul lui Arnaldo da Brescia, iar în Franța al călugărului Henric).

Călugări și un abate reformator, miniatură medievală

În câțiva ani, mai multe mișcări contestatare au apărut și au dispărut rapid, dar una singură s-a afirmat și a căpătat o amploare deosebită: erezia catară, care a înflorit în Franța, în Germania, în Anglia, în Italia, sub diverse denumiri. Adepții săi au luat după numele locurilor unde apăruseră, denumirea de manichei,

albigenzi, publicani, bulgari, țesători sau, mai ales în Italia, patarini. Cuvântul catar, din grecul *chataros* = pur, curat, a pătruns foarte repede în latinitatea occidentală. Mai dificil este să stabilim sensul termenului patarin, identificabil probabil cu „zdrențăros, cerșetor". Mișcările eretice, născute din pasiunea și fervoarea religioasă a mulțimilor, au degenerat curând într-o violentă și generalizată opoziție față de Biserica Romei și față de exponenții săi oficiali. Potrivit unei opinii larg răspândite, toate manifestările eretice ar avea o proveniență orientală, născută din dualismul gnostic-maniheist. Realitatea este însă mai complexă, și dacă anumite influențe orientale nu pot fi negate, răspândirea catarismului trebuie pusă în legătură cu nemulțumirea credincioșilor față de orientările unor reprezentanți ai ierarhiei ecleziastice, în particular față de conduita clerului acuzat de simonie și nicolaism. Oricum, „ideologia" catarilor și modul lor de a se exprima și de a se comporta au cunoscut diferențe de la o zonă la alta: în Italia, erezia a avut un caracter mai accentuat popular, dar a cunoscut o mare răspândire în orașe – la Milano, în Câmpia Padului, la Lucca, Florența, Pisa, Viterbo, Cesena, Rimini și Orvieto. În Provence, albigenzii, numiți așa după orașul Albi, s-au bucurat de sprijinul seniorilor și a potentaților, sub protecția cărora au întemeiat o adevărată Biserică, răspândită în orașe precum Toulouse, Carcasonne, Beziérs, Tarascon. Pretutindeni însă, catarii s-au caracterizat prin importanța pe care o acordau Evangheliei și doctrinei dualismului. Pentru acești eretici, întregul univers era teatrul unei înfruntări permanente între principiul binelui, Dumnezeu și acela al răului, diavolul. Primul domina forțele spirituale, cel de-al doilea crease materia. Cele două principii erau ireconciliabile, iar creștin adevărat era cel care încerca să se afle permanent de partea adevăratului bine și a spiritualității divine, eliberându-se astfel de cerințele materiei. Cucerirea spiritului și victoria asupra materiei vor avea consecințe importante de ordin social și moral, precum refuzul alimentelor preparate din carne, a laptelui, ouălelor, brânzei, într-un cuvânt al tuturor alimentelor care, fermentând, evocă originea vieții și stimulează practica

riguroasă a veghii, a postului și a ascezei celei mai aspre. Negarea vieții, considerată de extracție demonică, a condus foarte curând la limitarea nașterilor și apoi chiar la interzicerea acestora. Femeia însărcinată era considerată ca fiind posedată de diavol, în timp ce devierile sexuale cele mai rele erau permise dacă erau menite să împiedice procrearea. Catarii acceptau de asemenea și camăta, activitate contrară eticii medievale și negau orice autoritate a papei de la Roma și a ierarhiei ecleziastice. Biserica catară avea propriile rituri și ceremonii, dintre care s-au impus *convenensa*, *abstinentia* și *consolamentum*. Acesta din urmă se petrecea între *perfecți* – adevărații emuli ai credinței catare – și *consolando*, care în urma unei serii de practici atingea stadiul de perfecțiune. Ori de câte ori *consolando* se îmbolnăvea grav, după ce primea *consolamentum*, era lăsat să moară ca să nu recadă în păcat. Uneori, sfârșitul era grăbit prin așa-numita *endura*, sau sufocarea credinciosului, salvat în acest chip de reîntoarcerea la carnalitate. După cum e lesne de imaginat, situația apărută în Provence, ca urmare a răspândirii catarismului, a generat masive represiuni din partea Bisericii, uneori atât de violente încât au dus la distrugerea unor orașe și la exterminarea unor întregi populații. Mișcarea patarină a continuat să acționeze în conștiința populară și prin intermediul predicilor lui Arnaldo da Brescia, mai întâi în Franța și apoi la Roma (1143-1145). *Arnaldismul* și *sărăcuții* (*poveri*) lombarzi au fost mișcări răspândite și deviante de la ortodoxia catolică. Elemente patarine și arnaldiste se regăsesc apoi în doctrina negustorului lyonez Pierre Valdo (Petrus Valdus), urmat curând, datorită predicilor sale, de un considerabil număr de adepți care l-au imitat în propovăduirea sărăciei, promovând valdismul.

Din nucleul benedictin originar s-a născut, în sfârșit, mișcarea (*ordo florense*) călugărului Gioacchino da Fiore, originar din San Giovanni in Fiore, și care, în ultimele decenii ale secolului al XII-lea, a elaborat o concepție menită să conducă la apariția unei noi erezii: fundamentele acesteia constau în substituirea Trinității cu conceptul de Quaternitate, format din cele trei persoane Tatăl, Fiul și Spiritul Sfânt, unificate prin *Substantia* sau *Esentia*, comună celor trei

Un abate benedictin

componente tradiționale, dar într-o anumită măsură autonomă. Gioacchinismul prevedea, în istoria umanității, succesiunea a trei epoci: a Tatălui, a Fiului și a Spiritului, iar la sfârșitul epocii Fiului postula sosirea Anticristului, așadar o nouă apariție a Fiului lui Dumnezeu, sfârșitul timpurilor, împlinirea așteptărilor eshatologice și venirea unei noi epoci de pace prin afirmarea definitivă a valorilor spirituale. Devierile, contestările, erorile mărturisesc toate permanența unei religiozități înfrigurate și violente care, pentru a se menține în spațiul dreptei credințe, avea nevoie de personalități puternice, capabile să satisfacă nevoia de spiritualitate, legată de apărarea credinței. Acest scop, în particular, a fost asumat de către ordinele franciscanilor și dominicanilor, care au știut să împletească cerințele de reînnoire a Bisericii cu exigența păstrării ierarhiei și a dogmelor consolidate.

33

Imperiu şi Biserică în secolul al XIII-lea: bătălia de la Bouvines

În timpul luptei dintre Frederic I şi Alexandru al III-lea regatele occidentale au trecut de partea papei, dar după detronarea lui Henric Leul, rival al lui Frederic, s-a produs o sensibilă mutaţie: Casa guelfă de Bavaria, înrudită cu suveranii englezi, s-a aliat cu regatul Angliei, în timp ce regele francez s-a alăturat Casei de Suabia.

La moartea lui Henric al VI-lea, situaţia a devenit şi mai complicată. Frederic, moştenitorul legitim, aflat sub tutela papei Inocenţiu al III-lea, avea numai trei ani. Casa de Suabia a propus atunci candidatura lui Filip, fratele împăratului defunct, în timp ce guelfii s-au gândit la Otto de Braunschweig, fiul lui Henric Leul. Otto a dobândit coroana, iar cele două tabere s-au înfruntat timp de zece ani. Inocenţiu al III-lea l-a uns pe Otto al IV-lea, dar împăratul şi-a arătat curând adevăratele intenţii, comiţând abuzuri şi poruncind să fie ucis competitorul Filip de Suabia. În acel moment, papa l-a excomunicat pe Otto (1210). Franco-suabii şi anglo-guelfii s-au confruntat atunci la Bouvines (1214), în Flandra, la hotarul dintre teritoriile flamande, imperiale şi capeţiene. Bătălia a avut loc în ziua de duminică, 27 iulie. Înfruntarea a avut un caracter exclusiv feudal şi a evidenţiat încă o dată preeminenţa cavaleriei, deşi suveranul francez a utilizat numeroase miliţii de pedestraşi, arcaşi şi lăncieri, consideraţi ca fiind un adaos important pentru asalturile cavaleriei. Strategia militară modernă s-a afirmat de-abia un secol sau două mai târziu, când infanteria a

triumfat asupra cavaleriei. Totuși, bătălia de la Bouvines a reprezentat un moment important în istoria strategiei militare.

Învingători au fost Filip al II-lea August, regele Franței și Frederic al II-lea (este vorba despre același Frederic, fiul al lui Henric al VI-lea, încredințat spre tutelă lui Inocențiu al III-lea și care acum, în vârstă de 18 ani, fusese ales de papă ca rege al Siciliei și devenise adversarul lui Otto), iar învinși au fost Otto al IV-lea și Ioan Fără de Țară, alături de care înfrântă a fost și partida guelfă.

Ca urmare a acestei bătălii s-au definit două tabere opuse care au împărțit în două și Occidentul.

Se cuvine să menționăm că Bouvines constituie primul exemplu de război la scară continentală și anunță conflictele epocii moderne, atât prin numărul de state participante, cât și prin alcătuirea și înzestrarea armatelor.

34
Supremația politică a papalității

Înzestrat cu un ascuțit simț politic, pregătit în domeniul dreptului civil și canonic, după ce urmase serioase studii la Paris și la Bologna, în 1198 a fost ales papă, la vârsta de 37 de ani, Inocențiu al III-lea. Gândirea sa politică se inserează în descendența lui Grigore al VII-lea, Urban al II-lea și Alexandru al III-lea; acțiunile sale au transformat societatea occidentală într-un stat teocratic dirijat de papă, reprezentantul lui Dumnezeu și de aceea abilitat să numească și să depună pe suverani și să conducă popoare. Asemenea principii au fost exprimate în cunoscuta teorie a soarelui și lunii: pontiful este soarele, împăratul este luna, care primește energie de la soare, adică de la papă, care atribuie cele două spade, a puterii spirituale și temporale.

Spada temporală este încredințată împăratului, care trebuie să o folosească potrivit voinței pontifului. O dată ales, Inocențiu a început să controleze teritoriile aflate sub jurisdicție ecleziastică. Și-a manifestat influența asupra Siciliei, asupra lui Filip al II-lea August în Franța, asupra lui Ioan Fără de Țară în Anglia și, în timp ce, prin cruciada împotriva albigenzilor (1208-1209), a pus capăt ereziilor răspândite în Franța meridională, în nordul Italiei a reprimat sectele catarilor, de varii credințe și influențe, devenind, pe deasupra, și inspiratorul celei de-a patra cruciade (1202-1204).

De această dată, cruciații au convenit cu Republica Veneției să li se asigure transportul în Țara Sfântă pe mare, dar, neavând suma necesară achitării acestui serviciu, și-au schimbat

itinerariul și l-au urmat pe dogele Enrico Dandolo în cucerirea venețiană a cetății Zara, apoi, de-a lungul Dalmației și a ținuturilor balcanice până în Bizanț.

Aici, după ce l-au detronat pe împăratul Isac al II-lea Anghelos, au întemeiat Imperiul latin de Răsărit, în fruntea căruia a fost ales Balduin (Baudoin) de Flandra. În 1215 Inocențiu a convocat la Roma cel de-al patrulea Conciliu lateran, în cursul căruia au fost elogiate victoriile obținute în Răsărit și a fost reafirmată autoritatea Bisericii. În același conclav, marele pontif, în afară de proclamarea funcției ecleziastice și spirituale a cruciadei, a emis o serie de dispoziții pentru marginalizarea și pedepsirea ereticilor.

Cinci ani mai târziu, papa Honorius al III-lea (1216-1227) va cere ca regulile încoronării să fie asumate de Frederic al II-lea ca uzanțe ale Imperiului.

În cadrul Conciliului, Inocențiu a obținut o serie întreagă de succese care au sporit autoritatea Bisericii de la Roma și a papalității. Cu un reînnoit entuziasm întru slujirea cauzei Bisericii au fost întemeiate noi ordine religioase: alături de dominicani și franciscani au apărut ospitalierii, lazariștii, trinitarii, carmeliții și eremitanii.

35
Frederic al II-lea, împărat

Scos de către papa Inocențiu al III-lea de sub influența demnitarilor germani care îl înconjurau la moartea lui Henric al VI-lea, Frederic al II-lea a crescut în umbra papei, fiind numit „regele preoților". În 1212 Inocențiu al III-lea l-a numit rege al Siciliei, împotriva lui Otto de Braunschweig, cu promisiunea că regatul respectiv nu va mai fi unit cu Imperiul și că tânărul rege va organiza cruciada predicată la Conciliul lateran. La moartea lui Inocențiu (1216), papa Honorius al III-lea, slab și nesigur, i-a îngăduit lui Frederic să facă din Sicilia centrul statului său, iar cruciada a fost amânată. În 1220 Frederic al II-lea a fost ales împărat, după Dieta de la Cremona, act la care orașele italiene au răspuns prin constituirea Ligii antimperiale de la San Zenone, ajungându-se astfel la o situație similară aceleia petrecute cu Barbarossa. Șovăielnicului Honorius i-a succedat papa Grigore al IX-lea, un personaj puternic și hotărât (1227-1241). Acesta i-a cerut lui Frederic să pornească cruciada, dar flota imperială, imediat după ridicarea ancorei, s-a întors din drum, invocând o presupusă epidemie de ciumă, apărută printre cruciați (1227). Neîncrezător, papa l-a excomunicat pe Frederic, care de-abia atunci a plecat efectiv spre Orient, arătând astfel că Grigore avea un motiv serios atunci când aruncase asupra sa teribila sancțiune. Se declanșa astfel războiul sfânt, dar cu întârziere și cu urmări diferite de cele anterioare. În fapt, Frederic, în loc să deschidă ostilitățile, a încheiat un pact cu emirii musulmani al Egiptului și al Siriei, pe baza căruia a reconstituit Regatul Ierusalimului, al

Statuia împăratului Frederic al II-lea în Palazzo Reale de la Neapole, gravură din sec. al XIX-lea

cărui suveran a devenit prin căsătoria cu Iolanda de Brienne, ultima moștenitoare a acelei coroane (1228). Acest act, și el fără precedent, a stârnit o vie reacție din partea papei. Este adevărat că, în ultimii o sută cincizeci de ani, unele lucruri se schimbaseră și că mentalitatea generală se transformase, dar era totuși imposibil să se accepte ca un creștin să ajungă la înțelegere cu necredincioșii. Papa, așadar, l-a condamnat deschis pe împăratul suab pentru acordul încheiat cu dușmanii lui Cristos și a invadat Regatul Siciliei cu trupele pontificale, subestimând totuși forța ilustrului său adversar care, întors în Italia, a respins cu ușurință asaltul papal. A fost încheiat apoi tratatul de la San Germano, prin care războiul a fost întrerupt (1239). Dar de acum conflictul dintre papalitate și Imperiu și dintre Imperiu și Comune era deschis și nu era suficient un acord pentru a readuce pacea. Cu ajutorul lui Ezzelino al IV-lea da Romano, feroce și hotărât aliat imperial, Frederic a pornit împotriva orașelor din nord, aliate împotriva lui, și le-a înfrânt la Cortenuova (1237). Mai mult, nemulțumit doar cu victoria, i-a urmărit pe inamicii săi cu o înverșunare fără margini. Astfel, a atacat lângă insula del Giglio câteva nave ale flotei genoveze, încărcate cu prelați plecați în călătorie pentru Conciliul convocat de papă la Roma, făcând prizonieri doi cardinali, pe care i-a ținut în captivitate timp de mai mulți ani. În această acțiune condusă de suveran se poate observa o viziune aproape modernă și un plan foarte bine conceput, lucru care ne face să credem că Frederic al II-lea este cel care a inaugurat epoca monarhilor absoluți. În realitate, el a fost un om încă legat de Evul Mediu, de neliniștile și de problemele acelei epoci, chiar dacă agresivitatea sa l-a așezat pe un plan diferit de alți regi medievali la fel de războinici.

Între timp, pe tronul lui Petru a fost ales Inocențiu al IV-lea (1243-1254) care, pentru a se smulge de sub dominația fredericiană, a convocat un conciliu în afara Italiei, la Lyon, oraș care, deși rămas în perimetrul imperial, era controlat cu dificultate de Frederic. La Lyon împăratul a fost din nou excomunicat (1245) și pus într-o situație dificilă, fie pentru că papa era decis să-l înfrângă, fie pentru că în Germania adversarii săi n-au ratat ocazia de a se uni împotriva lui; fie pentru că, în sfârșit, Comunele

Papa Inocențiu IV (după Platina)

italiene au ales acel moment pentru a răzbuna victoria de la Cortenuova. Între timp, violentele și repetatele condamnări din partea lui Inocențiu au diminuat prestigiul suveranului, prezentat de Biserică drept un Anticrist. Din aceste motive, armata suabă a fost înfrântă la Fossalta de către orașele nordice și fiul lui Frederic, Enzio, a căzut prizonier în mâna bolognezilor. Timp de câțiva ani, Frederic a continuat să caute tot mai improbabile alianțe. Pe neașteptate, pradă unei febre violente, s-a stins din viață în castelul de la Fiorentino di Puglia (1250).

Prin gigantica operă înfăptuită, prin curajul de care a dat dovadă, prin cultura sa, prin înaintata sa concepție despre organizarea și administrarea statului, prin sprijinul acordat dezvoltării comerțului, agriculturii, meșteșugurilor, artelor, Frederic a pus o amprentă puternică asupra unei epoci plină de contradicții și de tulburări. El este inițiatorul așa-numitelor Constituții melfitane, care configurează un stat centralizat și bazat pe ideea suveranității, precum și al Universității din Neapole (1225), întemeiată pentru a pregăti o clasă politică aleasă și fidelă. Dintre toate regiunile Imperiului, printr-o meditație atentă, Frederic a ales o zonă, în sudul Italiei, care să devină nucleul Imperiului și din care a făcut unul dintre cele mai importante centre de acțiune politică. O asemenea alegere a influențat sensibil și

înclinațiile artistice și culturale ale împăratului, care a construit magnifice castele în această zonă și care, în cadrul fastuoasei sale curți de la Palermo, a sprijinit dezvoltarea școlii poetice siciliene, unde s-a născut prima expresie poetică în limba italiană. În preajma lui Frederic și a fiilor săi, Enzio și Manfred, au activat personalități ca Pier delle Vigne, Iacopo da Lentini, Guido și Oddo delle Colonne și Ciacco dell' Anguillara. Împăratul a dat un puternic impuls și științelor naturale și filosofiei. El însuși a alcătuit un celebru tratat, *De arte venandi cum avibus* (Despre arta vânătorii cu păsări); în preajma lui s-au aflat învățați evrei și arabi, respectați la curtea sa în aceeași măsură ca și creștinii. Frederic a avut și obiceiuri ciudate pentru epoca sa: și-a format un harem cu splendide sclave, precum și o grădină cu animale exotice. Este dificil să îi atribuim o anumită concepție religioasă, dar e la fel de greu să-l situăm în afara tradiției creștine, care era cea a familiei sale și a societății medievale căreia îi aparține.

Istoriografia care a examinat în repetate rânduri politica lui Frederic, a apreciat că aceasta, evoluând printre erori și contradicții care au diminuat semnificația rezultatelor, a stat la baza unei grandioase concepții despre Imperiu și despre funcționarea acestuia. Vastul său proiect nu a fost lipsit de coerență. Împotriva inamicilor săi, el a conceput un precis și modern plan de luptă, care evidențiază originalitatea acestui personaj în comparație cu mulți dintre predecesorii și contemporanii săi.

Toate acestea nu înseamnă însă, cum am mai spus, că el nu a fost profund legat de epoca în care a trăit și că neliniștile și ezitările acestui mare om de stat nu reflectă, în egală măsură, frământările acelei epoci pe care o numim *Media etas*.

36
Angevinii în Italia meridională

Moartea lui Frederic a fost primită cu ușurare de către papă, care scăpase astfel de cel mai temut adversar, deși Manfred, fiul lui Frederic, își manifestase deja adversitatea, reluând proiectele politice ale tatălui său, menite să ducă la îngenuncherea Romei. Papalitatea a hotărât atunci să-i îndepărteze definitiv pe Suabi din peninsula italică, oferind coroana regatului sicilian lui Carol I de Anjou. În acest timp ghibelinii, strânși în jurul lui Manfred, i-au învins pe guelfii florentini în bătălia de la Montaperti (1260), făcând astfel ca steaua Imperiului să strălucească din nou. Bancherii florentini și romani, credincioși Bisericii romane, au finanțat atunci pregătirea unei puternice armate guelfe, iar Carol de Anjou, venit la Roma pentru a se pune în fruntea , a primit coroana de rege al Siciliei; apoi, confruntându-se cu Manfred, l-a învins la Benevento (1266). O dată cu moartea lui Manfred, ucis în bătălie, a început perioada numită a „marelui interregn", căci nu a mai fost ales nici un împărat. În 1268, ultimul pretendent suab, Conradin, a fost învins, deși luptase cu înverșunare împotriva inamicilor ghibelinilor la Tagliacozzo și, căzut în mâinile Angevinilor ca urmare a trădării familiei romane Frangipane, a fost dus la Neapole și ucis. Astfel, sudul Italiei, din Abruzzo până în Sicilia, a trecut sub stăpânirea Angevinilor.

Politica fiscală, diversele manevre, campaniile militare, violenta și sistematica eliminare a adversarilor incomozi au constituit o amplă și sigură bază a puterii monarhiei angevine, dar în același timp au creat imense dificultăți în regatul Siciliei, profund atașat Suabilor, lui Frederic al II-lea și fiului său,

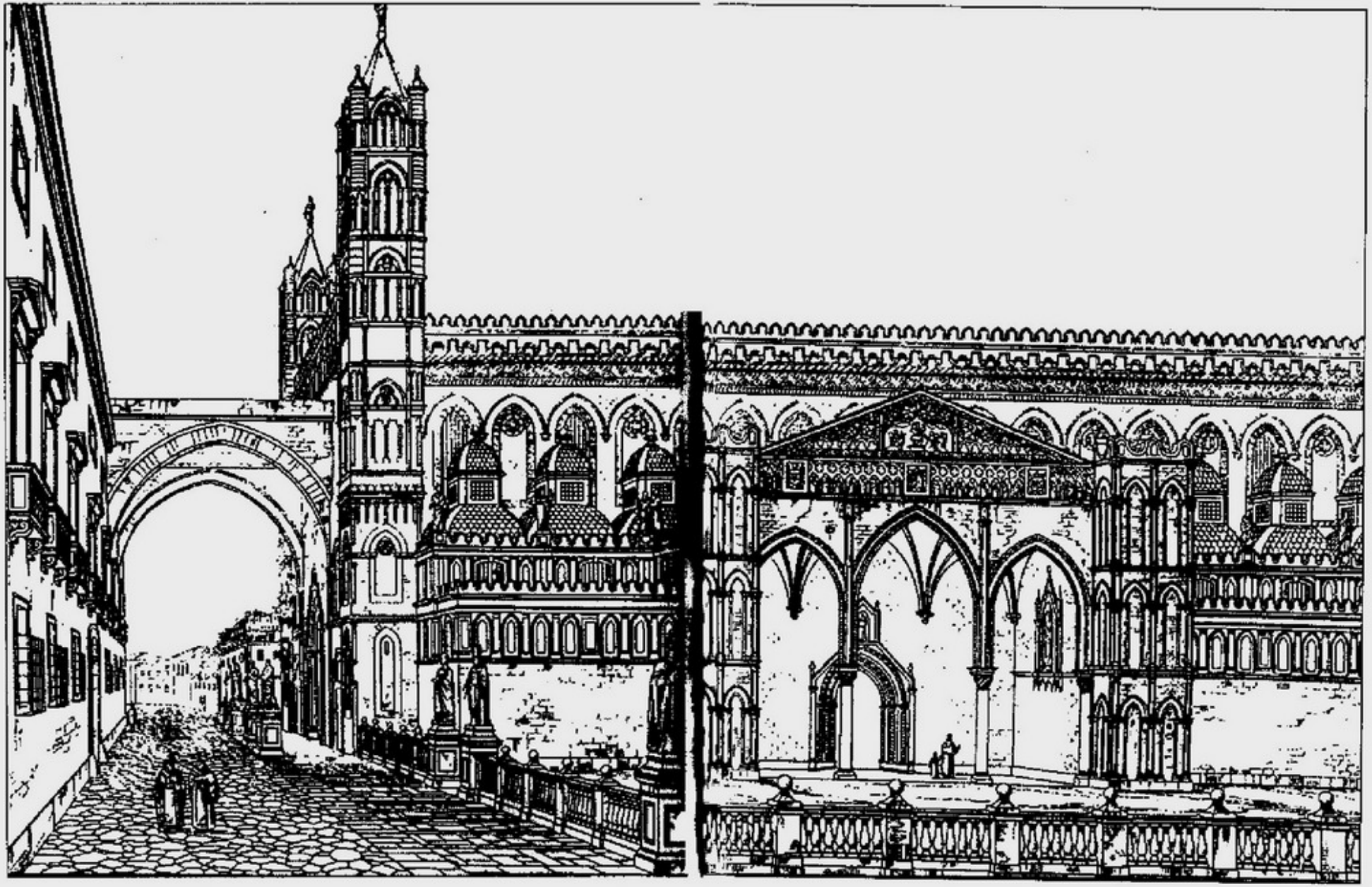

Catedrala din Palermo (desen de J. J. Hittorf şi L. Zanth)

Manfred. În cele din urmă, victoria lui Carol a fost completă, după ce a reușit să înlăture toate elementele filosuabe. Dar pentru a îndepărta orice motiv de teamă, regele a fost silit să reorganizeze statul din temelii și de aceea s-a înconjurat de funcționari francezi care l-au ajutat să creeze o bună administrație a regatului și să impună supușilor un sistem de taxe și impozite considerate opresive. Carol a aplicat criterii riguroase pentru a-și pune în aplicare planurile și a promovat o politică prin care a legat statul de Occident și de Franța în particular. În acest scop a mutat capitala de la Palermo la Neapole, făcând astfel ca regatul să capete și un caracter continental. Clasa baronilor sicilieni nu s-a arătat însă deloc încântată de prezența francezilor, neîmpăcându-se cu pierderea prestigiului politic și economic care se produsese după căderea Casei de Suabia. Baronii sicilieni au considerat că moștenitorul legitim al Suabilor este Petru (Pedro) de Aragon, soțul Constanzei, fiica lui Manfred. La Palermo a izbucnit o revoltă antiangevină (1282), care a dus la declanșarea unui război între Angevini și Aragonezi, denumit războiul Vecerniilor siciliene, care a durat douăzeci de ani și s-a încheiat cu pacea de la Caltabellotta (1302), prin care Frederic al III-lea de Aragon a devenit rege al Siciliei, urmând ca la moartea sa insula să revină sub stăpânirea Angevinilor. În fapt, de atunci Sicilia a rămas aragoneză, constituind puntea expansionismului iberic spre Mediterană.

37

Biserica în a doua jumătate a secolului al XIII-lea

După declinul Casei de Suabia, Biserica părea a-şi fi regăsit pacea şi echilibrul pierdute. În fapt, la sfârşitul secolului, ea este tot mai puternic afectată de erezii şi de criza care a scindat sacrul colegiu al cardinalilor, redus la puţini membri – douăzeci, şaisprezece, zece sau chiar mai puţini, provenind mai ales din familiile nobile romane Orsini, Colonna, Savelli – divizaţi şi rivalizând între ei. Conclavurile erau lungi şi se desfăşurau cu dificultate. Uneori, ca la Viterbo (1268-1271), au durat ani de zile şi s-au terminat cu alegeri de compromis, care au adus pe scaunul lui Petru străini de sacrul colegiu, precum Grigore al X-lea, Tebaldo Visconti din Piacenza. După îndelungatul conclav de la Roma şi Perugia (1292-1294), a fost ales Celestin al V-lea (1294), considerat papa „spiritualilor" (printre aceştia trebuie să-l menţionăm pe Jacopone da Todi), în conflict cu aşa-numita „Biserică carnală". Curând, noul papă a întâmpinat mari dificultăţi în proiectul de înnoire ecleziastică şi le-a cerut juriştilor să stabilească dacă pontiful poate renunţa la mandatul său. După patru luni a abandonat scaunul pontifical, dând naştere la aşa-numitul „mare refuz", prin care intenţiona să se întoarcă la viaţa de eremit. I-a succedat Benedetto Caetani, cu numele de Bonifaciu al VIII-lea, din ordinul căruia Celestin a fost luat ostatic şi omorât în fortăreaţa Fumone. Veneratul monah (Celestin), privit cu dragoste şi respect, a părut să întruchipeze acele arzătoare năzuinţe de reformă a Bisericii şi de reîntoarcere la spiritualitatea ei primitivă. Totuşi, tentativa sa eşuată şi neaşteptatul ei final au împiedicat afirmarea mult doritei *Ecclesia spiritualis*, iar după moartea nefericitului *Papa angelicus*, Biserica a cunoscut o perioadă de furibundă teocraţie.

38
Orient şi Occident

După ce cruciadele au favorizat intensificarea contactelor cu Orientul, misionarii şi negutătorii occidentali s-au aventurat în regiunile afro-asiatice, unde au luat contact cu diverse civilizaţii şi au acumulat bogăţii fabuloase. La începutul secolului al XIII-lea a intervenit un fapt cu consecinţe impresionante: mongolul Ginghis-Han (1202-1241), pornind din Turkestan, a ocupat Mongolia, China, Afghanistan, Persia, Armenia, Rusia, Polonia şi Ungaria. În Occident aceşti invadatori au fost cunoscuţi sub numele de tătari şi au răspândit teroare, deşi după moartea lui Ginghis-Han s-au văzut nevoiţi să se retragă. Mongolii au pus la mare încercare şi Imperiul bizantin şi pe arabi. Din imensul imperiu al lui Ginghis-Han au rămas numai câteva hanate minuscule. Din Rusia meridională şi până în China s-a înşirat un lanţ de stătuleţe cu o configuraţie specială. Biserica, acţionând ulterior, a vizat convertirea tătarilor şi a trimis în acest scop în ţinuturile lor misionari franciscani şi dominicani. Giovanni di Pian del Carpine a condus una dintre primele şi cele mai importante misiuni de convertire (1244-1245). Pe urmele ei au pornit nenumăraţi negustori care au făcut legătura între India şi Occident. Dintre aceştia, cei mai cunoscuţi au fost Niccolò, Matteo şi Marco Polo, ultimul lăsând o mărturie a aventurilor sale până în China în celebra carte *Milionul*, dictată lui Rustichello da Pisa. În 1291 genovezii Ugolino şi Vadinò Vivaldi, plecaţi pe Marea Mediterană, au înconjurat Africa occidentală pentru a descoperi drumul care ducea spre India.

Miniatură chineză reprezentându-l pe Ginghis-Han (E. Huc „Souvenirs of a Journey through Tartary", Tibet şi China, vol. I)

Marco Polo, frontispiciu din prima ediţie germană a cărţii „Milionul" (1477)

Expediția lor nu a reușit, cei care au avut mai mult succes fiind venețianul Alvise di Ca'da Mosto și genovezul Antoniotto Usodimare care, în secolul al XV-lea, au descoperit insulele Capului Verde, Madera, Azore și Canare. Din secolul al XIV-lea a început epoca descoperirilor geografice, care două secole mai târziu au culminat cu descoperirea unui nou continent.

În Peninsula Iberică, ca urmare a căsătoriei Petronillei de Aragon cu Ramon Berenguer al IV-lea (1137), Marca spaniolă s-a unit cu Aragonul. Sub Ferdinand al III-lea de Castilia (1217-1252), Regatul Leon s-a unit cu Castilia, iar Andalusia a fost smulsă arabilor. Castilia și Aragonul au căpătat astfel o mare importanță pe scena politică spaniolă: Castilia, în timpul domniei lui Alfonso al X-lea cel Înțelept, a înregistrat importante progrese în domeniul dreptului. Aragonul a recucerit teritoriile stăpânite de arabi, pe care i-a învins la Las Navas de Tolosa (1212), iar în timpul domniei lui Iacob (Jaime) I (1213-1276) și-a extins influența în Marea Mediterană.

După înfrângerea de la Bouvines, Ioan Fără de Țară a cedat în fața cererii baronilor englezi și le-a acordat *Magna Charta* (1215), în baza căreia suveranul nu putea să impună taxe fără să primească mai întâi acceptul nobililor. De asemenea, orice persoană acuzată putea fi judecată de un tribunal al lorzilor: pe aceste baze s-a constituit Camera Lorzilor. În timpul domniei lui Henric al III-lea (1216-1272) și Eduard I (1272-1307) Anglia a dus o politică prin care s-a legat tot mai mult de continent și a participat la cruciade, în intenția de a obține sprijinul pontifilor, de regulă aliați ai francezilor.

În Franța, în secolul al XIII-lea, au renăscut orașele și economia lor, premise esențiale ale victoriei de la Bouvines. Moștenirea politică a lui Filip al II-lea August a fost valorificată cu înțelepciune de Ludovic al IX-lea cel Sfânt, care în timpul domniei sale (1226-1270) a reorganizat statul francez și a participat la două cruciade, în Egipt împotriva sultanului Baibars și în Tunisia. În cursul celei din urmă a murit, pe 25 august 1270, în fața fortăreței de la Cartagina. Ludovic al IX-lea, sanctificat mai târziu pentru meritele sale, a fost – se poate spune – ultimul suveran francez care și-a legat numele de cucerirea Locurilor Sfinte. Monarhul a

sporit influența politică a dinastiei franceze, aliindu-se cu guelfii italieni și cu papa Urban al IV-lea, astfel încât contelui de Anjou, Carol – viitorul Carol I de Anjou, fratele regelui Ludovic – i s-a acordat coroana Siciliei, smulsă Casei de Suabia.

Politica marelui suveran a fost, fără îndoială, extrem de rodnică; participarea sa la cruciadă a avut, de asemenea, un puternic ecou, dar trebuie să subliniem că ulterior, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, războiul sfânt nu s-a mai purtat numai pentru recucerirea Locurilor Sfinte, ca pe vremea lui Godeffroy de Bouillon, a Sfântului Bernard sau chiar a lui Frederic I Barbarossa, ci a sfârșit prin a se transforma într-un război de cucerire a Asiei Mici, a Egiptului sau a Tunisiei.

În ceea ce privește contribuția monarhilor la transformarea Franței într-un stat propriu-zis, trebuie să-i amintim pe Filip al III-lea cel Îndrăzneț (1270-1285) și Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314), care la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui de-al XIV-lea a consfințit supremația statului național francez prin suveranii săi, considerați „unși ai lui Dumnezeu". Aceste premise, în secolul al XIV-lea, au stat la baza conflictului cu papa Bonifaciu al VIII-lea.

39
Viața religioasă

Răspândirea ereziilor este un fapt care privește nu numai secolul al XII-lea, ci și pe cel de-al XIII-lea. Este de menționat ecoul pe care l-a avut, în primii ani ai secolului al XIII-lea, cruciada împotriva albigenzilor. Pentru a pune capăt ereziilor, Conciliul al IV-lea de la Lateran (1215) a promulgat o serie de dispoziții menite să îi scoată pe cei vinovați în afara societății. Papa Honorius al III-lea a cerut și a obținut ca în actul de încoronare asemenea norme să fie acceptate de Frederic al II-lea ca un apanaj al Imperiului: erezia a fost, așadar, considerată un delict pedepsit cu moartea pentru păcătosul care nu se căia. Câțiva ani mai târziu a fost creată Inchiziția care, în Evul Mediu, nu a avut acea organizare centralizată de mai târziu; totuși, acolo unde s-a manifestat, ea a exercitat o riguroasă funcție de control, ca de pildă împotriva *sărăcuților* lombarzi sau a valdenzilor de origine italiană și împotriva *sărăcuților* de la Lyon sau valdenzii de origine franceză. Alături de aceste comunități s-au manifestat curente eretice și în Boemia, în ținuturile slave și în diferite zone din Germania; Inchiziția n-a avut, așadar, o sarcină ușoară. Totuși, ereziile n-au fost curmate nici de cruciadă, nici de Inchiziție, ci de două mișcări religioase care au reușit să dea un nou impuls spiritualității catolice: inițiatorii lor au fost Sfântul Dominic (Domingo) de Guzmán și Sfântul Francisc de Assisi.

40

Sfântul Dominic şi Sfântul Francisc: franciscanism şi gioacchinism

Dominic de Guzmán, spaniol de origine, din Calaruega, în Castilia, şi-a dat seama de grava situaţie în care se afla sudul Franţei şi s-a îndreptat atunci spre Italia, urmându-l pe episcopul Diego de Osma. Sfântul Dominic a avut repede emuli şi confraţi, care şi-au spus şi au fost „predicatori": din rândul lor au apărut mari polemişti antieretici, precum Moneta da Cremona sau Pietro Martire.

Mult mai profund a reuşit să pătrundă în societatea creştină Sfântul Francisc de Assisi. Provenit din burghezia negustorească din oraşul Subasio, Francisc a fost preocupat, mai mult decât de polemica antieretică, de afirmarea validităţii mesajului evanghelic. Astfel, a preferat să trăiască în sărăcia lui Cristos, împărţind orice bun şi renunţând până şi la proprietăţile colective permise până atunci călugărilor, încât se poate spune că nu mai avea nimic al său. Împotriva catarilor, dar fără o polemică explicită, Francisc a exaltat sfinţenia şi frumuseţea naturii – cum o arată celebrul său *Cantico delle creature* – şi a iubit animalele, de la lupul din Gubbio până la păsări; a amintit apoi umanitatea lui Cristos, evocând naşterea sa în ieslea din Bethleem, retrăind intens Patimile, ale căror stigmate le-a purtat în trupul său. Valdenzilor le-a arătat că poţi fi sărac şi rămâne în Biserica Catolică, în timp ce catarilor le-a dezvăluit că asceza cea mai riguroasă nu trebuie să însemne ura faţă de lume şi blestemarea vieţii. Pe de altă parte, Francisc a dorit ca fraţii săi să fie cei mai umili dintre umili: de aceea, de la început, franciscanii nu au avut conventuri, ci sălaşe situate în

Sf. Francisc de Assisi primeşte stigmatele. Gravură pe lemn, sec. al XVII-lea

Întâlnirea a doi mari sfinți: Sf. Francisc și Sf. Dominic, relief în teracotă de Andrea della Robbia (Loggia di San Paolo, Florența)

zonele cele mai sărace ale orașelor și în sate; călugării trăiau din munca lor și de-abia mai târziu au început să primească pomeni. Exemplul lor a fost tulburător. Dacă dominicanii au avut mulți adepți, franciscanii au dobândit o recunoaștere fără limite. Numărul lor a fost de ordinul a mii de persoane, încât succesorii lui Francisc au avut mari probleme de organizare a ordinului. În prima jumătate a secolului al XIII-lea ordinul a cunoscut când ambiția lui Elia da Cortona, când rigoarea severă a lui Giovanni da Parma: au apărut neînțelegeri între frați, care s-au divizat rapid într-o majoritate numită „comunitate", înclinată să accepte și să adopte experiența ordinelor anterioare și o minoritate care refuza orice compromis și milita pentru o spiritualitate desăvârșită, formată din „spirituali". Neînțelerile s-au amplificat atunci când franciscanismul s-a întâlnit cu profetismul lui Gioacchino da Fiore.

Dacă reflectăm la ceea ce s-a spus despre Gioacchino da Fiore și despre concepția sa și le punem în relație cu spiritul și Regula franciscană, rezultă evidente puncte de contact între gioacchinism și franciscanism: și unul și altul postulează o societate integral creștină, în care aleși nu sunt numai cei care „abandonează veacul", ci și cei care își purifică viața ridicând-o la un nivel supranatural prin intermediul aderării la „a treia ordine". Gioacchino s-a gândit, de altfel, la o comuniune a bunurilor monastice care să anuleze conceptul de proprietate, iar Francisc a ales sărăcia evanghelică. Ambii au fost adversari ai ideii de cruciadă. O diferență substanțială, totuși, i-a marcat: sfântul din Assisi nu a simțit apropiat „sfârșitul timpurilor", care în schimb reprezintă unul dintre momentele fundamentale ale eshatologiei gioacchinite. Și totuși, o dată configurat, gioacchinismul a exercitat o influență semnificativă asupra ordinului franciscan. A demonstrat-o Tommaso da Celano, autorul *Vieții I* și *Vieții II* a Sfântului Francisc, care a identificat în sfântul din Assisi produsul special al unei epoci gata să se încheie, lucru asimilat ulterior de Alessandro da Brema și Gerardo di Borgo San Donnino, generali ai Ordinului, precum și de Sfântul Bonaventura da Bagnoregio, profesor la Universitatea din Paris și Giovanni da Parma. Și *Cronica* lui Salimbene de Adam a oglindit destul de amplu gândirea profetului din Celico. La sfârșitul secolului al XIII-lea, Pietro di Giovanni Olivi a evidențiat asemănarea dintre concepția autorului lucrării *Concordia veteris et novi Testamenti* și aceea a poetului lui *Cantico delle creature*. Filosof și teolog de prim rang, Olivi prezintă franciscanismul ca momentul cel mai important al experienței ecleziastice și așadar ca suprema puritate menită să îi mântuiască pe toți credincioșii, în timp ce ierarhia ecleziastică și papii din *Ecclesia carnalis* atestă decadența unui anume tip de organizare bisericească. Împotriva tezelor lui Olivi și a lucrărilor sale s-a ridicat Inchiziția și mulți dintre adepții săi au sfârșit pe rug, dar gândirea sa a supraviețuit, influențându-l pe Dante Alighieri și înflorind în *Epistulae sine titulo* ale lui Francesco Petrarca. Pe căi subterane proiectul *Bisericii spirituale* din secolul al XIII-lea a ajuns, după trei secole, până la Reforma protestantă.

41
Bonifaciu al VIII-lea

Abdicarea lui Celestin și izolarea în care s-a aflat până la moarte, precum și alegerea imediată a lui Benedetto Caetani, atât de diferit prin formația sa socială și spirituală, ca și prin proveniență, au aruncat o lumină extrem de nefavorabilă asupra pontificatului lui Bonifaciu al VIII-lea, care se reflectă în *Divina Comedie* a lui Dante. S-au pus pe seama noului pontif comploturi tenebroase împotriva lui Celestin, silit să abandoneze tronul lui Petru; a fost acuzat de conduită necorespunzătoare, de lipsă de credință, unii l-au identificat cu Anticristul. Fără îndoială, e dificil să stabilim care a fost realitatea. Deși e un lucru cunoscut că a fost ambițios, aspru și violent și că nu suporta să fie contrazis, Bonifaciu al VIII-lea a fost, totuși, un om cult și plin de inițiativă. El a reluat și a amplificat proiectul teocratic al lui Inocențiu al III-lea, amestecându-se în politica principalelor state europene: a încercat să încheie în favoarea napoletanilor războiul dintre Angevini și Aragonezi, lucru pe care l-a reușit numai în parte prin pacea de la Caltabellotta (1302), în substanța ei un compromis. În intenția de a favoriza împăcarea dintre florentini (împărțiți în guelfi și ghibelini), l-a trimis în oraș pe Carol de Valois – „nefastul împăciuitor" cum îl va numi Dante – care i-a susținut pe *Negri* și i-a alungat pe *Albi* și printre aceștia, pe autorul *Divinei Comedii*. A inițiat o adevărată cruciadă împotriva familiei romane Colonna, care nu a recunoscut legitimitatea alegerii sale ca pontif, a umilit-o și i-a depus pe cardinalii Jacopo și Pietro, care aparțineau acestei case. Singurul care s-a împotrivit pe față și cu succes politicii lui Bonifaciu a fost regele Franței, Filip al IV-lea cel Frumos, care nu mai era dispus să accepte să fie vărsate Curiei romane decimele plătite de clerul francez for-

Papa Bonifaciu VIII (după Platina)

mat din supuși și contribuenți ai monarhiei galice. În numele prerogativelor ecleziastice, Bonifaciu a promulgat bula *Unam Sanctam*, în care a reafirmat idealul teocratic, iar într-un conciliu roman l-a declarat depus pe Filip cel Frumos. Suveranul, la rândul său, a plasat bunurile ecleziastice franceze sub controlul coroanei, s-a aliat cu familia Colonna și l-a trimis în Italia pe Guillaume de Nogaret, pentru a-l captura pe vicarul lui Cristos și a-l aduce în fața unui conciliu francez pentru a-l depune. Nogaret, împreună cu Sciarra Colonna și o trupă de soldați, a intrat în Anagni, unde se afla papa. După ce au dărâmat porțile palatului pontifical, l-au insultat și l-au pălmuit pe Bonifaciu (3 septembrie 1303), dar populația din Anagni s-a revoltat împotriva acestui ultragiu prin care se credea că era ultragiat însuși Cristos, al cărui reprezentant era papa. Nogaret și soldații săi au fugit, iar pontiful a fost eliberat și condus la Roma, dar a murit după câteva zile din pricina ofenselor și a umilirii suportate.

Sub pontificatul lui Bonifaciu, puterea Bisericii a ajuns la apogeu, mai ales după proclamarea primului Jubileu în anul 1300, prin care s-a acordat absolvirea totală de vinile temporale ale pelerinilor veniți la Roma, al căror număr crescuse considerabil în ultimii ani ai secolului al XIII-lea, pentru a împlini o călătorie misionară cu scopul de a se mărturisi și a obține iertarea la mormintele apostolilor.

42
Biserica în secolul al XIV-lea; papalitatea de la Avignon

La moartea lui Bonifaciu papalitatea, ajunsă la apogeul puterii sale, a intrat într-o fază de regres. După conclavul de la Perugia, în timpul căruia cardinalii italieni – aspru incriminați de Dante – au făcut să crească și mai mult neînțelegerile dintre ei, creând astfel condițiile pentru ca înalții prelați francezi să preia inițiativa, s-a decis să fie ales din nou un pontif străin de sacrul colegiu: arhiepiscopul de Bordeaux, Bertrand de Got, care a luat numele de Clement al V-lea. Noul papă a primit consacrarea în Franța, lucru neobișnuit, iar încoronarea s-a desfășurat în prezența lui Filip cel Frumos și a lui Carol de Valois. Clement părea că se pregătește pentru întoarcerea în Italia, dar s-a stabilit la Avignon – veche posesiune a Angevinilor, vândută însă de câtva timp papilor – în provincia Vaucluse, unde și-a stabilit reședința.

A început astfel așa-numita captivitate avignoneză sau captivitatea babiloniană a papilor (1305-1377), numită astfel în amintirea captivității evreilor în Babilon care a durat cam același număr de ani. În realitate, această perioadă nu a fost una de umilire pentru papalitate care, situată în inima continentului, era mai bine legată de regatele naționale; această poziție a influențat destinele politice ale statelor, ca și pe cele ale Imperiului, tot mai puțin dispus să accepte voința Bisericii. Desigur, vecinătatea cu Franța a apropiat în mod sensibil interesele papale de cele ale lui Filip cel Frumos. Pentru a-i face pe plac, Clement al V-lea a inițiat un proces la adresa memoriei lui Bonifaciu al VIII-lea și a suprimat Ordinul

Papa Grigore IX (după Platina)

templierilor, ale cărui bogății au intrat în patrimoniul coroanei franceze. Trebuie să menționăm însă, că și la Roma papalitatea fusese legată de interesele marilor familii și suferise amestecul lui Carol de Anjou. Situația de la Avignon nu era așadar nici mai nouă, nici mai grea pentru prestigiul papalității. Se cuvine, de asemenea, să arătăm că în acești șaptezeci de ani Curtea de la Avignon s-a bucurat de mare fast, că a protejat artiști și poeți, precum Petrarca.

Lui Clement al V-lea i-au urmat Ioan al XXII-lea, Benedict al XII-lea, Clement al VI-lea, Inocențiu al VI-lea, Grigore al XI-lea. Deși la Avignon papalitatea nu suferit mai mult decât în altă parte, șederea prelungită în afara Romei a fost resimțită în Italia ca o perioadă nefericită, o paranteză care trebuia închisă cât mai curând prin reîntoarcerea în orașul consacrat de succesorii lui Petru. În acest sens, îmbinând misticismul cu o anume semnificație politică concretă, s-a exprimat fiica unui țesător sienez, Caterina Benincasa, care n-a încetat să-i cheme pe pontifi să se întoarcă la reședința lor firească. Dante, la rândul său, chiar dacă se socotea „ultima oaie din turmă", a trimis cardinalilor italieni strânși în conclavul de la Carpentras (1314) o scrisoare

prin care încerca să-i convingă să purceadă la alegerea unui succesor care să se întoarcă la Roma, unde Biserica „stătea" singură și abandonată. În 1300, cu ocazia Jubileului, Roma cunoscuse o perioadă de prosperitate datorită extraordinarului aflux de pelerini; negustători, meșteșugari, hangii făcuseră afaceri prospere. La jumătatea secolului al XIV-lea, pelerinajele se răriseră considerabil, iar bunăstarea dispăruse și ea. Orașul se depopula, astfel încât spre sfârșitul perioadei avignoneze număra doar câteva zeci de mii de locuitori, iar în timpul unei ierni aspre lupii pătrunseseră până în zonele locuite. Într-un cuvânt, întreg Statul Bisericii era în criză. Absența papei prilejuise mari pierderi în administrația orașului și în cea a Bisericii, care suferea și din pricina plecării cardinalilor și ai celor mai înalți funcționari ecleziastici, grăbiți să părăsească Roma pentru a se duce la Avignon.

Pentru ca suferințele orașului să fie și mai mari, în primii ani ai secolului al XIV-lea (6 mai 1308), un incendiu devastator a distrus o bună parte din bazilica San Giovanni in Laterano (sacristia, acoperișul de lemn, mai multe coloane, corul și altarul cel mare), care a trebuit să fie restaurată timp de mulți ani, fără ca rănile ei să fie complet vindecate.

43
Cola di Rienzo, tribun şi senator roman

Numeroasele vexaţiuni pricinuite patrimoniului Bisericii l-au determinat pe papa Ioan al XXII-lea să-l trimită pe Bertrando del Poggetto să restabilească ordinea în oraş şi în posesiunile papale aparţinând patrimoniului pontifical, profund afectate de absenţa papei. În acei ani, în Roma s-a impus un personaj enigmatic, Cola di Rienzo, pasionat de amintirea Romei antice şi din această cauză profund afectat de situaţia prezentă. Prima dată a apărut pe scena politică atunci când a fost invitat la Avignon, pentru a pregăti repetarea Jubileului în 1350, solicitată de romanii care doreau să îşi smulgă oraşul din letargia în care se cufundase. La Avignon, Cola l-a cunoscut pe Petrarca, iar întâlnirea aceasta l-a convins o dată în plus de

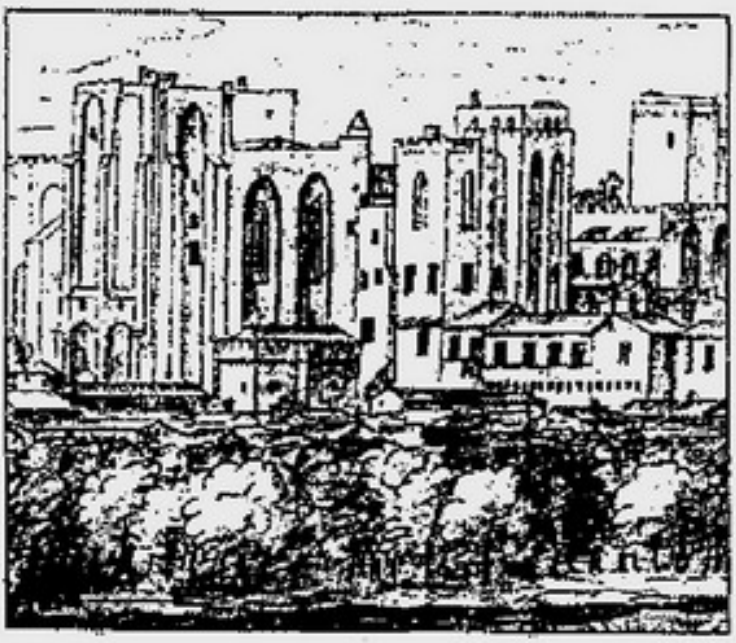

Palatul Papilor de la Avignon, desen din albumul Laincel de la Muzeul Calvert

Portretul imaginar al lui Cola di Rienzo, după o miniatură din sec. al XIV-lea

nevoia ca în Roma să fie reinstaurată Republica Scipionilor. Numit notar al Camerei apostolice, el s-a folosit de sprijinul burgheziei negustorești din Roma pentru a declanșa o insurecție în care i-a îndepărtat pe nobili și a fost numit tribun al poporului (1347). Curând, s-a văzut că tentativa de restaurare a Republicii romane era lipsită de rezonanță în inimile romanilor și că tribunului îi lipsea puterea de a realiza ceva concret, astfel încât a fost silit de nobili să fugă. După o perioadă tulbure, papa Inocențiu al VI-lea, în mâinile căruia ajunsese Cola, l-a trimis în Italia în ajutorul cardinalului Egidio Albornoz, pentru a restaura autoritatea ecleziastică în Statul Pontifical. La Roma, Cola a reluat frâiele puterii, de data aceasta în calitate de senator (1354). Primit inițial cu entuziasm de către romani, a avut curând de-a face cu nemulțumirea acestora, din pricina marilor impozite pe vin, sare și alte produse alimentare, pe care le instituise. Asediat de oamenii familiei Colonna, Cola a încercat să fugă travestit în cărbunar, dar a fost recunoscut, hăituit și ucis la poalele stâncii capitoline.

44

Sfântul Imperiu roman în secolul al XIV-lea

La sfârșitul „marelui interregn", a fost ales împărat Rudolf de Habsburg, a cărui familie era legată de politica central-europeană. În 1308, după uciderea lui Albert de Austria, fiul lui Rudolf, a fost ales împărat Henric al VII-lea de Luxemburg. În persoana lui s-au concentrat speranțele ultimilor susținători ai Imperiului medieval: printre aceștia, Dante Alighieri i s-a adresat lui Henric ca unicului exponent în stare să aducă dreptatea într-o lume tulburată de conflicte. Henric a venit în Italia, a ajuns cu dificultate la Roma, unde a primit coroana imperială, după care s-a întors imediat în nord, dar în împrejurimile Sienei, la Buonconvento, a murit pe neașteptate (1313).

După mai mulți ani de confruntări între diverși pretendenți la succesiune, a fost ales Ludovic de Bavaria, care n-a fost însă recunoscut de către papa Ioan al XXII-lea. Atunci Ludovic a pornit spre Italia și la Roma a primit coroana imperială din partea a doi episcopi schismatici și a locuitorilor orașului. Dante susținea deja în lucrarea *De Monarchia* că poporul roman avea dreptul să acorde coroana imperială. Același lucru l-a susținut și juristul Marsilio de Padova în *Defensor pacis* (1324). Reîntors în Germania, împăratul s-a trezit contestat de Carol al IV-lea de Boemia: a murit însă înainte de a apuca să se confrunte în luptă cu acesta. Succesorul său, Carol al IV-lea (1347) a transformat Sfântul Imperiu roman într-o instituție națională germană care, potrivit *Bulei de Aur* promulgate de împărat, era confirmată de șapte mari principi electori: trei ecleziastici – arhiepiscopii de Mainz, Trier și Köln – și patru laici – contele palatin de Rin, ducele Saxoniei, marchizul de Brandenburg și regele Boemiei.

45

Reîntoarcerea papilor la Roma: marea schismă a Occidentului

Reîntoarcerea definitivă a papilor la Roma, după tentativa lui Urban al V-lea, se datorează lui Grigore al XI-lea (1377), dar după moartea acestuia Biserica s-a aflat din nou în mare dificultate. Mulți cardinali erau francezi și se împotriveau restabilirii scaunului pontifical la Roma. Populația Romei, în schimb, se temea că noul papă se va întoarce la Avignon, abandonând iarăși orașul. Conclavul cardinalilor s-a ținut în aceste condiții tulburi și în timp ce locuitorii orașului strigau că vor un pontif roman sau măcar italian; sub presiunea lor a fost ales Bartolomeo Prignano, arhiepiscop de Bari, cu numele de Urban al VI-lea. Împotriva acestuia s-au pronunțat însă cardinalii francezi care, declarând nevaliditatea unui conclav încheiat sub presiunea mulțimii, au ales un antipapă, Robert de Genève, care a fost declarat papă legal (cu numele de Clement la VII-lea) de un conclav ținut la Fondi. Cei doi pontifi s-au confruntat la Marino (1379); a ieșit victorios Urban al VI-lea, iar Clement a trebuit să fugă, dând astfel naștere unei noi schisme, perpetuate timp de circa șaptezeci de ani, prin care creștinătatea occidentală a fost divizată. Prejudiciul cauzat de existența a doi papi, uneori chiar și trei, atunci când în afară de cei de la Roma și Avignon a fost ales un al treilea papă și la Pisa, a afectat grav comunitatea credincioșilor și a dat naștere celei mai dramatice crize a creștinismului medieval după Marea Schismă dintre Răsărit și Apus din 1054.

14/1

46

Italia în secolul al XIV-lea

În orașele italiene vechea Comună s-a transformat în Seniorie, ceea ce însemna dominația unui senior care îi supunea voinței sale pe locuitorii așezării respective. Uneori s-a întâmplat ca locuitorii să își aleagă stăpânul, căruia îi delegau toate puterile, considerând că acesta reprezintă voința populară. Așadar, senioria poate fi considerată, câteodată, un fenomen democratic. Italia central-nordică era plină de astfel de seniorii: Della Scala la Verona, Da Carrara la Padova, Da Camino la Treviso, Este la Ferrara, Da Polenta la Ravenna, Bonaccolsi, apoi Gonzaga la Mantova, Scotti la Piacenza, Da Correggio la Parma, Pepoli la Bologna, Manfredi la Faenza, Ordelaffi la Forlì, Malatesta la Rimini, Da Varano la Camerino, Montefeltro la Urbino. Seniorii importante au fost, de asemenea, cele de la Genova, Veneția, Milano, Florența. În secolul al XIV-lea, Genova stăpânea, mai ales în Răsărit (*Levante*), aproape un imperiu în Marea Neagră și Bosfor și deținea gurile râurilor pe care se făcea comerțul de la și către Rusia de sud. Erau importante coloniile de la Focea, bogată în alaun (piatră acră), Chios, bogat în mastic, din Corsica și din Toscana. De dezvoltarea economică a Republicii genoveze este legată întemeierea unei asociații financiare („Maona") garantate de stat, dar cu administrație autonomă. Pentru a beneficia de bunurile acesteia au izbucnit conflicte între familiile Grimaldi, Doria, Fieschi și Spinola. În 1339 populația orașului a încercat să recucerească puterea prin intermediul instituției ducale. A fost ales doge pe viață Simon Boccanegra, care a pus în aplicare

o politică menită să scoată republica de sub influența nobililor. Aceștia însă erau atât de interesați să-și mențină puterea încât s-au coalizat împotriva dogelui Boccanegra care, după cinci ani, a fost silit să abdice.

Istoria Veneției se deosebește de cea a Genovei sub mai multe aspecte, dintre care cel mai semnificativ îl reprezintă unitatea și sobrietatea clasei sale conducătoare care, după limitarea numărului de membri în Marele Consiliu (*Serrata del Maggior Consiglio*) – 1297, a hotărât ca în organul constituțional cel mai important al statului să intre numai familiile care făceau deja parte din el, din rândurile cărora s-au ales dogii, amiralii, ambasadorii și marii demnitari ai Republicii. Baiamonte Tiepolo, în 1310, a încercat zadarnic, printr-o conjurație, să schimbe această structură oligarhică. A fost înființat atunci, Consiliul celor Zece, magistratură supremă, cu sarcina de a obține informații asupra conduitei tuturor cetățenilor, inclusiv a dogelui. S-a consolidat astfel o republică aristocratică, condusă de un grup de putere permanent. Instituțiile au fost salvate și s-a dezvoltat acea tendință menită să ducă la instituirea unei „politici a uscatului" (*politica di terra ferma*), înfăptuită în principiu după cucerirea ținuturilor veroneze și trevigiane (1339). La jumătatea secolului al XIV-lea a izbucnit conflictul dintre Genova și Veneția pentru stăpânirea comerțului internațional și a mărilor. Războiul pentru stăpânirea Chioggiei, desfășurat între 1378 și 1381, a fost deosebit de violent. Veneția, victorioasă la început, a fost apoi învinsă la Pola, iar genovezii au asediat Chioggia, sub comanda lui Vittor Pisani. O pace de compromis, mediată de Amedeo al VI-lea de Savoia, Contele Verde, a pus capăt conflictului (1381). Tratativele încheiate la Torino au marcat apariția unei noi puteri în spațiul italic, Savoia care, mutându-și capitala de la Chambéry la Torino și interesându-se de situația din peninsulă, și-a asumat un rol important în Italia.

Din conflictul dintre familiile della Torre și Visconti s-a născut senioria milaneză, ale cărei prime mlădițe s-au ivit atunci când Guido della Torre a devenit căpitan al poporului (1307) și când, prin venirea împăratului Henric al VII-lea, familia Visconti

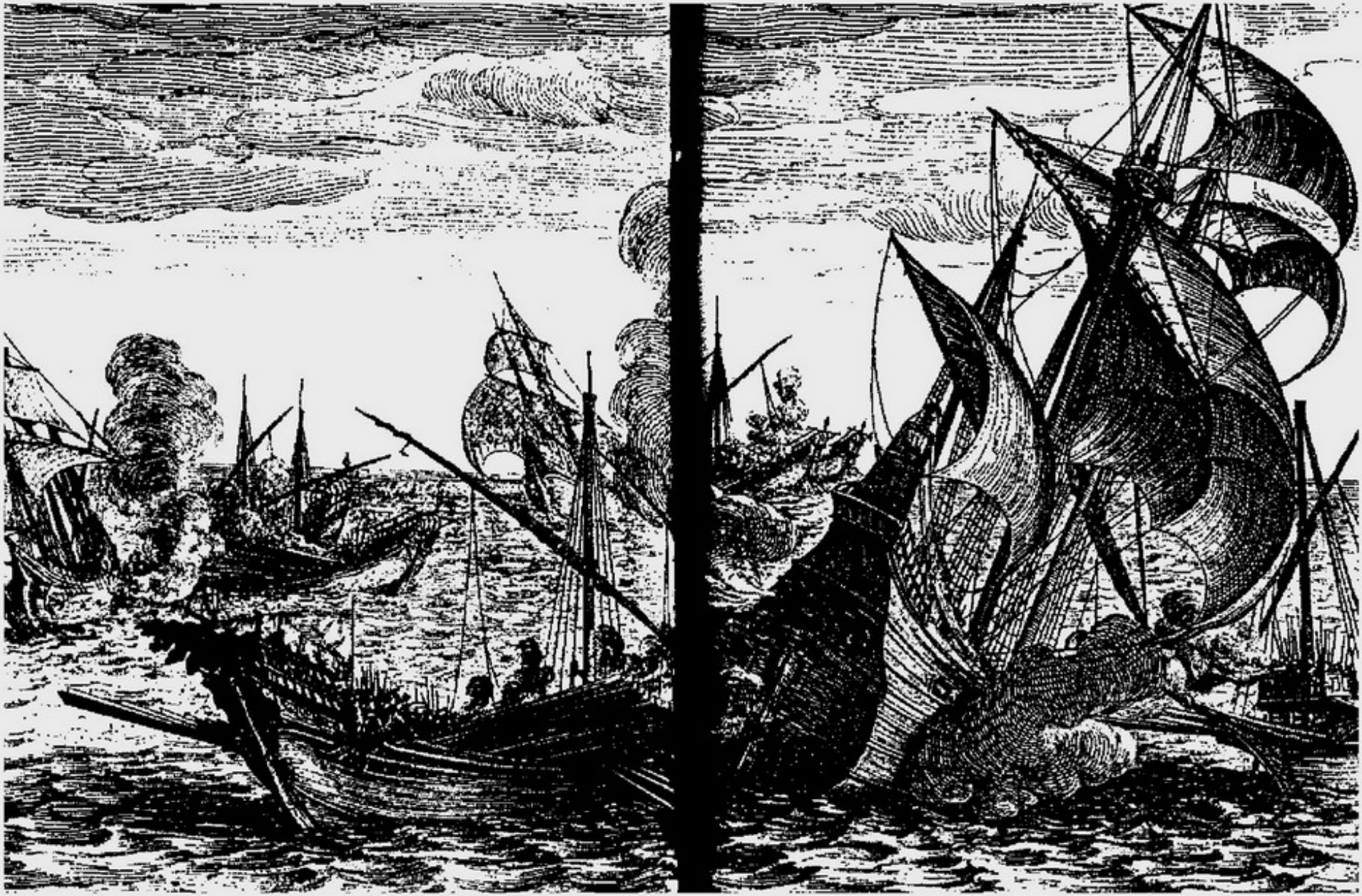

Bătălie navală, gravură de Jacques Callot, 1617

Gian Galeazzo Visconti, ilustrație din cartea lui Paolo Giovio „Elogia virorum illustrium". Florența 1554

și-a asumat puteri depline. Matteo Visconti a avut un rol important în conflictul între papa Ioan al XXII-lea și împăratul Ludovic de Bavaria. Galleazzo Visconti a consolidat puterea familiei, punând stăpânire pe Cremona. Influența Viscontilor era în continuă creștere: în 1350 Giovanni Visconti a dobândit cu ajutorul banilor Bologna și și-a extins influența asupra Genovei; Galeazzo al II-lea a cucerit Pavia și Monferrato. Sub Gian Galeazzo (1378-1402), Millano a devenit cel mai puternic dintre statele italiene care puteau aspira la dominația asupra peninsulei. Beneficiind de importante resurse financiare, familia Visconti a angajat înzestrați căpitani de mercenari, a înălțat construcții fastuoase, precum Domul din Milano, a dezvoltat industria lânii și agricultura care, bucurându-se de existența unor lucrări hidraulice și de irigații (canalul de pe Muzza, cel numit *il Naviglio grande*), s-au modernizat și au cunoscut progrese semnificative. A fost introdusă cultura orezului, menită să stea la baza unei industrii înfloritoare. A crescut și numărul de vite, îndeosebi în Lombardia, care în secolul al XIV-lea era socotită una dintre zonele cele mai avansate din punct de vedere economic.

Diferită a cea a altor orașe a fost istoria Florenței, ai cărei cetățeni s-au împărțit în două tabere, Albii și Negrii, la origine de inspirație guelfă, primii conduși de familia Cerchio, mai moderați, iar ceilalți de Donato, guelfi intransigenți. Diferența nu consta în împărțirea în partide, prerogativă comună tuturor centrelor urbane, ci în virulența care, mai ales în anumite momente, anima pasiunile politice ale orașului. La începutul secolului al XIV-lea a ajuns la putere gruparea Albilor, în care militau Dante Alighieri, poetul *Divinei Comedii* și Dino Compagni, autorul unei celebre cronici a orașului. În 1301 au preluat puterea Negrii, cu ajutorul lui Bonifaciu al VIII-lea sau al lui Carol de Valois, iar Dante a fost exilat. Fără îndoială, dinamismul facțiunilor și febra politică au păstrat viu la Florența conceptul de *libertas*. Într-adevăr, în timp ce Genova și Veneția, la sfârșitul secolului al XIII-lea, se îndreptau spre forme de oligarhie, Florența, cu celebrele „Ordinamenti di giustizia" ale lui Giano della Bella, a favorizat instituțiile democratice, bazate pe colaborarea la guvernare a breslelor (*Arti*). Aceste reglementări au sporit prosperitatea orașului, care și-a cucerit faima de Atenă a Italiei. În oraș, pe vremea lui Dante, trăiau cel puțin 100 000 de locuitori, din care circa 10 000 știau să scrie și să citească, aproape 1500 învățaseră rudimente ale calculului contabil și mai mult de 600 frecventau școli superioare. Din punct de vedere economic și cultural, Florența era în avangardă, lucru care nu se poate spune despre înzestrarea militară. Armata sa a fost învinsă în două rânduri de pisanul Uguccione della Faggiuola la Montecatini (1315) și de căpitanul din Lucca, Castruccio Castracani, la Altopascio (1325). După dezastrul provocat de ciumă (1348), orașul cade timp de un an în mâinile lui Gautier de Brienne, zis „ducele Atenei"; au urmat războaiele împotriva Pisei, a familiei Visconti și a papei care, pentru a-și pregăti reîntoarcerea în Italia, a încercat o „restaurare" a Statelor ecleziastice. Acest ultim război, numit al celor „opt sfinți", a constat mult încercatele finanțe florentine, ceea ce a dat naștere la o criză socială, care a culminat cu revolta ciompilor (1378).

Breslele (profesiile) se împărțeau în mari, mijlocii și mici. Printre cele mari erau judecătorii și notarii, medicii și spițerii,

bancherii, prelucrătorii de lână, mătase, piei. Numai profesiile mari (*Arti maggiori*) dominau Florența, constituind împreună cu nobilii și cu burghezia financiară așa-numitul „Popolo grasso". Ciompii, parte din *popolo minuto*, al dărăcitorilor de lână, erau constituiți în trei bresle mici (*Arti minori*) și reprezentantul lor, Michele di Lando, a devenit gonfalonier al justiției. În oraș au izbucnit violențe, casele potentaților au fost arse, șeful poliției (*il Bargello*) a fost spânzurat, iar marii seniori au fost închiși în Palazzo Vecchio.

Chiar și fără Sicilia, Regatul de Neapole a devenit, după pacea de la Caltabellotta (1302), statul cel mai mare din peninsulă, capabil să păstreze de-a lungul întregului secol al XIV-lea, legi, rânduieli și caracteristici omogene. În regat, în afara agriculturii, Angevinii au dezvoltat și industria manufacturieră. Bumbacul și lâna, produse din abundență, s-au îndreptat spre piețele milaneze și florentine, mai ales în timpul războiului de o sută de ani și al închiderii piețelor din nordul Europei. În Abruzzo s-a dezvoltat industria zahărului și a șofranului. Orașe precum Aquila, al doilea centru al regatului după Neapole, au cunoscut o puternică dezvoltare, chiar dacă nu întru totul asemănătoare avântului urban din nordul peninsulei. Robert de Anjou și-a întărit prestigiul, luându-și în serios misiunea de campion al guelfismului, ceea ce a făcut din el o personalitate de vază a Trecento-ului italian. Regatul părea a merge pe un drum ascendent, care se manifesta și în plan cultural, atrăgând artiști ca Giotto și Tino da Camaino. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în timpul domniei Ioanei I, care și-a văzut murind în împrejurări tragice și misterioase trei soți înainte de a pieri și ea, în mod sigur nu de moarte naturală, situația a devenit însă tot mai critică.

47
Războiul de o sută de ani

Istoria Italiei în secolul al XIV-lea este legată cu precădere de acele orașe care au dobândit putere, dar nu au reușit să se coalizeze într-un regat unitar. În schimb, istoria celorlalte țări occidentale, a Imperiului și a Peninsulei Iberice a fost, în chip esențial, națională. În întreg secolul al XIV-lea istoria regatului francez este legată de cea a regatului Angliei, deoarece suveranii englezi, înrudiți cu cei francezi, stăpâneau vaste feude pe continent. După moartea lui Carol al IV-lea, ultimul exponent al ramurii principale a Casei Capețienilor, a urmat la tron Filip al VI-lea de Valois, dintr-o ramură colaterală a aceleiași case, așadar rudă îndepărtată a defunctului rege și mult mai strâns legată de Eduard al III-lea al Angliei, fiul unei surori a suveranului dispărut. Eduard și-a depus candidatura la succesiune, dar ea a fost respinsă. Această înfruntare dinastică a generat războiul care, început în 1337, s-a terminat în 1453 și a fost cunoscut sub numele de „războiul de o sută de ani". Încurcatul conflict poate fi împărțit în trei faze, din care primele două ocupă, mai mult sau mai puțin, secolul al XIV-lea. Prima perioadă (1337-1380) a fost favorabilă englezilor, care i-au înfrânt pe francezi la Crécy și Poitiers și au reușit să-l captureze și pe regele Ioan al II-lea. A doua fază (1381-1399) a fost favorabilă francezilor, care prin Carol al V-lea au încercat să-și ia revanșa și au reocupat teritoriile pierdute, lăsând englezilor numai Bordeaux, Brest și Calais. Acestor două faze li se adaugă trei decenii de tulburări care au zdruncinat deopotrivă regatul francez și pe cel englez. În Franța, a izbucnit războiul

civil dintre bourguignoni și armagnaci, ultimii luându-și numele de la contele de Armagnac, susținător al familiei Orléans; bourguignonii au fost adversari ai francezilor, fiind legați prin obscure interese de englezi. În Anglia, Parlamentul și nobilii l-au făcut responsabil pe Richard al II-lea de înfrângerea de pe continent și l-au detronat, înlocuindu-l cu Henric al IV-lea de Lancaster, descendent al unei ramuri minore a Plantageneților (1399). În aceeași perioadă, Anglia a fost zguduită de o revoltă care a implicat și Biserica, condusă de John Wycliff (1324-1384), care mai târziu va reizbucni sub forma Revoluției engleze. Ca și Wycliff, Jan Huss și Ieronim din Praga, în Boemia, au considerat depășit programul papalității teocratice și au încercat, plătind tragic prin condamnarea la ardere pe rug (1415-1416), să lege destinul clerului de acela al statelor în care trăiau și activau.

În primii ani ai secolului al XV-lea conflictul franco-englez s-a reluat cu violență. A început a treia fază a războiului de o sută de ani (1415-1453). Henric al V-lea al Angliei i-a învins pe francezi în bătălia de la Azincourt (1415), comemorată de Shakespeare în tragedia dedicată suveranului englez. Apoi, ca urmare a acordului anglo-burgund, s-a încheiat tratatul de la Troyes (1420), prin care suveranului englez i se recunoștea dreptul de succesiune la tronul Franței. În acel moment triumful Angliei părea complet, iar scopul pentru care se purtaseră lupte timp de optzeci de ani părea atins: unificarea coroanei franceze și acelei engleze. Dar triumful a fost de scurtă durată: moartea lui Henric al V-lea și alegerea în Franța a lui Carol al VII-lea, fiul detronatului Carol al VI-lea, au stimulat mișcarea de deșteptare națională, condusă de Ioana d'Arc, o țărancă din Lorena care mânată, cum zicea ea, de voci mistice, și-a transpus entuziasmul în victoria regelui și a armatei. Orașul Orléans, asediat de englezi, a fost eliberat. Regele, încoronat la Reims, a fost recunoscut de francezi și în ciuda faptului că Ioana d'Arc, căzută în mâinile englezilor, a fost condamnată la ardere pe rug sub acuzația de erezie, armata franceză a acumulat victorie după victorie și i-a alungat pe englezi, în stăpânirea cărora a rămas numai portul Calais (1453).

48
Occidentul în secolul al XV-lea

Declanșat în secolul al XIV-lea, procesul de unificare a Spaniei s-a desăvârșit în secolul următor. Castilia, cel mai întins regat creștin din Spania, a continuat *Reconquista*, care a eliberat Peninsula Iberică de arabi, rămași numai în Granada. Regatul de Aragon, stăpânitor al Siciliei, a dobândit și Sardinia și insulele mari din Mediterana occidentală. La mijlocul secolului și regatul Neapole a trecut sub dominația aragoneză. Unificarea spaniolă s-a încheiat în 1469 prin căsătoria dintre Ferdinand de Aragon și Isabela de Castilia.

Imperiul german a fost tot mai legat de avatarurile statelor germane componente. Succesorii lui Carol al IV-lea de Boemia, Wenceslas și Sigismund, au căutat să consolideze dominația asupra ținuturilor boeme și a celor austriece între hotarele așa-numitei *Mitteleuropa*. Maximilian de Habsburg, arhiduce al Austriei, și împărat din 1493, a adăugat domeniilor sale moștenirea Mariei de Burgundia din Flandra și Franche-Comté.

În țările sud-estice ale continentului au alternat momentele de măreție cu perioadele de decadență. Regatul Ungariei s-a stabilizat sub Mattia Corvin (1458-1490), care și-a deschis curtea influențelor primei Renașteri italiene. Din Marele Ducat al Lituaniei s-a născut Regatul Poloniei care, întărit sub dinastia Jagiello, după o perioadă de unire cu Ungaria (1382) a fost măcinat de puternice lupte interne. În mod similar s-a constituit și primul nucleu al statului rus, apărut în Cnezatul Moscovei, după scuturarea jugului Hoardei de Aur, formațiunea creată de urmașii lui Ginghis-Han; formarea unui puternic stat rus s-a

datorat lui Ivan al III-lea cel Mare (1462-1505). În secolul al XV-lea Biserica rusă s-a consolidat pe baza modelului ortodox bizantin, strângând legăturile cu lumea politică și cu statul rus după ce mitropolitul s-a stabilit la Moscova, unde fusese așezat și sediul Marelui Cnezat, îmbogățit prin reunirea în cuprinsul său a cnezatelor Kievului, Novgorodului și Smolenskului, toate trei aflate pe calea fluvială ce făcea legătura între Marea Baltică și Marea Neagră. Această zonă a devenit unul dintre polii comerciali care au promovat intense schimburi între Europa central-meridională și Orientul asiatic.

În nordul Germaniei s-au dezvoltat orașe precum Bremen și Lübeck, centre comerciale înfloritoare, care au dat naștere Ligii hanseatice.

49
Cuceririle otomane

Pericolul turcesc, conturat la sfârșitul secolului al XIII-lea și devenit amenințător la jumătatea celui de-al XIV-lea prin Murad I, ajuns până la Adrianopol și Filippopol, a căpătat proporții dramatice în primii ani ai secolului al XV-lea, când sultanul Baiazid a atacat Bizanțul. Un obstacol neprevăzut a îndepărtat pentru câtva timp acest pericol: înaintarea mongolului Timur-Lenk, cunoscut de occidentali sub numele terifiant de Tamerlan. Acest conducător de oști a încercat să reunească Asia și Răsăritul Europei. Dar după ce a ajuns până în Asia Mică, și-a întrerupt pe neașteptate înaintarea, îndreptându-se spre China, unde a și murit (1405). În anii următori Occidentul și-a pregătit revanșa. Veneția a înarmat o flotă care la Gallipoli a învins navele turcești (1416). Dar în 1421 Murad al II-lea, redresându-se după prejudiciile provocate armatei turcești de către Tamerlan, a reluat ofensiva împotriva sârbilor, românilor și albanezilor. O apărare comună a încercat să realizeze Iancu (Ioan) de Hunedoara, conducătorul unei armate formate din unguri, polonezi și sârbi, care i-a spulberat pe turci la Niș și a înaintat până la Varna. Mărturia spiritului combativ al Occidentului sunt scrierile lui Ioan de Capistrano, care a proclamat cruciada împotriva otomanilor și unirea popoarelor europene împotriva turcilor. Se poate spune că tocmai din înfruntarea cu această teribilă amenințare a apărut pentru prima dată conceptul de Europa, ca un ansamblu de popoare care se pot uni în încercarea de a respinge un pericol comun. Un pericol mai mare a reușit astfel să învingă particularismul, care este caracteristica de nezdruncinat a popoarelor

Portretul lui Mahomed II, de Gentile Bellini (National Gallery, Londra)

și națiunilor de pe continentul nostru. Nu lipsesc, alături de cel al lui Iancu de Hunedoara, alte exemple precum Gheorghe Castriota, numit de turci Skanderbeg, care i-a învins pe otomani și a devenit eroul național al Albaniei. Totuși, aceste exemple de eroism au

fost insuficiente pentru a îndepărta grava primejdie. Mahomed al II-lea, urcat pe tron în 1451, a organizat o nouă expediție împotriva Imperiului bizantin. Constantinopolul, înconjurat pe mare și pe uscat, a rezistat timp de trei luni asediului. Pe 29 mai 1453, orașul a fost cucerit și ultimul împărat, Constantin al XI-lea, din familia Paleologilor, a murit în bătălie. Orașul a ars timp de trei zile, apoi pe ruinele capitalei unui imperiu care s-a menținut timp de unsprezece secole, s-a născut noul Istanbul, iar bisericile rămase în picioare, precum Sfânta Sofia, au fost transformate în lăcașuri de cult islamice. Occidentalii, care credeau că sunt invincibili, au văzut că ținuturile continentului pot fi străbătute de turci, gata oricând să jefuiască și să ucidă. Europa era terorizată.

Veșmântul unui pirat turc, desen de Cesare Vecellio

50

Oraşele italiene şi comandanţii de mercenari

În prima jumătate a secolului al XV-lea, oraşele italiene, incapabile să se unească într-un proiect naţional, au continuat lupta dintre ele, războiul părând să devină condiţia permanentă de viaţă. Meseria armelor a ajuns atunci un consistent izvor de venituri care potolea, în afara tradiţionalului particularism urban, şi spiritul de aventură al oamenilor. Într-o astfel de realitate s-au născut miliţiile mercenare (*Compagnie di ventura*). Fenomenul se manifestase deja în secolul al XIV-lea, până într-atât încât să se constituie adevărate armate de voluntari, conduse de comandanţi (*condottieri*) care, profesând această meserie, au pus bazele unei noi tactici de război, adesea superioară cavaleriei şi miliţiilor orăşeneşti. Căpitanii de mercenari au luat numele de condotieri, pentru că obişnuiau să meargă „in condotta", adică acolo unde erau angajaţi cu soldă. Primele companii de mercenari, constituite cu precădere din străini, au fost cea a lui Gottfried de Urslingen, aşa-numitul „duşman al lui Dumnezeu, al milei şi al îndurării", formată din germani, sau cea a lui John Hawkwood, numit de italieni Giovanni Acuto. Primul condotier italian a fost Alberico da Barbiano, iar a sa Compagnia di San Giorgio l-a ajutat pe Urban al VI-lea, când a învins la Marino Compania Bretonilor, susţinători ai lui Clement al VII-lea. Din aceste formaţiuni derivă companiile de mercenari din secolul al XV-lea, precum cele ale lui Braccio di Fortebraccio da Montone, Muzio Atendollo Sforza – tatăl lui Francesco Sforza –, Jacopo dal Verme, Niccolò Piccinino, Facino Cane, Francesco Bussone, zis il Carmagnola, Bartolomeo Colleoni, Erasmo Gattamelata.

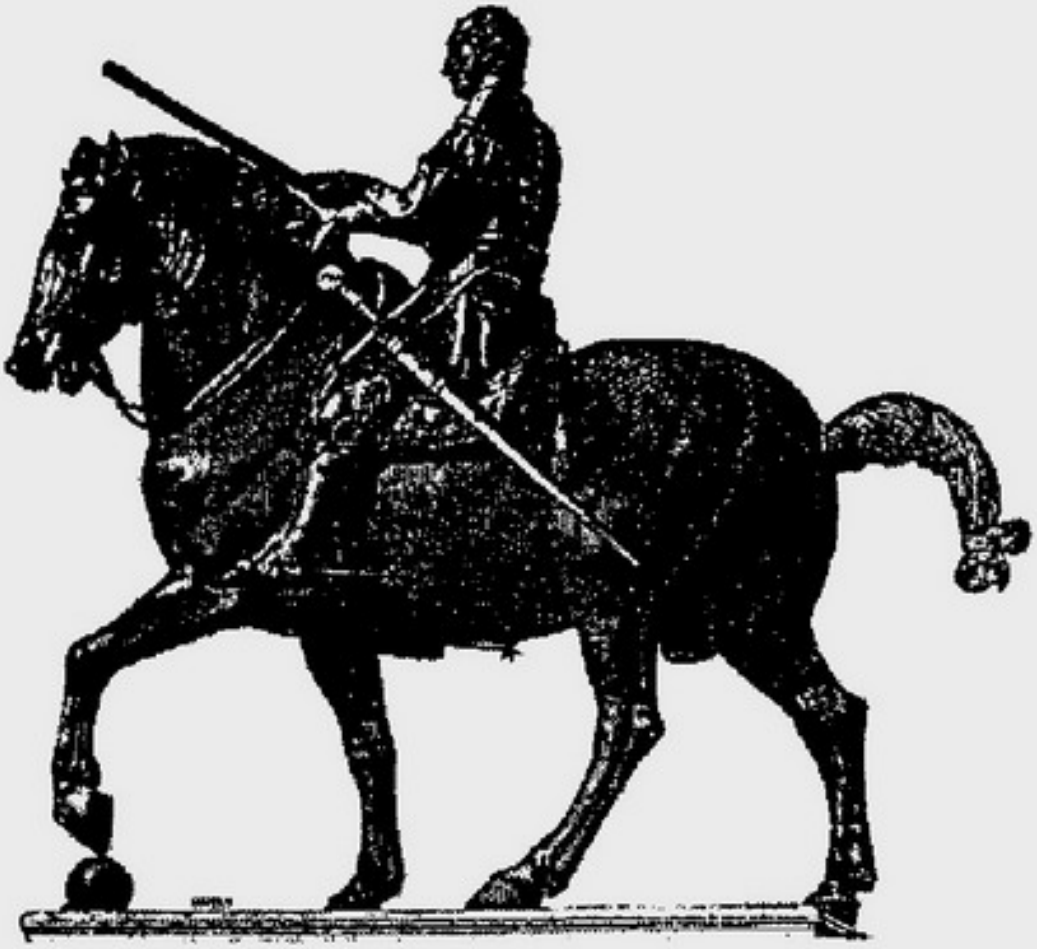

Gravură reprezentând monumentul ecvestru al lui Gattamelata de Donatello, Padova

În secolul al XV-lea Genova a ajuns sub protectoratul familiei Visconti, apoi sub cel francez, dar economia republicii a rămas mereu în mâinile unui grup foarte restrâns de nobili, impozitele au crescut și guvernul a contractat datorii, mai ales la marile familii de nobili. Atunci când dobânzile au devenit atât de mari încât plata creditelor a ajuns să fie extrem de dificilă, creditorii au întemeiat „Banco di San Giorgio", prin intermediul căreia și-au gestionat creditele, stabilind anumite criterii de înapoiere a acestora. După căderea Constantinopolului, Genova a renunțat la comerțul cu Orientul și cu Marea Neagră, iar banca a trecut la administrarea bunurilor teritoriale, uneori prin vânzarea acestora: Livorno, de exemplu, a fost vândut Florenței. Republica a devenit astfel o mare afacere condusă de câteva mari familii, preocupate să concentreze

în mâinile lor enorme resurse financiare. Spre deosebire de Genova, Veneția și-a vindecat repede „rănile" provocare de războiul de la Chioggia, și a continuat să se dezvolte. În secolul al XV-lea, dogele Francesco Foscari a pus în aplicare politica uscatului (*politica di terra ferma*) – 1423. Din acel moment, Veneția nu a fost numai o putere maritimă, ci a devenit și un stat continental, cucerind Veneto și Friuli, apoi Bergamo, Brescia, Ravenna și, după pacea de la Lodi, ținuturile de pe malurile Addei până la Crema și controlând , în acest mod, căile terestre și fluviale aflate în legătură cu piețele central-nordice ale Occidentului și cu cele ale zonelor răsăritene. De asemenea, a controlat coastele Dalmației și ale Moreei, cucerind o serie de insule, printre care Candia și Creta și întemeind colonii pe uscat până la Marea Neagră.

În prima jumătate a secolului al XV-lea Milano, asaltat de o serie de orașe unite împotriva sa, a trebuit să cedeze o seamă de teritorii, lucru făcut de pildă de Filippo Maria Visconti care a cedat unele teritorii Veneției. Totuși, el a reușit să reconstruiască un stat care s-a ridicat împotriva adversarilor săi. De aceea, în 1423, s-a întemeiat o ligă antimilaneză condusă de Veneția, Florența și Savoia, care a dominat Lombardia timp de zece ani. Condotierul angajat în lupta împotriva milanezilor a fost il Carmagnola care, trecut de la milanezi la venețieni, i-a învins pe foștii săi stăpâni la Maclodio; mai târziu, suspectat de trădare, a fost condamnat la decapitare de către guvernul venețian. În 1433 s-a încheiat la Ferrara o pace favorabilă Veneției. După moartea lui Filippo Maria Visconti (1447), cel care a pus mâna pe putere a fost ginerele său, Francesco Sforza, un om abil și ambițios, care a reușit să devină duce de Milano mai mult cu ajutorul diplomației decât cu cel al armelor. În timpul războiului împotriva cetății lombarde, Francesco a fost aliat al Veneției, înlăturând doi puternici pretendenți la succesiunea viscontină: ducele de Savoia și regele din Neapole. Când a socotit că pericolul trecuse, și-a îndreptat armele împotriva Veneției și a reușit să obțină titlul de duce de Milano. S-a format atunci o a doua ligă antimilaneză, condusă de Veneția, Florența și Savoia. Războiul a durat trei ani,

Ludovico Sforza, il Moro, gravură de A. Locatelli

fără ca victoria să revină vreunuia dintre combatanți. Un sentiment general de oboseală și căderea Constantinopolului în mâna turcilor au făcut posibilă medierea papală. Tratativele s-au încheiat prin pacea de la Lodi (1454), cu care începe politica de echilibru, destinată să garanteze statelor italiene jumătate de secol de pace. Francesco Sforza este astfel inițiatorul senioriei familiei sale. I-au succedat fiul, Galeazzo Maria (1476), apoi Ludovico il Moro, care a avut de înfruntat opoziția categorică a lui Ferdinando I, rege de Neapole, situație care a complicat și mai mult problema italiană, încât s-a ajuns să fie chemat Carol al VIII-lea, rege al Franței, pentru a veni în Italia și a cuceri Regatul de Neapole (1483).

Ca și în secolul anterior și în Quatrocento, istoria Florenței a prezentat unele aspecte deosebite de cele din alte orașe

italiene. Florența și-a întins granițele până la Cortona, Pisa și Livorno, ajungând astfel să aibă deschidere la mare, lucru extrem de necesar pentru a începe o politică maritimă, până la acea dată de neimaginat. Plin de vitalitate, mai ales după criza care a intervenit după epidemia de ciumă, în secolul al XV-lea orașul s-a îmbogățit cu noi edificii: de la cupola lui Brunelleschi de la catedrala Santa Maria del Fiore până la Biserica San Lorenzo, de la palatul Rucellai până la palatul Medici. Familia Medici, ajunsă la Florența din ținuturile agricole din jur, nu avea tradiții nobiliare, dar comerțul și activitatea bancară i-au creat o excepțională bogăție. Este de ajuns să ne gândim că familia Medici, aflată în fruntea listei contribuabililor florentini, avea un venit de circa 80 000 de florini anual. La început,

Cosimo de' Medici, gravură după un tablou de Giorgio Vasari

Desen după o pictură de Benozzo Gozzoli de la Palatul Medici-Riccardi din Florența, reprezentându-l pe tânărul Lorenzo de' Medici

familia a arborat un comportament democratic și a dobândit o anumită popularitate, sporită de prestigiul acumulat de Cosimo cel Bătrân, pe vremea ligii antimilaneze. Pentru atașamentul său antioligarhic, Cosimo a fost silit de familia Albizzi să se exileze . Cosimo a rămas totuși în contact cu orașul și în 1434, în condițiile nemulțumirilor cetățenești, a fost rechemat în patrie. La reîntoarcerea sa nu a schimbat constituția florentină, dar a reușit să creeze un simulacru de seniorie, nu în virtutea consensului popular, ci pentru că luase puterea printr-o manevră politică zisă de „vârf", adică introducând în vechile magistraturi republicane numai prieteni credincioși. Ulterior, Cosimo și-a trimis adversarii în exil, primii care au avut această soartă fiind cei din familia Albizzi, timp în care a pus stăpânire pe posturile cheie ale finanțelor orășenești. A început astfel o nouă fază în politica florentină. La moartea lui Piero de'Medici, care i-a succedat lui Cosimo, familia Pazzi, care aparținea vechii oligarhii îndepărtate de la putere, profitând de vârsta

fragedă a fiilor lui Piero, Lorenzo şi Giuliano, a organizat o conjuraţie, la care au aderat Girolamo Riario, nepot al papei Sixt al IV-lea, şi cardinalul Salviati, arhiepiscop de Pisa. Cei doi Medici au fost asediaţi în Dom; Giuliano a fost ucis, în timp ce Lorenzo, salvându-se, a preluat iniţiativa (1478). El a instaurat la Florenţa un regim autoritar, pe durata căruia a luptat împotriva familiei Albizzi, apoi a participat la „războiul sării" între Veneţia şi familia Este de la Ferrara – încheiat prin pacea de la Bagnolo (1484) – şi împreună cu Milano – împotriva Veneţiei şi a papei – la războiul pentru apărarea Regatului Neapole, ştiind în acelaşi timp să asigure progresul economic al statului, ceea ce a favorizat prima Renaştere. Lorenzo, zis şi Magnificul, a fost cel mai însemnat reprezentant al aşa-numitei politici de echilibru; literat şi mecenat de artişti şi poeţi, el a dominat peninsula în calitate de moderator şi a dirijat politica italiană până la moarte (1492). Prezenţa lui Lorenzo a făcut ca în complexa panoramă a politicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea, Florenţa să ocupe un loc superior efectivei sale puteri militare şi teritoriale. Ţinuturile pe care le stăpânea erau, în fapt, mai puţin de jumătate din cele care aparţineau Veneţiei şi cam o cincime din cele neapoletane, dar abilitatea lui Lorenzo şi a diplomaţilor săi, a operatorilor săi economici şi a comercianţilor săi i-a permis să constituie un punct de referinţă între puterile italiene şi cele ale Occidentului european.

51
Italia sudică

În secolul al XIV-lea şi al XV-lea sudul peninsulei italice, mai unitar decât centrul şi nordul ei, a fost totuşi, împărţit între Aragonezii stabiliţi în Sicilia, în timp ce regiunile peninsulare au rămas în mâinile Angevinilor. În secolul al XV-lea, regresul socio-economic şi tulburările au dominat Regatul Neapolelui. Ladislau de Durazzo, de pildă, a întreprins expediţii militare de mare amploare împotriva pontifului roman şi a oraşului Florenţa şi când a murit (1414) a lăsat în mare derută clasa baronilor, a cărei dezagregare a grăbit-o. O atare situaţie a devenit un element constant, fapt care explică şi declinul din timpul domniei Ioanei a II-a (1414-1435). În această perioadă statul s-a aflat într-o anarhie totală, agravată de lipsa moştenitorilor direcţi ai suveranei şi de delicata problemă a succesiunii la tron. La moartea sa şi-au disputat domnia René d'Anjou şi Alfonso de Aragon care, după nenumărate confruntări, la care au participat pe rând Milano, Florenţa, Veneţia şi Statul Papal, şi-a făcut intrarea în Neapole ca învingător în 1442. În acest fel sudul Italiei a fost din nou unificat, adăugându-i-se Sicilia şi Sardinia, dar urcarea pe tron a lui Alfonso, zis cel Magnanim, a sfârşit prin a sărăci şi mai mult acest teritoriu. I-a succedat fiul său natural, Ferdinando I, care a trebuit să lupte împotriva baronilor, răsculaţi în 1485-1486, şi care au intrat ulterior în legătură cu Milano şi cu regatul Franţei pentru a-i alunga pe Aragonezi. În 1494 i-a succedat Alfonso al II-lea care, în faţa invaziei franceze, a cedat coroana fiului său Fernandino şi a fugit în Sicilia, în timp ce Carol al VIII-lea intra triumfător în Neapole (1495).

În ultima jumătate a secolului s-a format un ansamblu destul de stabil de state italiene, și anume ducatul de Milano, domeniu al familiei Sforza, senioria Florenței, având în frunte familia Medici, Republica Veneției, Statul Pontifical și regatul aragonez al Neapolelui. Pacea părea în sfârșit să domine scena politică, dar, în curând, fragilitatea acestui echilibru s-a manifestat din plin. Conjurațiile, războaiele interne, dorința guvernanților de a se confrunta între ei chiar cu prețul încheierii unor acorduri cu puterile străine – să amintim în acest sens apelul ducatului Milano adresat regelui Franței împotriva Regatului de Neapole, precum și tacitul consens napolitan la expansiunea turcească împotriva Veneției și Florenței – și criza economică ascunsă neîndemânatic sub fastul diverselor curți au trezit dorințele de cucerire din partea Franței și a Spaniei, dornice să-și asigure supremația în peninsula italică, supremație ce va fi realizată în secolul următor.

52
Biserica în secolul al XV-lea

În secolul al XV-lea Biserica a fost într-o anumită măsură străină de evenimentele politice din peninsula italică. Desigur era dificil să poată influența situația politică a Italiei și a continentului, dată fiind starea de puternică divizare în care se afla. Un conciliu de la Pisa (1409) a arătat că neînțelegerile în cadrul creștinătății occidentale erau atât de profunde încât, alături de Inocențiu al VII-lea și de Grigore al XII-lea a fost ales un al treilea papă, Alexandru al V-lea, care și-a stabilit scaunul pontifical la Bologna. O hotărâre luată la Pisa l-a obligat pe noul pontif să convoace un conciliu ecumenic menit să rezolve criza. Alexandru al V-lea nu a reușit însă să convoace acest conciliu, astfel că la moartea sa împăratul Sigismund a impus un antipapă în persoana lui Ioan al XXIII-lea. Sediul

Papa Inocențiu VII (după Platina)

pontifical a fost fixat la Konstanz, fiind controlat de împărat. La noul conciliu, convocat între 1414 și 1418, au participat Grigore al XII-lea, Benedict al XXIII-lea, și Ioan al XIII-lea care părea a fi cel mai puternic. Dar, imediat după inaugurarea lucrărilor Ioan a constatat că acest conciliu îi era ostil. A părăsit atunci lucrările și a fugit. Conciliul, o dată convocat, i-a depus însă pe cei trei pontifi și a ales un nou papă, Martin al V-lea Colonna, care a hotărât convocarea unei noi adunări în 1431 la Basel, unde n-a mai participat pentru că între timp a murit. Greaua misiune de a restabili ordinea i-a revenit veneţianului Gabriele Condulmer – Eugen al IV-lea – care a fost sprijinit de majoritatea episcopilor, convinși de forța conciliarismului în a pune capăt supremației papei. Teama de amenințarea turcească l-a îndemnat pe papa Eugen să convoace un conciliu la Ferrara și apoi la Florența. Prelații mai moderați s-au supus papei, cei mai turbulenți în schimb l-au depus pe Eugen al IV-lea și l-au ales în locul lui pe Amedeo al VIII-lea de Savoia, sub numele de Felix al V-lea, ultimul antipapă din istorie. Dar sciziunile din grupul conciliariștilor și mai ales „reconcilierea dintre Biserica latină și cea greacă", obținută de Eugen al IV-lea pentru a îndepărta pericolul turcesc au reconfirmat prestigiul papalității. Prin renunțarea lui Felix al V-lea, schisma a luat sfârșit și unitatea Bisericii a fost restabilită.

Papii au putut atunci să-și consolideze autoritatea de suverani, mecenați și protectori ai artelor și literaturii. Nicolae al V-lea (1447-1455) a deschis seria pontifilor Renașterii, a întemeiat Biblioteca Vaticana și a promovat adunarea de manuscrise latine și grecești. Enea Silvio Piccolomini, umanist ajuns pe scaunul lui Petru cu numele de Pius al II-lea (1458-1464), a încercat să organizeze o cruciadă împotriva turcilor, dar preocupările sale profunde erau de ordin cultural. În acești ani, într-adevăr, inventarea tiparului, reproducerea fiecărei pagini dintr-o lucrare pe bucăți de lemn sau de metal, ca și reproducerea nelimitată a exemplarelor unei cărți au constituit un mijloc de exprimare menit să determine profunde schimbări chiar și de ordin social și politic. Înlocuirea

Papa Nicolae V (după Platina)

pergamentului cu hârtia a făcut să scadă prețul cărților și a contribuit din plin la difuzarea operelor culturale. Prima Biblie tipărită de Johann Gutenberg la Mainz, în 1455, tipografiile italiene de la Subiaco, Roma, Florența, Bologna, Veneția, măiestria romanului Antonio Blado, a florentinilor Giunta și Aldo Manuzio cu celebrele sale Aldine au creat condiții pentru expansiunea culturală urmărită cu promptitudine de Biserică și de papi, precum Pius al II-lea și unii dintre succesorii săi. Dar o dată cu Inocențiu al VIII-lea (1484-1492), papalitatea și-a asumat o orientare tot mai pronunțată spre politica de familie și spre favoritisme. Acestei direcții îi aparține și Alexandru al VI-lea (1492-1503), din familia Borgia, papă corupt, al cărui scop a fost subsumarea puterii ecleziastice unui stat creat pentru fiul său Cesare. Curtea pontificală a strâns artiști și literați de prim ordin și Roma a devenit o adevărată și somptuoasă capitală.

53
Puterile europene

În ultimii cincizeci de ani ai secolului, Franța și-a întărit unitatea națională, iar monarhia absolută s-a consolidat sub Ludovic al XI-lea, care a securizat frontierele către Rin în est și către Pirinei în vest. Regele a stimulat dezvoltarea economică și a consolidat puterea Franței în Mediterana. Confruntările sale cu Carol Temerarul, ducele Burgundiei, au fost extrem de înverșunate. După înfrângerea ducelui burgund de către elvețieni la Morat (1476), cea mai mare parte din posesiunile ducatului au trecut sub stăpânirea împăratului Maximilian de Austria, soțul Mariei, fiica lui Carol.

În cadrul procesului de expansiune, Franța s-a confruntat și cu regatul Spaniei, unificat definitiv o dată cu cucerirea Granadei, în 1492. Întăriți în urma unificării și beneficiind de sprijinul Bisericii, Ferdinand de Aragon și Isabela de Castilia au redus la tăcere toate forțele care, într-un fel sau altul, ar fi putut aduce atingere autorității monarhice. Acțiunea lor politică și militară s-a identificat cu cea religioasă, prin care tribunalul Inchiziției a dobândit o mare autoritate, intensificând lupta împotriva ereticilor, a evreilor, a „marranilor" (evrei convertiți la catolicism) și *moriscos* (musulmanii convertiți), cu toții alungați din Peninsula Iberică în 1492.

Absolutismul monarhic englez, după încheierea războiului de o sută de ani, s-a consolidat sub dinastia Tudor. Anterior, timp de treizeci de ani, regatul a fost măcinat de războiul dintre familia Lancaster și familia York pentru tron. Adepții celor două case aveau pe scut un trandafir alb (York) și un trandafir roșu (Lancaster) și de aceea războiul a fost numit al celor două roze. Luptele s-au

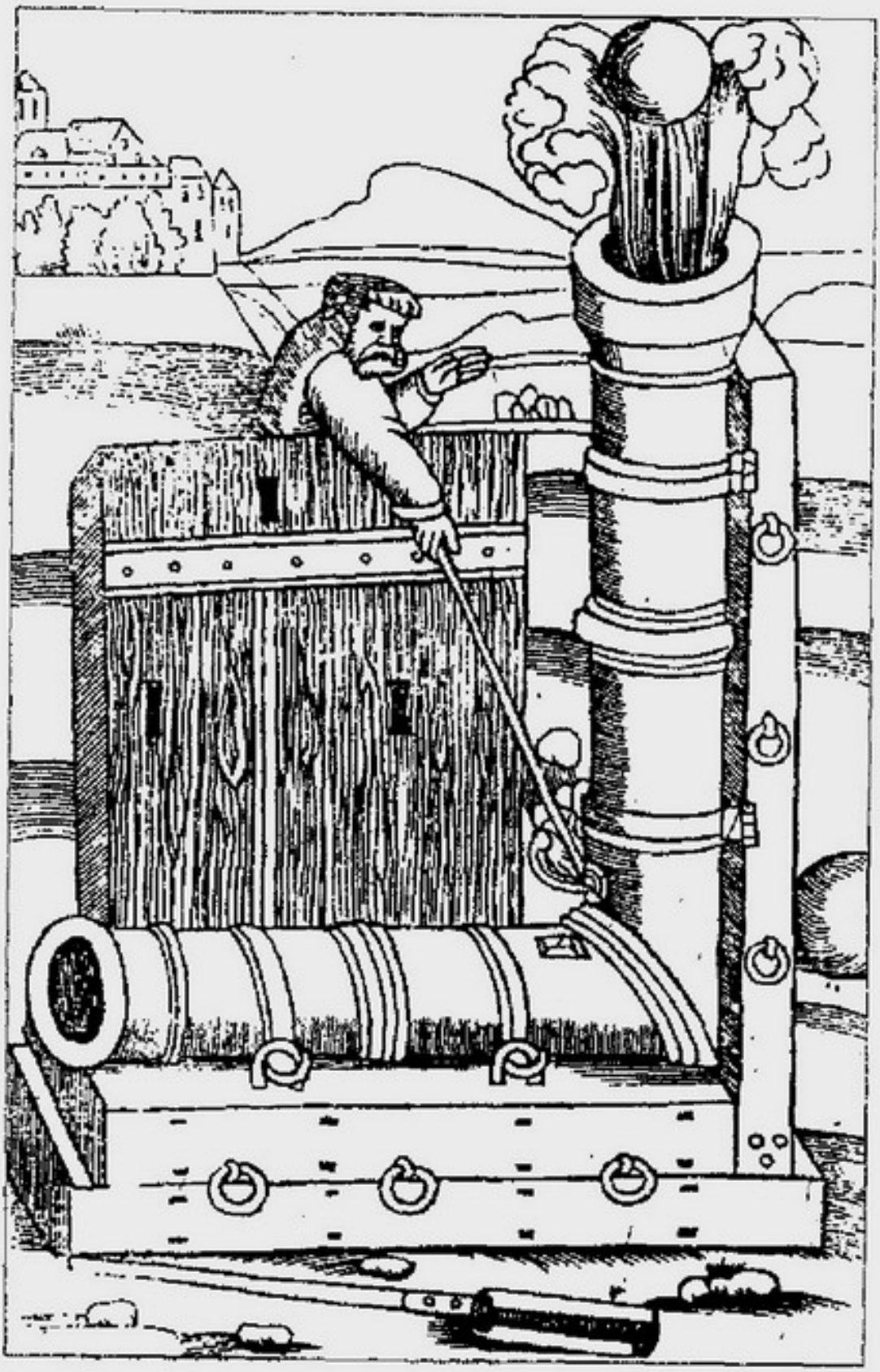

„Tunul cotit", de origine venețiană, într-o reprezentare imaginară din ediția pariziană a lucrării „De re militari" a lui Flavio Vegezio (1533)

încheiat prin asumarea puterii de către Henric al VII-lea (1485-1509), din familia Tudor, înrudită cu cele două case rivale. Henric a încurajat expansiunea comercială și economică a regatului, de acum înainte neinteresat de situația de pe continent și orientat către cucerirea oceanelor și a Lumii Noi. Preocupat de dezvoltarea industriei de prelucrare a lânii, Henric a încercat să protejeze producția națională împotriva concurenței străine, făcând să fie prelucrate pe teritoriul regatului țesăturile de lână, mai înainte trimise neprelucrate peste graniță.

După cum se vede, în diferite țări s-a consolidat absolutismul monarhic, întemeiat pe o politică menită să contribuie la afirmarea avântului expansionist. Monarhii au acordat atenție înzestrării armatei, dar și acțiunii diplomatice, destinată să înlesnească succesele politice. Au fost organizate armatele regale, compuse din soldați profesioniști, dependenți de rege sau de senior; au fost revizuite și principalele direcții ale artei militare: tactica, planurile de acțiune, înzestrarea infanteriei și a cavaleriei; au fost experimentate noi arme de foc – a căror primă folosire este atestată în bătălia de la Crécy (1346) – bombarde, tunuri cu țeavă lungă. Dezvoltarea cavaleriei – baza războiului „de mișcare" – a transformat vechile înfruntări de poziții, „bătăliile nesângeroase" purtate de armate puțin numeroase și încheiate cu puțini morți și răniți, în acțiuni ofensive, în care erau distruse mijloace de luptă, teritorii și așezări și se făcea mare risipă de energie și de armament.

54
Umanismul, Renașterea și marile descoperiri geografice

Dincolo de evenimentele politice și militare, de răsturnările de situație, de conjurații, de campaniile militare, care au caracterizat secolul al XV-lea, ultimele decenii ale acestui veac și primele din veacul următor au inaugurat o perioadă în care au apărut noi instituții, iar statele s-au transformat, căpătând noi configurații. Biserica medievală, bazată pe concepția papalității teocratice, s-a transformat, datorită tendințelor conciliariste, într-o instituție mai puțin autocrată, iar regatele naționale au cunoscut tendințe expansioniste. Dar nu numai organizarea vieții ecleziastice a suferit modificări, ci și concepția eclesială și spiritualitatea însăși a Bisericii, ca și cea laică, au cunoscut importante transformări. Greșește totuși cel care crede că o dată cu sfârșitul Evului Mediu credința slăbește și se exteriorizează: în realitate, începe să se creadă într-un alt mod, iar idealurile religioase ale Evului Mediu suferă o notabilă evoluție. Timp de secole fusese așteptat sfârșitul timpurilor, iar acum eshatologia se îndrepta către noi orizonturi de așteptare, și anume spre o nouă epocă, menită să ducă la o palingenezăspirituală, politică și culturală. Aceasta este Renașterea. În aceeași măsură s-au transformat vechile idealuri ale mântuirii colective, ale păcatului și ale vinei, pentru care toți oamenii erau condamnați în același mod. Pe baza conceptului de vină și de mântuire individuală s-a construit o morală nouă și o religiozitate care punea în centrul lumii omul și conștiința sa. Tocmai prin această substituire a colectivității cu individualul s-a

realizat trecerea de la Evul Mediu la Renaștere, transformare care nu trebuie înțeleasă ca o ruptură bruscă, ce a distrus o lume pentru a crea o alta cu totul nouă, ci ca o lentă transformare, prin care o lume muribundă era înlocuită cu o lume care se năștea.

Această perioadă a cunoscut o extraordinară înflorire a literaturii, artelor, filosofiei, pornite de la noul concept al omului ca centru al universului. Denumită umanism, această tendință a caracterizat mișcarea culturală specifică întregului secol al XV-lea, inaugurat prin cultivarea de *humanae litterae* și care întruchipa prin *humanitas* și *studia humanitatis* un mijloc de perfecționare spirituală a omului. Umanismul preconiza o întoarcere la cultura latină și greacă și încrederea în *virtus* și *sapientia*, combinate pentru a naște omul complet, *uomo universale*. În aceeași măsură, pictorii, sculptorii, arhitecții au început să respingă rigorile artei medievale, pentru a se întoarce la armonia și proporțiile artei clasice antice. Giorgio Vasari și Leon Battista Alberti au teoretizat distanțarea de arta zisă „gotică" și reîntoarcerea la rafinatele forme ale artei grecești și romane. În *scriptoria* mănăstirilor și în biblioteci au fost descoperite și copiate operele Antichității clasice, iar textele lui Vergiliu, Horațiu, Ovidiu, Stațiu, Lucan, Cicero, Titus Livius au cunoscut o nouă viață. *Umanisti* s-au consacrat cercetării manuscriselor autorilor antici, îndemnați de venerația cu care sunt păstrați în memorie strămoșii iluștri. Au fost întemeiate instituții de studiere a lucrărilor antice, printre care celebră a fost Academia platonică, creată la Florența de Cosimo cel Bătrân și printre ai cărei reprezentanți de frunte au figurat Marsilio Ficino și Giovanni Pico della Mirandola. Un rol covârșitor în răspândirea mesajului umaniștilor l-a avut inventarea de către Johann Gutenberg a tiparului, rod al pasiunii pentru carte și mijloc esențial de transmitere a noii culturi și a valorilor sale.

În paralel cu mișcarea culturală umanistă s-a afirmat, între sfârșitul secolului al XV-lea (*Quattrocento*) și prima jumătate a secolului al XVI-lea (*Cinquecento*) civilizația Renașterii. Elementul fundamental al umanismului a fost o anume religiozitate față de literatura și civilizația antice, de aici apărând tendința de a reface, prin imitație, formele lumii vechi grecești și romane, consi-

Portretul lui Leonardo da Vinci, din „Le vite dei più eccelenti pittori, scultori e architetti" de Giorgio Vasari

derată un model suprem. Sculptori, pictori și arhitecți, precum Nicola și Giovanni Pisano, Brunelleschi, Donatello, Masaccio, Botticelli, Piero della Francesca, Jacopo della Quercia, Leonardo da Vinci, Rafael, Bramante, Michelangelo, Mantegna, Giorgione, Tizian, Correggio, Veronese, Tintoretto au creat opere care fac parte din patrimoniul artistic al umanității. Renașterea artistică a fost însoțită de prețuirea și interesul pentru știință ale lui Leonardo

da Vinci, Nicolaus Copernic și Galileo Galilei. Și crearea statului în Renaștere a fost considerată o operă de artă, întemeiată de geniul unui om excepțional, înzestrat cu *virtù* și *fortuna*. Teoreticianul acestei idei, Niccolò Machiavelli, a expus în tratatul sau *Il Principe* modalitățile de cucerire și menținere a puterii, prin care politica este independentă de morală. Se năștea în acest fel lumea modernă, bazată pe o nouă articulare a problemelor, deasupra cărora se aflau statul și societatea laică. În spațiul religios, Reforma protestantă a lui Martin Luther a distrus unitatea credinței medievale în numele idealurilor de regenerare a Bisericii.

Dezvoltarea civilizației Renașterii, spiritul introspectiv, afirmarea puterii și capacității ființei umane de a domina natura, spiritul iscoditor manifestat în domeniul artelor și al științei au creat premisele unei intense activități de călătorii și descoperiri care, la rândul ei, a determinat o prodigioasă extindere a hotarelor lumii cunoscute. Întrebuințarea busolei a înlesnit navigația pe mări și pe oceane. Curiozitatea și bucuria descoperirii i-au animat pe navigatorii care în Evul Mediu se mulțumiseră să exploreze lumea până la Coloanele lui Hercule, dar care acum, depășind teama de monștrii care populau imaginația medievală, se aventurau spre Lumea Nouă. Numeroaselor descoperiri datorate unor asemenea impulsuri și care au dus la cunoașterea amănunțită a continentului african și a celui asiatic le-a urmat pășirea în Lumea Nouă de către Cristofor Columb. Epocala sa descoperire se baza pe convingerea, comună deja la acea vreme, în sfericitatea Pământului și pe posibilitatea de a ajunge în India navigând către Vest, fără a mai înfrunta anevoiosul drum care înconjura Africa. Cu cele trei corăbii pe care Isabela de Castilia i le-a încredințat, Niña, Pinta și Santa María, plecate din portul Palos la 3 august 1492, Columb a atins la 12 octombrie o insuliță numită Guanahani, din arhipelagul Bahamas, considerată de el țărmul Indiei, descris în *Milionul* lui Marco Polo. Călătoriile ulterioare (1499-1501) ale lui Amerigo Vespucci, de-a lungul coastelor meridionale ale noului continent, au dus la convingerea că navigatorul genovez nu ajunsese în Indii, ci într-o lume nouă, botezată America.

Consecințele acestor evenimente, conjugate cu efectele produse de *studia humanitatis* și de civilizația Renașterii, au avut o importanță fundamentală pentru istoria Europei. Cultura, politica și economia vechiului continent au cunoscut transformări esențiale, fapt datorat și schimbării centrului comerțului și al civilizației din bazinul mediteranean în Oceanul Atlantic. În consecință, orașe-state puternice, precum Veneția și Genova au văzut că supremația lor începe să apună, ridicându-se în schimb regate și state situate pe malul Atlanticului și al mărilor vecine: Spania, Portugalia, Anglia, Olanda și, într-o oarecare măsură Franța, care și-au orientat politica și comerțul către noile piețe, ceea ce a dus la mărirea apreciabilă a volumului de mărfuri și de capital aflate în circulație. S-au născut noi companii comerciale și s-au afirmat bănci noi. Oamenii de afaceri flamanzi și olandezi, italieni și germani au înțeles curând importanța noilor descoperiri, care au dus la marea expansiune a Europei și la acumularea unor excepționale bogății materiale.

55
Evul Mediu este salvat?

Ajunși în acest punct îndoielile, sfidarea și jocul intelectual la care ne-am dedat la începutul acestei cărți se pot încheia. Nu știu dacă cel care m-a urmat de-a lungul acestor pagini, cu siguranță mult prea concentrate și înțesate de nume și de date, va avea o imagine mai clară despre epoca pe care am evocat-o. Încă și mai puțin îmi pot da seama în ce măsură am reușit „să salvez", așa cum îmi propusesem, măcar o parte din ceea ce denumim Evul Mediu.

Totuși, două lucruri cred că au reușit să se impună: primul este marea vitalitate a unei epoci care, departe de a fi întunecată, barbară și îmbibată de fanatism, așa cum o socoteau mulți, a strălucit printr-o lumină proprie, dând viață unei civilizații complete și complexe care a lăsat urme de neșters. Într-adevăr, limbile pe care le folosim astăzi s-au născut atunci și tot atunci au apărut organizările juridice și instituționale care au condus vechiul nostru continent la nivel supranațional, național și local. Religia care unește sute de milioane de credincioși, cu ierarhiile sale, s-a constituit tot în acele secole ale vârstei de mijloc. La începutul celui de-al doilea mileniu au apărut acele instituții și organisme universitare în bună măsură existente și astăzi, iar cea mai mare parte dintre orașele lumii de astăzi, cu fastuoasele lor palate și cu întortocheatele lor străduțe din centrele noastre istorice, s-au dezvoltat tot de-a lungul epocii medievale.

Al doilea lucru care trebuie subliniat îl constituie numeroasele puncte de contact spirituale, politice, economice și culturale care au unit acele secole, impropriu denumite întunecate,

cu vremurile noastre, poate cu prea mult optimism considerate de progres exclusiv. Câte convingeri și idei, vitale încă pentru noi, nu s-au născut în Evul Mediu? Câte feluri de a trăi și de a crede, de a fi împreună, de a sărbători evenimente mai mult sau mai puțin solemne, de a încheia pacte și tratate, de a locui și de a mânca nu s-au format în acele vremuri, câte leacuri destinate să ne izbăvească sau să ne aline durerile nu se prepară, poate inconștient, după rețete datând din acele timpuri? Câte moduri de a ne îmbrăca și de a îmbina culorile, în funcție de împrejurările mai mult sau mai puțin fericite, încărcate de bucurie sau de tristețe, nu descoperim că, în ciuda a nenumărate transformări, sunt inspirate tot din acei ani? Și la fel în modul de a studia și de a învăța, de a ne teme și de a spera, de a ne bucura și de a ne întrista, de a ne manifesta respectul, stima, fidelitatea, de a ne comporta în societate și în activitățile noastre, câte sugestii nu se reclamă din existența pe care o duceau oamenii în acea perioadă?

Tocmai de aici, în încheiere, putem desprinde importanța descoperirii și identificării conexiunilor, continuităților și schimbărilor atâtor obiceiuri și feluri de a fi, născute atunci și capabile să producă efecte și valori care n-au dispărut cu totul nici astăzi. Pentru că felul de a fi, de a trăi și de a gândi, precum și toate evenimentele din viața noastră nu cunosc salturi și rupturi fundamentale, ci o evoluție lentă, care poate fi urmărită pe parcursul istoriei. Așa s-a întâmplat la trecerea din epoca antică în cea medievală, așa se întâmplă la trecerea din lumea medievală în lumea modernă: dincolo de toate, învinge întotdeauna continuitatea și istoria.

Cronologie esențială

312 Bătălia de la Pons Milvius.
313 Edictul de la Milano.
324 Constantin împărat unic.
325 Conciliul de la Niceea.
330 Întemeierea Constantinopolului.
355 Francii salieni trec Rinul.
361 Iulian Apostatul devine împărat.
378 Împăratul Valens este învins la Adrianopol de goți.
379 Theodosius devine împărat.
380 Edictul de la Tessalonic. Creștinismul devine religia imperiului.
395 Moartea lui Theodosius și împărțirea Imperiului roman în Imperiul de Apus și Imperiul de Răsărit.
402 Generalul Stilicon învingător la Pollenza.
404 Stilicon învingător la Fiesole.
406 (31 decembrie) Barbarii forțează frontiera renană la Magontiacum (Mainz).
410 (24-28 august) Vizigoții jefuiesc Roma.
412-418 Vizigoții în Gallia și în Spania.
413 Burgunzii își întemeiază regatul cu capitala la Worms.
420-440 Anglii și saxonii în Anglia.
429-439 Regatul vandal african.
430 Moartea Sf. Augustin.
431 Conciliul de la Efes. Elaborarea doctrinei privitoare la Maria, mama lui Dumnezeu.
439 Cartagina este cucerită de vandali.
442 Britannia este invadată de germani.
451 Conciliul de la Chalcedon.
452 Attila distruge Aquileia.
455 Vandalul Genseric jefuiește Roma.
468 Euric întemeiază regatul vizigot de la Toulouse.
476 Detronarea lui Romulus Augustulus. Odoacru *Magister Militum*.
477 Moartea lui Genseric.
480 Data probabilă de naștere a Sf. Benedict de Nursia (Norcia).
482-519 Schisma acaciană.
488 Odoacru învinge tribul germanic al Rugilor. Împăratul Zenon îl numește pe Teodoric *Magister Militum* și *Patricius Italiae*.
489 Teodoric îl înfrânge pe Odoacru la Verona.
490-493 Teodoric îl asediază pe Odoacru la Ravenna.
493 Odoacru este ucis la Ravenna. Domnia lui Teodoric.
496 Clovis se convertește la catolicism.
507 Francii îi învinq pe vizigoți la Vouillé.
508 Teodoric cucerește Provența.
518 Iustin devine împărat roman al Orientului.
523 Edictul lui Iustin împotriva arienilor.
524 Uciderea filosofului Severinus Boethius.

526 Moartea lui Teodoric.
527 Iustinian I împărat roman al Orientului.
528-534 Trebonian este desemnat să compileze *Corpus Iuris*.
529 Iustinian închide Școala neoplatonică de la Atena. Benedict de Nursia întemeiază mănăstirea Monte Cassino și redactează *Regula*.
530-533 Gelimer rege al vandalilor.
531-579 Chosroe rege al parților.
531 Amalaric II, rege al vizigoților, moare la Barcelona.
533 Înfrângerea lui Gelimer de către Belizarie.
534 Moartea lui Atalaric. Amalasunta se căsătorește cu Teodat.
Bizantinii distrug regatul vandalilor.
Ultima desemnare anuală a consulilor romani.
Este publicat *Corpus Iuris Civilis*.
535 Asasinarea reginei Amalasunta.
535-553 Războiul bizantino-got.
540 Vitiges, așediat la Ravenna, se predă.
541 Totila rege al goților.
543 Moartea Sf. Benedict.
544 Edictul celor Trei capitole.
549 Narses debarcă în Italia pentru a lupta împotriva goților.
551 Atenagild, regele vizigoților, îi cheamă pe bizantini în Spania.
552 Totila moarte în luptă cu bizantinii.
553 Teia, ultimul rege got, este învins lângă Vezuviu. Ia sfârșit dominația ostrogotă în Italia.
554 Promulgarea actului *Pragmatica Sanctio*.
Bizantinii ocupă o parte din Spania vizigotă.
Papa Vigilius aprobă Edictul celor Trei capitole.
558 Întemeierea mănăstirii Bangor în Irlanda.
561 Moartea lui Clotar și împărțirea regatului franc.
567-586 Domnia lui Leovigild, rege vizigot, în Spania.
568-569 Longobarzii invadează Italia.
570 Nașterea lui Mahomed.
571 Orașul Pavia se predă longobarzilor.
573 Moartea lui Alboin. Grigore *Prefectus urbi*.
574-575 Domnia regelui longobard Clefi.
574-584 Interregn și guvernarea ducilor în regatul longobard.
575 Brunechilda regentă a regatului Austrasiei.
577 Monte Cassino este asediat și distrus de longobarzi.
578 Tiberiu II Constantin împărat la Constantinopol.
582 Mauriciu împărat la Constantinopol; începutul ofensivei împotriva regelui parților Chosroe II.
584 Autari rege al longobarzilor.
586 Recared pune stăpânire pe regatul vizigot din Spania.
589 Regina Teodolinda se căsătorește cu Autari.
589-590 Epidemie de ciumă în Roma.
590 Grigore cel Mare papă.
Moare Autari.
591 Teodolinda se căsătorește cu Agilulf, succesorul lui Autari.
593 Agilulf ajunge la porțile Romei.
595 Mahomed se căsătorește cu văduva Chadija.
597 Călugărul Augustin îi convertește pe angli.
601 Moartea lui Recared.
603 Teodolinda și Agilulf se convertesc la catolicism. Fiul lor, Adaloald, este botezat după ritul catolic.
610 Mahomed începe să predice.
Heraclius I împărat la Constantinopol.

613 Sf. Columban întemeiază mănăstirea Sankt Gallen.
615 Întemeierea mănăstirilor Bobbio și Luxeuil.
622 Mahomed fuge de la Mecca la Medina. Pe 16 iulie începe era musulmană (*Hegira*).
626 Asedierea Constantinopolului de către arabi.
627 Bătălia de la Ninive. Înfrângerea și moartea lui Chosroe II.
629 Domnia regelui franc Dagobert.
630 Mahomed se reîntoarce la Mecca.
632 Moartea lui Mahomed la Medina.
633 Califul Abu Bakr cucerește Arabia.
634 Omar devine calif și arabii cuceresc Palestina, Siria și Mesopotamia.
636 Domnia lui Rotari.
642-643 Egiptul este ocupat de arabi.
643 Edictul lui Rotari.
644-656 Califatul lui Otman.
649 Recesvint rege al vizigoților.
653-661 Aripert primul suveran catolic al longobarzilor.
661-680 Al Muawwya primul calif ereditar întemeiază dinastia Omeyyazilor.
661-750 Dinastia Omeyyazilor.
662 Grimoald, ginerele lui Aripert, rege al longobarzilor.
663-668 Constans II, împărat la Constantinopol, ocupă Sicilia.
663-668 Siracusa capitala Imperiului bizantin.
663 Împăratul Constans II vizitează Roma.
668 Sinodul de la Pavia. La sfârșit arianismul longobard.
680 Întemeierea abației Farfa.
687 Majordomul Pepin II învingător la Tetry.
691-692 Conciliul Trullan.
698 Arabii ocupă Africa de Nord și distrug Cartagina.
711 Lângă Jerez de la Frontera arabii îi învinge pe vizigoți și ocupă părți din Spania.
712 Liutprand rege al longobarzilor.
714 Moare Pepin II; fiul său Carol Martel este noul majordom al regatului.
715 Grigore II papă.
717-740 Domnia împăratului bizantin Leon III Isauricul.
717-718 Musulmanii atacă Constantinopolul, salvat de Leon III cu ajutorul focului grecesc.
722 Bătălia de la Cavadonga și blocarea expansiunii musulmane în Spania.
726-727 Leon III emite decretul împotriva imaginilor: începe războiul iconoclast.
727 Uciderea exarhului Paulus la Ravenna, care se opunea iconoclastiei bizantine.
728 Donațiunea de la Sutri a lui Liutprand.
731 Grigore III papă.
732 Carol Martel îi înfrânge pe arabi la Poitiers.
741 Zaharia papă.
742 Moarte Carol Martel.
Acord între Liutprand și papa Zaharia.
743 Chilperic III rege al francilor.
749 Aistulf rege al longobarzilor.
750-1258 Dinastia Abbassizilor. Începe cu Abdul Abbas. Capitala la Bagdad.
751 Pepin II cel Scurt rege al francilor la Soissons.
752 Ștefan II papă.
Chilperic III este închis într-o mănăstire.
754 *Promissio Carisiaca*. Acord între Ștefan II și Pepin.
754-756 Pepin cel Scurt îl înfrânge pe Aistulf.

756 Întemeierea emiratului de Cordoba. Desiderius rege al longobarzilor.
757 Paul I papă.
768 Ștefan III papă.
Moare Pepin: împărțirea regatului între fiii Carol și Carlomann.
771 Desiderius îi atacă pe bizantini. Moartea lui Carlomann. Carol devine rege unic al francilor.
772 Adrian I papă.
772-804 Campaniile lui Carol împotriva saxonilor, avarilor și bavarilor.
773 Carol vine în Italia.
774 Carol îi învinge pe longobarzi și este ales *Rex Langobardorum*.
Carol ajunge la Roma.
778 Regele Carol îi atacă pe musulmanii din Spania. Înfrângerea de la Roncesvalles (Roncevaux).
782 Saxonii învinge armata francilor. Carol pune să fie uciși 4500 de saxoni la Verden.
785 Saxonii se convertesc la creștinism.
786-809 Harun al Rashid calif la Bagdad.
787 Împărăteasa Irina reintroduce cultul icoanelor.
791-796 Campania lui Carol împotriva avarilor.
791-822 Alfons II al Castiliei începe *Reconquista*.
795 Leon III papă.
797 Detronarea lui Constantin VI; mama sa, împărăteasa Irina, uzurpă tronul bizantin.
799 Nobilimea romană organizează o conjurație împotriva papei Leon III. Leon III se refugiază la regele Carol. Carol îl readuce la Roma pe Leon III. Leon pronunță *Sacramentum Purgationis*.
800 Încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat în bazilica Sf. Petru din Roma în noaptea de Crăciun.
802 Împărăteasa Irina a Bizanțului este detronată.
804 Carol cel Mare cucerește complet Saxonia.
805-806 Carol cel Mare cucerește regiunea Veneto.
812 Carol cel Mare este recunoscut împărat de Mihail I, împăratul Bizanțului.
813 Carol cel Mare îl încoronează pe fiul său Ludovic și îl asociază la tron.
814 Moartea lui Carol cel Mare (28 ianuarie).
Ludovic cel Pios devine împărat.
817 Ludovic cel Pios promulgă *Ordinatio Imperii*.
Este creat regatul Aquitaniei.
824 Constituția romană a lui Lothar.
827 Arabii debarcă în Sicilia. Revolta lui Eufemios din Messina.
831 Arabii ocupă Palermo.
Ludovic cel Pios împarte imperiul între fiii săi Ludovic, Lothar și Pepin. Lupte între cei trei frați.
838 Moartea lui Pepin.
839 Ducatul longobard de Benevento este împărțit în ducatele Benevento, Capua și Salerno.
840 Moare Ludovic cel Pios, îi succede Carol cel Pleșuv, rege al francilor până în 877.
Lothar împărat.
842 Jurământul de la Strasbourg, primul act solemn care marchează nașterea limbii franceze și a limbii germane.
843 Tratatul de la Verdun: împărțirea Imperiului carolingian.
849 Bătălia de la Ostia împotriva arabilor.
855 Moare Lothar, îi succede Ludovic II.
858 Nicolae I papă.
867-1056 Dinastia macedoneană în Bizanț.

871 Alfred cel Mare unifică Anglia.
875 Moare Ludovic II, îi succede Carol cel Pleșuv.
876 Carol cel Gros rege al Germaniei. Acordurile de la Ponthion.
877 Capitularul de la Quierzy: ereditatea feudelor mari.
878 Cucerirea Siracusei de către arabi.
879 Carol III cel Gros rege al Italiei.
880 Tratatul de la Ribemont.
881 Carol III cel Gros împărat.
882 Întemeierea cnezatului rus al Kievului.
884 Carol III cel Gros devine rege al Franței: reunirea pentru ultima oară a moștenirii imperiale.
887 Detronarea lui Carol cel Gros. Normanzii atacă Parisul.
888 Berengar I rege al Italiei.
889 Bătălia de la Trebbia. Guido de Spoleto rege al Italiei.
891 Guido de Spoleto împărat. Normanzii sunt înfrânți de Arnulf de Carintia.
894 Lamberto de Spoleto împărat.
895 Ungurii, așezați în Pannonia, trec Carpații.
897 Conciliul cadavrului.
898 Carol IV cel Simplu îi succede lui Eudes ca rege al Franței.
899 Berengar I, marchiz de Friuli și rege al Italiei, este înfrânt pe Brenta de către unguri.
900 Ludovic III, conte de Provența, rege al Italiei.
901 Ludovic III de Provența împărat.
909-1171 Califatul Fatimizilor.
911 Carol IV cel Simplu le acordă normanzilor provincia Normandia. În Germania se adoptă principiul monarhiei elective.
915 Berengar I de Friuli împărat. Liga împotriva Sarazinilor. Bătălia de la Garigliano.
923 Rudolf de Burgundia îl învinge pe Berengar I.
924 Asasinarea lui Berengar I.
926 Rudolf de Burgundia este învins de Hugo de Provența. Hugo de Provența rege al Italiei.
929 Califatul de Cordoba.
932-954 Alberic II *Princeps Romanorum*.
936-973 Otto I, suveran al Saxoniei, devine rege al Germaniei.
945 Berengar II de Ivrea îl înfrânge pe Hugo de Provența și se intitulează rege al Italiei.
950 Berengar II rege al Italiei.
951-952 Otto I se căsătorește cu Adelaide și este încoronat rege la Pavia.
955 Otto I îi învinge pe unguri la Lech și la Rocknitz.
960 *Carta Capuana* de la Monte Cassino, primul document oficial al limbii italiene.
962 Încoronarea lui Otto I ca împărat: începe Sfântul Imperiu Roman de națiune germană. Sfârșitul independenței regatului Italiei.
966 Berengar de Ivrea moare în exil la Bamberg.
972 Căsătoria lui Otto II cu Teofana de Bizanț. Moartea lui Otto I, îi succede Otto II.
979 Ethelred rege al Angliei.
980-1037 Avicenna scrie primul *Comentariu* la Aristotel.
982 Înfrângerea lui Otto II lângă Crotona, la Punta Stilo. Moartea lui Otto. Otto III împărat: *Renovatio Imperii*.
987 Hugo Capet rege al Franței.
991 Moare Teofana, regentă și tutore a lui Otto III. Este înlocuită de Adelaide, soția lui Otto I.
995 Otto III devine major.

996 Otto III este încoronat împărat la Roma.
996-999 Pontificatul lui Grigore V.
999 Gerbert d'Aurillac devine papă cu numele de Silvestru II.
1000 Normanzii debarcă în Islanda.
Recunoașterea Bisericii naționale poloneze.
(25 decembrie) Încoronarea lui Ștefan cel Sfânt, rege al Ungariei.
1002 Moartea lui Otto III.
Henric II de Saxonia împărat.
1004 Henric II vine în Italia și luptă cu Arduin de Ivrea. Este încoronat rege la Pavia.
1014 Henric II vine din nou în Italia în 1013 și 1014. Este încoronat împărat la Roma.
1015 Pisanii îi înfrâng pe musulmani la Reggio Calabria.
1015-1016 Pisanii îi înfrâng pe musulmani în dreptul Sardiniei.
1016 Revolta antibizantină a lui Melo de Bari. Normanzii în Italia meridională.
1016-1035 Canut (Knut) se căsătorește cu Emma, văduva lui Ethelred II și devine rege al Angliei și al Danemarcei; este și rege al Norvegiei între 1028 și 1035.
1018 Bizantinii îl înfrâng pe Melo la Canne.
1021-1022 Henric II ajunge în Italia meridională.
1024 Moartea împăratului Henric II și sfârșitul dinastiei saxone.
Conrad II Salicul rege al Italiei.
1027 Conrad II Salicul împărat.
1032 Rainolfo Drengot senior de Aversa.
1033 Regatul de Arles (sau al Burgundiei) este alipit imperiului.
1034 Pisanii atacă orașul Bona (Algeria).
1035 Ferdinand I rege al Castiliei.
1037 Conrad II Salicul acordă ereditatea feudelor mici.
1039 Revolta lui Ariberto din Milano. Moartea lui Conrad II, îi succede Henric III de Franconia.
1042 Eduard III Confesorul rege al Angliei.
1045 Henric III îl sprijină pe Adalbert de Bremen și politica sa ecleziastică în ținuturile germane.
1046 Henric III intervine în Conciliul de la Sutri, îi depune pe Benedict IX, Silvestru III, Grigore VI și îl alege papă pe germanul Clement II.
Drogon de Hauteville (Altavilla) conte de Puglia și Calabria.
1049 Leon IX papă.
1053 Leon IX îi atacă pe normanzi, dar este înfrânt și capturat la Civitate de Robert Guiscard. Acord între papalitate și normanzi.
1054 Schisma dintre Biserica romană și cea bizantină.
1056 Moartea lui Henric III. Îi succede fiul minor Henric IV, sub regența mamei sale Agnes. Începutul Patariei *milaneze*.
1059 Sinodul de la Lateran. Nicolae II aprobă *Decretul* privitor la alegerea papilor.
1060 Robert Guiscard cucerește Reggio Calabria.
1060-1108 *Ludovic VI* rege al Franței.
1061 Anselmo da Baggio, episcop de Lucca, este ales papă cu numele de Alexandru II.
1061-1091 Război al normanzilor împotriva musulmanilor din Sicilia: protagonist *Roger d'Hauteville*, *fratele* lui Robert Guiscard.
1064 Pisanii atacă Palermo.

Carol cel Mare, gravură după un tablou de M. de Keyser

1065 Henric IV major.
Alfonso VI de Castilia și El Cid Campeador.

1066 Wilhelm Cuceritorul, duce al Normandiei, învingător în bătălia de la Hastings, devine rege al Angliei (William the Conqueror).
Victoria patarinilor la Milano și Florența.

1071 Cucerirea orașului Bari de către normanzi.
Turcii selgiukizi îi înfrâng pe bizantini la Manzikert (Asia Mică).

1072 Alfonso VI rege al Castiliei.

1073 Moartea lui Alexandru II. Grigore VII papă.
Robert Guiscard cucerește Amalfi.

1073-1074 Revolta saxonilor împotriva lui Henric IV.

1075 Grigore VII condamnă învestitura preoților de către laici.

1076 Robert Guiscard cucerește principatul longobard de Salerno.
Dieta de la Worms îl depune de Grigore VII.
Grigore VII îl declară depus pe Henric IV.
Dieta de la Tribur.

1077 Alegerea lui Rudolf de Suabia ca rege al Germaniei.
Henric IV la Canossa.

1080 Guiberto di Ravenna este ales antipapă cu numele de Clement III.
Primul asediu al lui Henric IV asupra castelului Sant'Angelo din Roma, unde se refugiase Grigore VII.

1081 Cu Alexios I începe Dinastia bizantină a Comnenilor.

1082 Alexios I Comnenul acordă Veneției Bula de aur.

1084 Henric IV cucerește Roma și este încoronat de antipapă. Jefuirea Romei.

1085 Alfonso VI de Castilia cucerește Toledo și își stabilește aici capitala.
Grigore VII moare la Salerno, în custodia normanzilor.
Victor III, abate de Monte Cassino, papă.
Moartea lui Robert Guiscard.

1086 William Cuceritorul promulgă *Domesday Book*.

1087 Pisanii atacă cetatea al-Madia în Tunisia.
Moartea lui William Cuceritorul, îi succede fiul William II Rufus.

1088 Urban II papă.

1090 Se naște Sf. Bernard de Clairvaux.

1094 El Cid Campeador (Rodrigo Díaz) cucerește Valencia.

1095 Conciliile de la Piacenza și de la Clermont. Urban II predică prima cruciadă.

1096 Plecarea primilor cruciați conduși de Petru Eremitul.
Vara pleacă cruciații care vor ajunge iarna la Constantinopol.

1097 Înfrângerea turcilor la Dorileo.

1098 Cruciații cuceresc Antiochia.

1099 Cruciații cuceresc Ierusalimul.
Pascal II papă.

1100 Moare William II Rufus.
Henric I rege al Angliei.
Moare la Ierusalim Geoffroy de Bouillon, apărător al Sfântului Mormânt.

1101 Moare Roger I, conte de Sicilia; îi succede fiul, Roger II.

1106 Henric IV este închis și silit să abdice de fiul său, Henric V și moare la Liegi.

1108 Ludovic VI rege al Franței.

1111 Henric V îl silește pe Pascal II să aprobe un privilegiu prin care recunoaște validitatea învestiturii laice.

1113-1125 Irnerio, profesor de drept, predă la Bologna.

1114 Pisanii și genovezii cuceresc Majorca.

1118 Alfonso I de Aragon cucerește Zaragoza.

1122 Concordatul de la Worms.

1125 Moartea lui Henric V; primele lupte dintre guelfi și ghibelini.

1126-1198 Averroes redactează un *Comentariu* la Aristotel.

1127 Henric I o desemnează pe fiica sa Mathilde succesoare la tronul Angliei.

1128 Mathilde se căsătorește cu Geoffroy Plantagenet, conte de Anjou.

1130-1139 Schisma dintre Inocențiu II și Anaclet II.

1130 Roger II este declarat de papa Anaclet II rege normand al Siciliei.

1133-1137 Lothar de Suplimburg împărat.

1135 Stephen rege al Angliei.

1137 Ludovic VII al Franței se căsătorește cu Aliénor de Aquitania.
Unirea regatului de Aragon cu Catalonia.

1138 Desemnarea ca împărat a lui Conrad III.

1139 Mathilde luptă împotriva regelui Stephen și obține ca fiul ei Henric să fie ales rege.
Inocențiu II îl recunoaște pe Roger ca rege al Siciliei.

1144 *Renovatio Senatus* la Roma.
Edessa cade în mâinile musulmanilor.

1145 Eugen III papă.

1147-1149 Cruciada a II-a.

1147 Ludovic VII al Franței o repudiază pe Aliénor de Aquitania.

1152 Moare Conrad III. Alegerea ca împărat a lui Frederic Barbarossa.
Aliénor de Aquitania se căsătorește cu Henric II Plantagenet.

1153 Moare Eugen III.

1154 Adrian IV papă.
Moartea lui Stephen și succesiunea lui Henric II Plantagenet, fiul lui Geoffroy d'Anjou și al Mathildei.
Prima venire în Italia a lui Frederic Barbarossa.

1155 Încoronarea lui Frederic ca împărat la Roma. Distrugerea orașului Spoleto.

1156 Frederic Barbarossa și Henric Leul ajung la înțelegere: se constituie ducatul Austriei.

1158 Cneazul Vladislav de Boemia ia *ad personam* titlul de rege, devenit apoi ereditar.
A doua venire în Italia a lui Frederic Barbarossa.
Dieta de la Roncaglia: *Constitutio de regalibus*.
Frederic Barbarossa asediază orașul Milano timp de treizeci de zile.

1159 Alexandru III papă. Alegerea antipapilor Victor V (până în 1164), Pascal III (până în 1168), Calixt III (până în 1178).

1161 Arhiepiscopul de Canterbury, Thomas Becket, se refugiază pe lângă Alexandru III.

1162 Distrugerea orașului Milano.

1163 A treia venire în Italia a lui Frederic Barbarossa.

1164 Liga veroneză.

1166 Dieta de la Lodi. Comunele se revoltă împotriva fiscalității imperiale.

1167 Ligă între Cremona, Bergamo, Brescia și Mantova.
Pe 27 aprilie începe reconstrucția orașului Milano.
Nașterea lui Ginghis-Han.

1168 Întemeierea orașului Alessandria.
A patra venire în Italia a lui Frederic Barbarossa. La Roma se repetă încoronarea imperială a lui Frederic Barbarossa. Malaria îi decimează armata.
1169 Frederic Barbarossa se întoarce în Germania.
1170 Uciderea lui Thomas Becket în catedrala de la Canterbury.
Sf. Dominic se naște în Castilia, la Calaruega.
1174 A cincea venire în Italia a lui Frederic Barbarossa.
1175 Tratativele de pace dintre Frederic și orașele italiene la Montebello.
1176 Frederic Barbarossa și Henric Leul se întâlnesc la Chiavenna.
(29 mai) Bătălia de la Legnano.
Frederic I se întâlnește cu Alexandru III la Anagni.
Apariția valdenzilor.
1177 Armistițiul de la Veneția dintre Frederic Barbarossa, Alexandru III și Comunele italiene.
1178 Al III-lea Conciliu ecumenic de la Lateran.
1180 Dieta de la Erfurt. Înfrângerea lui Henric Leul și exilarea acestuia.
Filip II August rege al Franței.
1181 Moartea lui Alexandru III.
Lucius III papă.
1182 Nașterea Sf. Francisc.
1183 (23 iunie) Pacea de la Konstanz.
1184 Înțelegerea de la Verona.
1186 Căsătoria la Milano dintre Henric de Hohenstaufen, fiul lui Frederic Barbarossa, și Constance d'Hauteville, fiica lui Roger II.
1187 Ierusalimul este cucerit de Saladin.
1188 Cruciada a III-a, la care participă Frederic Barbarossa, Filip II August și Richard Inimă de Leu.
1189 Guillaume II al Siciliei moare fără moștenitori legitimi.
Moare Henric II Plantagenet.
Richard Inimă de Leu rege al Angliei.
1190 Moare Frederic Barbarossa, înecat în râul Salef din Cilicia.
1191 Henric VI, rege al romanilor din 1169, devine împărat.
Cucerirea cetății Acra și a coastei palestiniene de către turci.
1194 Henric VI este încoronat rege al Siciliei la Palermo.
Se naște la Jesi Frederic Roger, fiul lui Henric VI și al Constancei d'Hauteville.
Henric VI impune alegerea fiului său Frederic ca rege al romanilor.
1197 Moartea lui Henric VI (28 septembrie).
1198 Inocențiu III papă.
Înainte de a muri, Constance d'Hauteville i-l încredințează papei pe fiul său Frederic.
1199-1216 Domnia regelui Angliei Ioan Fără de Țară.
1204 Cruciada a IV-a. Veneții cuceresc Zara și Constantinopolul.
1204-1261 Imperiul Latin de Orient.
1205 Inocențiu III își reafirmă autoritatea la Roma.
1206-1227 Campaniile de cucerire militară ale lui Ginghis-Han.
1208 Liga de la San Genesio.
Frederic II, declarat major la paisprezece ani, devine rege al Siciliei.
Asasinarea lui Filip de Suabia.
Otto de Braunschweig este ales rege al romanilor.
1208-1209 Uciderea lui Pierre de Castelnau. Cruciada împotriva albigenzilor.

1209-1210 Sf. Francisc se prezintă papei Inocențiu III pentru o primă confirmare a *Regulei*.

1209 Otto IV de Brauschweig este încoronat împărat la Roma.

1211 Otto IV se pregătește să invadeze Sicilia: protestul lui Inocențiu III.

1212 Frederic II este ales rege de către feudalii germani.

Bătălia de la Las Navas de Tolosa.

1213 Ioan Fără de Țară, regele Angliei, recunoaște suveranitatea papei Inocențiu III.

Bula de Aur: Frederic II reînnoiește angajamentele față de Inocențiu III.

Iacob I rege al Aragonului.

1214 Ioan Fără de Țară este înfrânt la Bouvines.

1215 Ioan Fără de Țară acordă nobililor englezi *Magna Charta*.

Al IV-lea Conciliu de la Lateran.

1216 Moartea lui Inocențiu III.

Honorius III papă.

Henric III rege al Angliei.

1218 Moare Otto IV de Braunschweig.

1220 Frederic II este încoronat împărat la Roma.

Dieta de la Capua. Frederic II reorganizează regatul Siciliei și limitează puterea feudalilor.

1223 Confirmarea Ordinului Fraților Minoriți.

1224 Înființarea Universității de stat din Neapole.

1226 Ludovic IX rege al Franței.

Liga antiimperială a Comunelor italiene de la San Zenone.

Liga imperială de la Cremona.

Moare Francisc de Assisi.

1227 Grigore IX papă.

Frederic II pleacă în cruciadă, dar se întoarce din cauza unei epidemii izbucnite la bordul corăbiilor sale.

Grigore IX îl excomunică pe Frederic II.

1228 Frederic II, ajuns în Țara Sfântă, obține un armistițiu de zece ani.

Sanctificarea de către papa Grigore IX a lui Francisc de Assisi.

1229 Armata pontificală invadează *Regnum*, dar se retrage la venirea lui Frederic în Puglia.

Tratatul de la Meaux-Paris: sfârșitul cruciadei împotriva albigenzilor.

1229-1235 Frederic II promulgă *Privilegium in favorem Principum*.

1230 Frederic II și Grigore IX încheie pacea de la San Germano.

1231 Frederic II emite *Constitutiones Melphitanae*.

Dieta de la Ravenna-Aquileia.

1232 Se înființează Inchiziția împotriva ereticilor.

Ezzelino da Romano senior al Veronei.

1235 Bela IV rege al Ungariei.

1236 Ezzelino da Romano aliat al lui Frederic II.

1237 Bătălia de la Cortenuova.

1238 Mongolii cuceresc Moscova.

Iacob I de Aragon ocupă Valencia.

1239 Enzio rege al Sardiniei.

1240 Mongolii ocupă Kievul și pătrund în Polonia.

1241 Regele Enzio, cu ajutorul unei flote pisane, îi capturează pe cardinalii și prelații plecați la Conciliul de la Roma.

Mongolii, învinși în bătălia de la Liegnitz, sunt siliți să-și oprească înaintarea.

Bela IV al Ungariei este înfrânt de mongoli.

1242 Aleksandr Nevski, mare cneaz de Novgorod, îi înfrânge pe cavalerii teutoni pe lacul Peipus.

1243 Inocențiu IV papă.

1244 Inocențiu IV părăsește Roma și se refugiază la Lyon.

1245 Primul Conciliu de la Lyon.
Frederic II primește marea excomunicare la Conciliul de la Lyon.
Frederic II este depus din *Imperialis dignitas*.

1246 Carol I de Anjou se căsătorește cu Beatrice, fiica lui Raymond Berengar și obține Provența.

1247 Parma abandonează partida imperială.

1248 Frederic II este învins la Vittoria.
Ludovic IX pleacă în Egipt: a VI-a Cruciadă. Se întoarce în 1250.

1249 Comitatul de Toulouse este anexat regatului Franței.
Regele Enzio, capturat lângă Fossalta, este prizonier al bolognezilor până la moartea sa (1272).

1250 (13 decembrie) Moartea lui Frederic II la Fiorentino.
Începe *magnum interregnum*, care durează până în 1274.
Conrad IV rege al Germaniei și al Siciliei.

1251 Conrad IV vine în Italia.

1254 Conrad IV moare la Lavello.
Manfred este regent în numele nepotului său Conradin.

1258 Manfred este încoronat rege al Siciliei.
Pacea de la Paris dintre Ludovic IX și Henric III al Angliei.

1259 Bătălia de la Cassano d'Adda și sfârșitul seniorieî familiei da Romano.

1260 Începutul mișcării flagelanților.
Bătălia de la Montaperti.

1260-1294 Domnia lui Cubilai-Han în China.

1261 Genova și împăratul Bizanțului Mihail VIII Paleologul încheie tratatul de la Ninfeo. Sfârșitul Imperiului Latin de Orient.
Urban IV papă.

1264 Clement IV papă.

1265 Carol I de Anjou este încoronat rege al Siciliei de către papă.

1266 Bătălia de la Benevento și moartea lui Manfred.
Carol I de Anjou rege al Siciliei.

1268 Bătălia de la Tagliacozzo și moartea lui Conradin la Neapole.
Drepturile recunoscute prin *Magna Charta* baronilor (Camera Lorzilor) sunt extinse la reprezentanții orașelor (Camera Comunelor).

1270 Ludovic IX pleacă la Tunis (Cruciada a VII-a). Pe 25 august moare.
Filip III cel Îndrăzneț rege al Franței.

1271 Grigore X papă.

1272 Moare Henric III al Angliei.
Eduard I rege al Angliei.

1274 Rudolf I de Habsburg este proclamat rege al romanilor cu sprijinul lui Grigore X.

1274-1275 Al II-lea Conciliu de la Lyon.

1275 Grigore X și Rudolf de Habsburg se întâlnesc la Lausanne pentru a pune capăt marelui interregn.
Moare Eduard I al Angliei.

1277 Nicolae III papă.

1278 Rudolf de Habsburg îl înfrânge la Durnkrut pe Ottakar II de Boemia.

1282 Dieta de la Augsburg. Rudolf de Habsburg obține pentru Habsburgi ducatul Austriei și Stiria.
Vecerniile siciliene.

1284 Genova înfrânge Pisa în bătălia de la Meloria.
Filip III cel Îndrăzneț anexează provinciile Champagne și Navarra la regatul Franței ca urmare a căsătoriei

fiului său Filip cu Ioana, fiica regelui Navarrei.

1285 Filip IV cel Frumos rege al Franței. Moartea lui Carol I de Anjou, îi succede Carol II cel Șchiop.

1288 Nicolae IV papă.

1289 Bătălia de la Campaldino. Florența înfrânge Arezzo.

1291 *Liga perpetuă* a primelor cantoane elvețiene.
Ugolino și Vadino Vivaldi încearcă să ocolească Africa.

1292 Adolf de Nassau rege al romanilor.

1293 *Ordinamenti di giustizia* ale lui Giano della Bella.

1294 Matteo I Visconti, vicar imperial la Milano.
Celestin V papă; renunță.

1295 Bonifaciu VIII papă.

1296 Bonifaciu VIII promulgă bula *Clericis laicos* împotriva lui Filip IV cel Frumos.

1297 Filip IV cel Frumos interzice exportul de aur și argint din Franța.
Serrata del Maggior Consiglio la Veneția.

1298 Albert I de Habsburg rege al romanilor.

1299 Genova și Veneția se confruntă pentru insulele Curzolari.

1300 Jubileul proclamat de Bonifaciu VIII.

1301 Carol de Valois intră în Florența pe 8 noiembrie.

1302 Bonifaciu VIII emite bula *Unam Sanctam*.
Pacea de la Caltabellotta.

1303 Bonifaciu VIII întemeiază la Roma Universitatea della Sapienza.
(7 septembrie) „Incidentul de la Anagni".
Moartea lui Bonifaciu VIII.

1305 Pontificatul lui Clement V. Începe captivitatea de la Avignon.

1307 Carol Robert de Anjou rege al Ungariei: începutul dinastiei angevine în Ungaria.

1308 Henric VII de Luxemburg este ales rege al romanilor la Dieta de la Frankfurt (27 noiembrie).
Cangrande della Scala și fratele său Alboino dobândesc senioria Veronei.

1309 Robert de Anjou rege al Neapolelui.

1310 Conjurația lui Baiamonte Tiepolo la Veneția.

1311 Matteo Visconti vicar imperial și senior al orașului Milano.
Cangrande della Scala unic senior al Veronei.

1311-1312 Conciliul ecumenic de la Vienne, în provincia Dauphin.

1312 Henric VII este încoronat împărat la Roma.
Carol Robert îi înfrânge pe magnații unguri la Razgony.

1313 Henric VII moare la Buonconvento, lângă Siena.

1314 Uguccione della Faggiuola este senior al Pisei până în 1316.
Ludovic al Bavariei, rege al romanilor, se confruntă cu Frederic de Austria.

1315 Uguccione îi înfrânge pe florentini la Montecatini.

1316-1328 Castruccio degli Antelminelli senior al orașului Lucca.

1316 Ioan al XXII-lea papă.

1317 Senioria familiei Este la Ferrara.

1320 Senioria familie Carrara la Padova.
Carol Robert al Ungariei se căsătorește cu Elisabeta a Poloniei.

1322 Ludovic de Bavaria îl înfrânge pe Frederic de Austria la Muhldorf. Înfruntare cu Ioan al XXII-lea.

Galeazzo I Visconti senior al orașului Milano.

1323 Cucerirea Sardiniei de către aragonezi.

1324 Împăratul Ludovic de Bavaria pregătește o expediție în Italia.

1325 Castruccio Castracani îi înfrânge pe florentini la Altopascio.

1327 Ludovic de Bavaria ajunge la Milano.

1328 Ludovic de Bavaria primește coroana imperială la Roma.
Moartea lui Castruccio Castracani.
Dinastia Valois în Franța.

1329 Azzone Visconti senior la Milano până în 1339.

1334 Benedict XII papă.
Senioria familiei Malatesta la Rimini.

1337 Moartea lui Frederic III, regele Trinacriei. Sicilia rămâne în stăpânirea aragonezilor.
Eduard III al Angliei revendică coroana Franței. Începe războiul de O Sută de Ani.

1339-1349 Senioria lui Giovanni Visconti la Milano.

1339 Alegerea dogelui Simon Boccanegra la Genova.

1342-1381 Domnia reginei Ioana I de Anjou.
Clement VI papă.

1342-1343 Gautier de Brienne duce al Atenei.

1342-1382 Domnia lui Ludovic I cel Mare rege al Ungariei.

1343 Amedeo VI conte de Savoia până în 1383.
Cola di Rienzo merge la Avignon, unde obține de la Clement VI proclamarea Jubileului pentru anul 1350.
Ioana I devine regina Neapolelui.

1346 Eduard III debarcă în Franța. Bătălia de la Crécy.

1347 Moare Ludovic de Bavaria.
Familiile Bardi și Peruzzi se confruntă la Florența.
Carol IV de Boemia întemeiază Universitatea din Praga.
Cola di Rienzo tribun al Romei.

1348-1350 Europa este bântuită de o epidemie de ciumă.

1348 Ludovic al Ungariei răzbună uciderea fratelui său Andrei, soțul Ioanei I.
Egidio Albornoz redactează Constituția regatului castilian.

1349 Giovanni Visconti, arhiepiscop de Milano își încheie senioria la Milano.

1350-1355 Război între Genova și Veneția.

1350 Jubileul proclamat de Clement VI.

1350-1351 Cola di Rienzo este prizonier al lui Carol IV de Boemia, apoi al papei la Avignon.

1352 Inocențiu VI papă.

1353 Egidio Albornoz este numit legat papal în Italia pentru reorganizarea Statului Bisericii.

1354 Cola di Rienzo senator roman. Moartea lui Cola.

1355 Conjurația dogelui Marin Faliero la Veneția. Este înființat *Consiglio dei Dieci*.

1356 Împăratul Carol IV de Boemia promulgă Bula de aur.
Francezii sunt învinși la Poitiers.
Turcii debarcă la Gallipoli.

1357 Egidio Albornoz emite *Constitutiones Egidianae* în Parlamentul din Fano.

1358 Jacqueria în Franța. Etienne Marcel este ucis la Paris.
Liga hanseatică.

1360 Egidio Albornoz cucerește Bologna.
Pacea franco-engleză de la Bretigny.
1362 Turcii cuceresc Adrianopol.
Urban V papă.
1363 Reconstituirea ducatului Burgundiei.
1364 Ioan cel Bun moare la Londra în captivitate.
1365 Urban V hotărăște reîntoarcerea la Roma.
1367 Urban V intră în Roma.
Ludovic I cel Mare întemeiază Universitatea din Pécs.
1369 Carol I de Boemia recunoaște libertatea orașului Lucca.
1370 Urban V se întoarce la Avignon unde moare.
Grigore XI papă.
Ludovic I cel Mare al Ungariei devine și rege al Poloniei.
1372 Pacea de la Catania. Sicilia trece definitiv în stăpânirea aragonezilor.
1374-1377 Tratative franco-engleze la Bruges.
1375-1378 Războiul celor Opt Sfinți.
1377 Moare Eduard III al Anglici.
Întoarcerea lui Grigore XI la Roma: sfârșitul captivității avignoneze.
1378 Gian Galeazzo și Barnabò Visconti seniori ai orașului Milano până în 1385.
Revolta ciompilor la Florența.
Veneția este înfrântă la Pola. Victoria genovezilor conduși de Vittor Pisani.
(18 aprilie) Moartea lui Grigore XI și alegerea lui Urban VI.
(20 septembrie) Clement VII este ales antipapă.
1378-1400 Venceslas este ales rege, apoi împărat.
1378-1414 Marea Schismă a Occidentului.
1379-1405 Campaniile militare ale lui Timur Lenk (Tamerlan).
1380 Moartea lui Carol V, rege al Franței.
1381 Amedeo VI de Savoia celebrează la Torino pacea dintre Genova și Veneția.
Carol de Durazzo devine rege al Neapolelui după asasinarea Ioanei I.
Revoltă țărănească în Anglia.
1382 Revolta țesătorilor în Flandra.
1388-1444 Bernardino da Siena predicator și sfânt.
1384 Moartea lui John Wycliff.
1385 Gian Galeazzo Visconti duce unic de Milano.
1386 Ladislau de Anjou rege al Neapolelui sub regența mamei sale, Margareta.
Vladislav II Jagiello rege al Poloniei.
Bătălia de la Sempach și întemeierea statului elvețian.
1387 Sfârșitul seniorie familiei della Scala la Verona.
Sigismund de Boemia rege al Ungariei.
1389 Bătălia de la Kosovopolje: începutul expansiunii turcilor în Balcani.
1395 Împăratul Venceslas îi conferă lui Gian Galeazzá Visconti titlul de duce de Milano.
1396 Regele Franței cucerește temporar Genova.
Sigismund de Boemia, rege al Ungariei, este înfrânt de turci la Nicopole.
1399-1413 Domnia lui Henric IV Lancaster, rege al Angliei.
1400 Detronarea împăratului Venceslas.
1400-1432 Senioria lui Paolo Guinigi în orașul Lucca.

1402 Timur Lenk îl învinge pe sultanul turcilor Baiazid I la Ankara.
Jan Hus rector al Universității din Praga.
1404 Veneția smulge orașul Vicenza de sub stăpânirea lui Francesco da Carrara.
1405 Verona și Padova trec sub stăpânirea Veneției.
1406 Pisa intră sub stăpânirea Florenței.
1409 Anexarea Siciliei la regatul Aragonului.
Conciliul de la Pisa: alegerea a trei papi.
1410 Alegerea împăratului Sigismund, rege al Ungariei.
1412 Filippo Maria Visconti duce de Milano.
1413 Henric V rege al Angliei.
1414 Moartea lui Ladislau de Anjou; îi succede sora sa Ioana II.
1414-1418 Conciliul de la Konstanz.
1415 Bătălia de la Azincourt: victoria englezilor.
Portugalia cucerește Ceuta.
1416 Sigismund îl numește duce pe Amedeo VII de Savoia.
1418 Condamnarea la ardere pe rug a lui Jan Hus.
Martin V papă.
1419 Jan Zizka intră în Praga în fruntea husiților.
1420 Husiții învinș la Domazlice.
Tratatul de la Troyes.
Cosimo de'Medici conduce Banco de'Medici.
1421 Filippo Maria Visconti cucerește Genova.
1422 Regele Franței, Carol VI, moare.
Henric V al Angliei moare; îi succede Henric VI.
1423 Coaliție împotriva lui Filippo Maria Visconti.
1425 Ioan Paleologul devine împărat al Bizanțului.
1427 Bătălia de la Maclodio.
1429 Ioana d'Arc se prezintă regelui Carol VII.
Cucerirea orașului Orléans.
Carol VII este consacrat la Reims.
Moare Giovanni de'Medici. Cosimo se implică politic.
1430 Ioana d'Arc este capturată de englezi la Compiègne.
1431 Ioana d'Arc este condamnată la ardere pe rug.
Eugen IV papă.
Conciliul de la Basel.
1433 Veneția îl condamnă la moarte pe contele de Carmagnola.
Cosimo de'Medici este exilat din Florența.
Înfrângerea mișcării taborite.
1434 Cosimo de'Medici se întoarce la Florența și instaurează senioria.
1435 Genova învinge la Ponza flota aragoneză.
Congresul de la Arras.
1436 Sigismund este recunoscut rege al Boemiei.
1437 Albert de Habsburg împărat.
1438 Frederic de Habsburg împărat. Demnitatea imperială va aparține familiei până în 1806.
Pacea de la Ferrara.
1439 Alegerea lui Felix V (Amedeo VIII de Savoia), ultimul antipapă. În 1444 renunță.
Conciliul de la Florența.
1441 Pacea de la Cremona.
1442 Alfonso V de Aragon intră în Neapole.
Henric VI rege al Angliei.
1443 Eugen IV predică cruciada împotriva turcilor.
1444 Pacea de la Tours.

Cavaler înarmat (Portretul lui Bertrand du Guesclin)

Cruciații sunt învinși la Varna.

1447 Moartea lui Filippo Maria Visconti.
Delfinul Franței, Ludovic, este relegat pe posesiunile sale.
Proclamarea Republicii Ambroziene.

1448 George Podebrad rege al Boemiei.

1450 Francesco Sforza duce de Milano.

1451 Mahomed II devine sultan al turcilor.
Nașterea lui Cristofor Columb.

1452 Henric VI al Angliei înnebunește.

1453 (29 mai) Constantinopolul este cucerit de turci.
Sfârșitul războiului de O Sută de Ani.

1454 Pacea de la Lodi.
Henric IV rege al Castiliei.

1455-1485 Războiul celor două roze în Anglia.

1455 Calixt III papă.

1456 Ludovic, delfinul Franței, se refugiază în Burgundia până în 1461.

1458 Pius II papă.
Cosimo de'Medici înființează Consiliul celor O Sută.
Juan, fratele lui Alfonso V, rege al Aragonului.
Moartea lui Alfonso de Aragon.

1459 Ferrante de Aragon este încoronat rege la Bari.

1460 Francesco Sforza începe săparea canalului Martesana.
Ferrante de Aragon este înfrânt la Sarno.

1461 Eduard IV îl înlocuiește pe Henric VI pe tronul Angliei.

1462 Ludovic XI obține Cerdagne și Rousillon.
Domnia lui Ivan III cel Mare în Rusia.

1463 Ludovic XI obține de la Burgundia, contra unei plăți, orașele de pe Somme.

1464 Francesco Sforza cucerește Genova.
Moartea lui Cosimo de'Medici.

1465 Este redeschisă Universitatea din Neapole.

1466 Conjurația lui Luca Pitti la Florența.

1468-1470 Mahomed II cucerește Eubeea de la venețieni.

1469 Moartea lui Petru cel Șchiop la Florența.
Căsătoria lui Ferdinand de Aragon cu Isabela de Castilia.

1476 Gian Galeazzo Sforza duce de Milano.
Ducele Burgundiei, Carol Temerarul, este înfrânt la Morat.

1477 Carol Temerarul moare la Nancy în lupta împotriva elveților.

1478 (26 aprilie) Conjurația familiei Pazzi la Florența.

1479 Ferdinand de Aragon și Isabela de Castilia încheie tratatul de la Alcacovas.

1480-1481 Turcii cuceresc Otranto.

1480 Revolta de la Genova.
Ludovico il Moro își asumă regența la Milano și trimite în exil pe Bona de Savoia.

1481 Ludovic XI anexează regatului Franței Anjou și Provence.

1482 Ferrante de Aragon încheie o alianță cu Lorenzo de'Medici.
Războiul Ferrarei.

1483 Moartea lui Ludovic XI.
Richard III rege al Angliei.

1484 Pacea de la Bagnolo. Veneția blochează înaintarea austriecilor.

1486 Henric VII, din dinastia Tudor, devine rege al Angliei.
Maximilian de Habsburg rege al romanilor.

1487 Ludovico il Moro recucerește Genova.

1488 Portughezii înconjoară Capul Bunei Speranțe.

1489 Caterina Cornaro cedează Ciprul Veneției.

Gian Galeazzo Sforza se căsătorește cu Isabela de Aragon.

Giovanni de'Medici (viitorul Leon X) devine cardinal.

1492 Tratatul de alianță dintre Carol VIII și Ludovico il Moro.

Moartea lui Lorenzo Magnificul.

Alexandru VI papă.

Columb debarcă în San Salvador. Descoperirea Americii.

Expulzarea necrestinilor din Spania.

Cucerirea Granadei de către creștini.

1493-1502 Călătorii succesive ale lui Columb în Lumea Nouă.

1494 Carol VIII vine în Italia.

Tratatul de la Tordesillas dintre Portugalia și Spania.

Moartea lui Ferrante de Aragon; îi succede Alfonso II.

Piero de'Medici este expulzat din Florența.

1495 Abdicarea lui Alfonso II; îi succede Ferdinand II.

Carol VIII intră în Neapole.

Liga Sfântă împotriva lui Carol VIII.

Bătălia de la Fornovo.

1495-1496 Dictatura spirituală a lui Savonarola la Florența.

1496 Moare Ferdinand II; îi succede Federico de Aragon.

Filip de Habsburg se căsătorește cu Ioana, moștenitoarea Castiliei și a Aragonului.

1497 Excomunicarea lui Gerolamo Savonarola.

1498 Savonarola este ars pe rug.

Moare Carol VIII.

Vasco da Gama ajunge la Calicut, descoperind drumul răsăritean spre India.

Ludovic XII rege al Franței.

1499 Ludovic XII vine în Italia și intră în Milano.

1499-1501 Amerigo Vespuci explorează coastele vestice ale Lumii Noi, având convingerea că a descoperit un nou continent.

1500 Reîntors la Milano, Ludovico il Moro este luat prizonier de francezi; moare în 1510.

Tratatul de la Granada dintre Ludovic XII și Ferdinand Catolicul.

1501 Federico de Aragon îi cedează regatul Neapolelui lui Ludovic XII.

1503 Moartea lui Cristofor Columb.

Iuliu II papă.

1503-1504 Spaniolii intră în Neapole și cuceresc regatul.

1506-1515 Afonso de Albuquerque întemeiază imperiul colonial portughez.

1508 Iuliu II și războiul Ligii de la Cambrai.

1509 Bătălia de la Agnadello.

1512 Războiul Ligii Sfinte. Bătălia de la Ravenna.

1513 Vasco Nuñez ajunge pe uscat în Pacific pornind dinspre Atlantic.

1515 Bătălia de la Melegnano. Victoria francezilor.

1519 Hernán Cortez debarcă în Mexic.

Moare Maximilian de Austria. Carol V împărat.

1519-1522 Fernão Magellan întreprinde ocolul lumii.

1521 Francezii părăsesc Milano. Restaurarea stăpânirii familiei Sforza.

1523 Giovanni da Verrazzano pleacă în America în numele lui Francisc I.

1527 Jefuirea Romei de către trupele lui Carol V („Sacco di Roma").

Războinic din timpul lui Carol cel Mare (Muzeul artileriei de la Hôtel des Invalides, Paris)

SFÂNTUL IMPERIU ROMAN

Carol cel Mare (800-814); Ludovic I cel Pios (814-840); Lothar I (840-855); Ludovic II (855-875); Carol II cel Pleşuv (875-877); Carloman (877-880); Carol III cel Gros (880-887); Guido (871-894); Lambert (892-898); Arnulf de Carintia (896-899); Ludovic de Provenţa(901-905); Ludovic IV Copilul (899-911); Conrad I de Franconia (911-918); Berengar I (915-924); Henric Păsărarul (919-936); Otto de Saxonia (962-973); Otto II (973-983); Otto III (983-1002); Henric II de Saxonia (1004-1024); Conrad II de Franconia (1024-1039); Henric III de Franconia (1039-1056); Henric IV de Franconia (1056-1106); Henric V de Franconia (1106-1125), Lothar de Supplimburg (1125-1138); Conrad III Hohenstaufen (1138-1152); Frederic I Barbarossa (1152-1190); Henric VI (1190-1196); Filip de Suabia (1198-1208); Otto IV de Braunschweig (1208-1214); Frederic II (1215-1250); Conrad IV (1250-1254); Wilhelm, conte de Olanda, rege al Romanilor (1247--1256); Richard de Cornwall, rege al Romanilor (1257-1271); Alfonso de Castilia, rege al Romanilor (1257-1272); Rudolf I de Habsburg (1273-1291); Adolf I de Nassau (1292-1298); Albert I de Austria (1298-1308); Henric VII de Luxemburg (1308-1313); Ludovic IV de Bavaria (1314-1347); Carol IV de Luxemburg (1347-1378); Venceslas (1378-1400); Robert, conte palatin (1400-1410); Sigismund de Luxemburg (1410-1437); Albert II de Austria (1438-1439); Frederic III de Austria (1439-1493); Maximilian I de Habsburg (1493-1519).

IMPERIUL DE RĂSĂRIT

Casa de Tracia: Arcadius (395-408); Theodosius II (408-450); Marcianus (450-457); Leon I (457-474); Leon II (474); Zenon (474-491); Anastasie (491-518); Iustin I (518-527); Iustinian I (527-565); Iustin II (565-578); Tiberiu II (578-582); Mauricius (582-602); Focas (602-610).

Casa Heraclizilor sau de Frigia: Heraclius (610-641); Constantin III (641); Heracleon (641); Constantin II (641-668); Constantin IV (668-685); Iustin II (685-695)-exilat; Leontius (695-698); Tiberiu III (698-704); Iustinian II (705-711); Filippicus (711-713); Anastasie II (713-716); Theodosius III (716-717); Leon III Isauricul (717-741); Constantin V Copronimul (741-775); Leon IV (775-780); Constantin VI (780-797); Irina Attica (797-802); Nicefor (802-811); Staurax (811); Mihail I (811-813); Leon V (813-820); Mihail II cel Gângav (820-829); Teofil (829-842); Mihail III (842-867).

Casa Macedoneană: Vasile I (867-886); Leon VI (886-911); Alexandru (911-912); Constantin VII (912-919); Roman I (919-944); Cristofor (920-931); Ştefan (928-945); Roman II (959-963); Nicefor Focas (963-969); Ioan Tzimiskes (969-976); Vasile II (976-1025); Constantin VIII (976-1028); Roman III (1028-1034); Mihail IV (1034-1041); Mihail V (1041-1042); Zoe şi Teodora (1042); Constantin IX (1042-1054); Teodora (1054-1056); Mihail VI (1056-1057).

Casa Comnenilor, apoi Anghelos şi Ducas: Isac I Comnenul (1057-1059); Constantin X Ducas (1059-1067); Eudoxia şi fiii Mihail VII, Andronic I şi

Constantin (1067-1068); Roman IV Diogene (1068-1071); Mihail VII (1071-1078); Nicefor III și Nicefor Botoniates (1078-1081); Alexios Comnenul (1081-1118); Ioan II Comnenul (1118-1143); Manuel Comnenul (1143-1180); Alexios II Comnenul (1180-1183); Andronic I Comnenul (1183-1185); Isac II Anghelos (1185-1195); Alexios III Anghelos (1195-1203); Isac II Anghelos (1203-1204); Alexios IV Anghelos (1204); Alexios V Ducas (Marzuflos) (1204).

Împărați latini: Balduin I de Flandra (1204-1205); Henric I (1206-1216); Pierre de Courtenay (1216-1219); Robert de Courtenay (1219-1228); Balduin II de Flandra (1228-1261).

Împărați greci la Niceea, apoi la Constantinopol: Mihail VIII Paleologul (1261-1282); Andronic II (1282-1328); Andronic III (1328-1341); Ioan V (1341-1347); Ioan V și Ioan VI Cantacuzino (1347-1354); Ioan V și Matei Cantacuzino (1355); Ioan V (1355-1391); Manuel II (1391-1423); Ioan VII (1423-1448); Constantin XI (1448-1453).

REGI AI FRANCILOR ȘI APOI AI FRANȚEI

Merovingieni: Meroveu (448-457); Childeric I (457-481); Clovis I (481-511); Teodoric I (511-534); Clodomir (511-524); Childebert (511-558); Clotar (511-561); Teodebert I (534-548); Teodebald (548-553); Caribert de Paris (561-569); Gontran I (561-593); Sigebert I (561-575); Chilperic I (561-584); Childebert II (575-596); Clotar II (584-629); Teoderic II (596-613); Teodebert II (596-613); Dagobert (629-639); Caribert (629-639); Sigebert II (639-656); Clovis II (639-656); Clotar III (656-670); Childeric III (670-673); Teoderic III (673-691); Dagobert III (673-678); Clovis III (691-695); Childebert III (695-711); Dagobert III (711-715); Chilperic II (715-720); Teoderic IV (720-737); Childeric III (742-752). După moartea lui Dagobert, statul a fost practic condus de majordomi de Austrasia: Pepin de Héristal și fiul său Carol Martel. Fiul acestuia de urmă, numit tot Carol Martel, a devenit întemeietorul dinastiei Carolingienilor.

Carolingieni: Pepin cel Scurt (752-768); Carol cel Mare (768-814); Carloman (768-771); Ludovic I cel Pios (814-840); Carol II cel Pleșuv (840-877); Ludovic II cel Gângav (877-789); Ludovic III (879-882); Carloman II (879-885); Carol III cel Gros (885-887); Eudes, conte de Paris (887-898); Carol III cel Simplu (893-923); Robert I de Franța (922-923); Rudolf de Burgundia (923-936); Ludovic IV de peste Mare (936-954); Lothar (954-986); Ludovic V (986-987).

Capețieni: Hugo Capet (986-996); Robert II (996-1031); Henric I (1031-1060); Filip I (1060-1108); Ludovic VI (1108-1137); Ludovic VII (1137-1180); Filip II August (1180-1223); Ludovic VIII (1223-1226); Ludovic IX cel Sfânt (1226-1270); Filip III (1270-1285); Filip IV cel Frumos (1285-1314); Ludovic X (1314-1316); Ioan I (1316); Filip V cel Lung (1316-1322); Carol IV cel Frumos (1322-1328).

Casa de Valois: Filip VI (1328-1350); Ioan II (1350-1364); Carol V cel Înțelept (1364-1380); Carol VI (1380-1422); Carol VII (1422-1461); Ludovic XI (1461-1483); Carol VIII (1483-1498).

REGATUL BURGUNDIEI, APOI DE ARLES

Gundicar (407-437); Gundioc (436-473); Chilperic (473-474); Gundobald (474-516); Sigismund (516-523); Godomar (523-534); Childebert (534-558); Clotar (558-561); Gontran (561-593); Childebert II (593-597); Teodoric (596-613); Dagobert (623-639); Clovis II (639-657); Clotar III (657-673); Teodoric III (675-691); Clovis III (691-695); Childebert III (695-711); Dagobert (711-715); Teodoric IV (721-737); Childeric III (742-752); Carol cel Mare (768-771); Carol I (855-863); Ludovic I (855-869); Carol II cel Pleşuv (869-877); Ludovic II (877-879); Boso (879-887); Ludovic cel Orb (887-923); Carol Constantin (923-941); Hugo de Provenţa (923-947).

Regatul de Arles (933)-rămâne unit cu Imperiul până la 1213: Rudolf II (912-937); Conrad II (937-993); Rudolf III (993-1032); Conrad II Salicul (1032-1039).

Ducatul de Burgundia (din 1437 ducatul este alipit coroanei Franţei): Richard cel Drept (893-921); Rudolf (921-923); Gislebert de Vergy (923-943); Hugo I cel Negru (938-948); Hugo II cel Mare (938-956); Otto (956-965); Henric I cel Mare (965-1002); Otto Guillaume (1002-1015); Henric II (1015-1032); Robert I cel Bătrân (1032-1075); Hugo I (1079-1083); Eudes Borel (1079-1103); Hugo II cel Paşnic (1102-1143); Eudes II (1142-1162); Hugo III (1162-1193); Eudes III (1193-1218); Hugo IV (1218-1272); Robert II (1272-1306); Hugo V (1306-1315); Eudes IV (1315-1349); Filip I (1350-1361); Ioan II de Valois (1361-1363); Filip II de Valois (1363-1404); Ioan fără Frică (1404-1419); Filip III cel Bun (1419-1467); Carol Temerarul (1467-1477).

REGI AI ANGLIEI

După prima invazie saxonă (448)s-au întemeiat cele şapte regate ale saxonilor şi anglilor (Heptarhia 449-826). Kent, Sussex, Wessex şi Essex au fost saxone. Regatele anglilor au fost Northumberland, East Anglia, Mercia.

Regi anglo-saxoni: Egbert (827-839); Ethelwold (839-858); Ethelbald (858-860); Ethelbert (860-866); Ethelred (866-871); Alfred I cel Mare (871-899); Eduard cel Bătrân (899-924); Ethelstan (924-940); Edmund (940-946); Eadred (946-955); Eadwig (955-957); Edgar cel Paşnic (957-975); Eduard II (975-978); Ethelred II (978-1013).

Prima perioadă daneză: Sven (Sweyn) (1013-1014).

Anglo-saxoni: Ethelred II (1014-1016); Edmund II Ironside (1016).

A doua perioadă daneză: Knut I cel Mare (Canute, Knud) (1017-1035); Hardeknud (1035-1039); Knut II (1039-1042).

Restauraţia anglo-saxonă: Eduard III Confesorul (1042-1066); Harold II (1066).

Dinastia normandă: William Cuceritorul (Wilhelm, Guillaume) (1066-1087); William II Rufus (1087-1100); Henric I Leul (1100-1135); Ştefan (Stephen) de Blois (1135-1154).

Dinastia Plantagenet: Henric II (1154-1189); Richard Inimă de Leu (1189-1199); Ioan Fără de Țară (1199-1216); Henric III Winchester (1216-1272); Eduard I (1272-1307); Eduard II (1307-1327); Eduard III Windsor (1327-1377); Richard II (1377-1399).

Dinastia Lancaster: Henric IV Bolingbroke (1399-1413); Henric V (1413-1422); Henric VI (1422-1461, 1470-1471)

Dinastia York: Eduard IV (1461-1470, 1471-1483); Richard III (1483-1485).

REGI AI SCOȚIEI

Scoția a fost ocupată de picți și de scoți (sec. VI). Kenneth I (844-854) unifică regatul; Donald III (854-862); Constantin (862-876); Grigore cel Mare (876-889); Donald IV (889-900); Constantin II (900-952); Malcolm I (943-954); Illuilb (954-962); Dubh (962-967); Cuillen (967-971); Kenneth II (971-995); Constantin III (995-997); Kenneth III (997-1005); Malcolm II (1005-1034); Duncan I (1034-1040); Macbeth (1040-1057); Lulach (1057-1058); Malcolm III (1058-1093); Donald V (1093-1094, 1094-1097); Duncan II (1094); Edgar (1097-1107); Alexandru I (1107-1124); David (1124-1153); Malcolm IV (1153-1165); William I Leul (1165-1214); Alexandru II (1214-1249); Alexandru III (1249-1286); Margareta (1286-1290); interregn (1290-1292); John Balliol (1292-1296); regatul este supus englezilor (1296-1306); Robert I Bruce (1306-1329); David II Bruce (1329-1332); Eduard Balliol (1332-1342); David II Bruce (1342-1371); Robert II Stuart (1371-1390); Robert III (1390-1406); Iacob I (1405-1437); Iacob II (1437-1460); Iacob III (1460-1488); Iacob IV (1488-1513); Iacob V (1513-1532); Maria (1542-1587).

PRINCIPALELE DINASTII IBERICE

Aragon: Ramiro I (1035-1063); Sancho (1063-1094); Pedro (1094-1104); Alfonso I (1104-1134); Ramiro II (1134-1137); Petronilla (1137-1162); Alfonso II (1162-1196); Pedro II (1196-1213); Iacob (Jaime) I (1213-1276); Pedro III (1276-1285); Alfonso III (1286-1291); Iacob II (1291-1327); Alfonso IV (1328-1336); Pedro IV (1336-1387); Ioan (Juan) I (1387-1395); Martin (1395-1410); Ferdinand I cel Drept (1414-1416); Alfonso V Magnanimul (1416-1458); Ioan II (1458-1479); Ferdinand II Catolicul (1479, rege al Spaniei până în 1518).

Castilia și León: Din 923 până în 1035 Comitatul Castiliei. Regat: Ferdinand I cel Mare (1035-1065); Sancho II cel Puternic (1065-1072) Castilia; Alfonso VI cel Valoros (1072-1109) León; Urraca (1109-1126); Alfonso VII (1126-1157); Sancho III (1157-1158) Castilia; Ferdinand II (1157-1188) León; Alfonso VIII cel Bun (1158-1214) Castilia; Henric I (Enrique) (1214-1217) Castilia; Alfonso IX (1188-1230) León; Ferdinand III cel Sfânt (1217-1252) Castilia; Alfonso X cel Înțelept (1252-1284) Castilia și León; Sancho IV (1284-1295); Ferdinand IV (1295-1312); Alfonso XI (1312-1350); Pedro cel Crud (1350-1369); Henric II de Trastamara (1369-1379); Ioan I (1379-1390); Henric II cel Bolnăvicios

(1390-1406); Ioan II (1406-1454); Henric IV (1454-1474); Isabela I (1474, apoi regină a Spaniei împreună cu Ferdinand până în 1504).

REGI AI ITALIEI

Heruli: Odoacru (476-493).

Goți: Teodoric (493-526); Atalaric (526-534); Teodat (534-536); Vitiges (536-540); Ildebald (540-541); Eraric (541); Totila (Baduila) (541-552).

Longobarzi: Alboin (569-572); Clefi (572-574); interregn (574-584); Autari (584-590); Agilulf (591-615); Adaloald (615-627); Arioald (627-636); Rothari (636-652); Rodoald (652-653); Aribert I (653-662); Bertarid (Perctarit) și Gundebert (662); Grimoald (662-671); Bertarid (671-688); Cunibert (688-700); Liutbert (700); Raginbert (700-701); Aribert II (701-712); Ansprand (712); Liutprand (712-844); Hildebrand (744); Rachis (744-749); Astolf (Aistulf) (749-756); Desiderius (756-774).

Franci: Carol cel Mare (774-781); Pepin (781-810); Bernard (810-818); Ludovic cel Pios (818-820); Lothar I (820-855); Ludovic II (855-875); Carol cel Pleșuv (875-877); Carloman (877-880); Carol cel Gros (880-888).

Italici: Berengar (888-924); Guido (889-894); Lamberto (894-898); Ludovic III de Provența (899-905); Rudolf de Burgundia (924-926); Hugo de Provența (926-945); Lothar (945-950); Berengar II (950-961); Arduin de Ivrea (1002-1015). Din 962 toți împărații romani ai Occidentului sunt și regi ai Italici.

CASA DE SAVOIA

Umberto Biancamano (m. 1048?); Oddone (m. 1057?); Pietro I (m. 1078); Amedeo II (m. 1080); Umberto II (m. 1103).

Conți de Savoia: Amedeo III (1103-1148); Umberto III (1148-1189); Tommaso I (1189-1233); Amedeo IV (1233-1253); Tommaso II (1233-1259); Pietro II (1233-1268); Filippo I (1233-1285); Bonifacio (1253-1263); Amedeo V (1268-1323); Odoardo (1323-1329); Aimone (1329-1343); Amedeo VI (1343-1383); Amedeo VII (1383-1391).

Duci de Savoia: Amedeo VIII (1391-1434) conte până în 1416; Ludovico (1434-1465); Amedeo IX (1465-1472); Filiberto I (1472-1482); Carlo I (1482-1490); Carlo II (1490-1496).

SENIORI ȘI DUCI DE MILANO

Visconti: Ottone (1277-1295) senior; Matteo I (1295-1302) sen.; Guido della Torre (1302-1311) sen.; Matteo I (1311-1322) sen.; Galeazzo I (1322-1328) sen.; Azzone (1328-1339) sen.; Luchino (1339-1349) sen.; Giovanni (1339-1354) sen.; Matteo II (1354-1355) sen.; Galeazzo II (1354-1378) sen.; Bernabò (1354-1385) sen.; Gian Galeazzo (1378-1402) duce; Giovanni Maria (1402-1412) duce; Filippo Maria (1412-1447) duce.

Sforza duci de Milano: Francesco duce de Milano (1450-1466); Galeazzo Maria (1466-1476); Gian Galeazzo (1476-1494).

SENIORI DE FLORENȚA

Casa de'Medici: Cosimo cel Bătrân (1434-1464); Piero I (1464-1469); Giuliano și Lorenzo (1469-1478); Lorenzo (1478-1492).

CONȚI ȘI DUCI DE CALABRIA

Guillaume I de Hauteville (Guglielmo I d'Altavilla) (1043-1046); Drogon (1046-1051); Unfredo (1051-1057); Robert Guiscard (1057-1085); Roger (Ruggero) Borsa (1085-1101); Guillaume II (1101-1127). Din 1130 până în 1266 Italia meridională este sub stăpânirea regilor Siciliei.

REGI AI NEAPOLELUI

Casa de Anjou: Carol I (1266-1285); Carol II (1285-1309); Robert (1309-1343); Ioana I (1343-1382).

Casa de Anjou-Durazzo: Carol III (1382-1386); Ladislau (1386-1414); Ioana II (1414-1435).

Casa de Aragon: Alfonso I (1442-1458); Ferdinand I (1458-1494).

CONȚI ȘI REGI AI SICILIEI

Normanzi: Roger I conte (1072-1101); Roger II de Hauteville rege (1101-1154); Guillaume I (1154-1166); Guillaume II (1166-1189); Tancred (1189-1194); Guillaume III (1194).

Suabi: Henric VI și Constance (1189-1198); Frederic II (1198-1250); Conrad IV (1250-1254); Conradin (1254-1268); Manfred (1258-1266).

Casa de Anjou: Carol I (1266-1282).

Casa de Aragon: Petru I (Pedro III de Aragon) (1282-1285); Iacob I (Jaime II de Aragon) (1285-1295); Frederic II (1295-1336); Petru II (1336-1342); Ludovic (1342-1355); Frederic III (1355-1377); Maria (1377-1402); Martin cel Tânăr (1402-1409); Martin cel Bătrân (1409-1410).

Indice analitic

Abbasizi, 29
Abu Bakr, calif, 27
Adelaide, 66, 70, 71
Adelchi, 47-48
Adrian I, 48
Adrian IV, 98, 102
Adrianopol, 155
Ageltrude, 63
Agilulf, 17, 20
Augustin de Canterbury, sfânt, 23
Al Moawwya, calif, 27
Alaric, 8
Alberico da Barbiano, 158
Alberic de Spoleto, 64
Alberti, Leon Battista, 174
Albert de Austria, 142
Albigenzi, 107, 112, 129
Albinus, 13
Albizzi, familia, 163, 164
Alboin, 16, 17, 31
Albornoz, Egidio, 141
Alexandru II (Anselmo da Baggio), 85
Alexandru III (Rolando Bandinelli), 94, 104, 105, 110, 112
Alexandru V, 167
Alexandru VI, 169
Alexandru din Brema, 133
Alfonso II, 165
Alfonso III cel Mare, 72
Alfonso X cel Înțelept, 127
Alfonso de Aragon, 165
Alfred I cel Mare, 65
Ali, calif, 27
Aliénor de Aquitania
Allah, 26, 27
Alvise di Ca'da Mosto, 124
Amalasunta, 15
Amalfi, 40, 79
Amedeo VI de Savoia, Contele Verde, 145
Anastasius, împărat, 11
Angevini, 119, 122, 134, 136, 150
Anglia, 23, 65, 72, 83, 95, 106, 151, 178
Anici, 13
Anselm de Aosta, 94
Antelami, Wiligelmo și Benedetto, 94
Antiohia, 92
Antoniotto Usodimare, 124
Aquileia, 8
Arabi, 29, 30, 32, 41, 43-45, 55, 59, 60, 65, 79, 90, 92, 93, 124, 127, 153
Aragon, 90, 153
Aragonezi, 122, 134, 165
Arialdo, 20
Arieni, 31
Ariberto d'Intimiano, 80-81
Arius, 12
Aristotel, 30, 93
Armagnaci, 151
Arnaldo da Brescia, 98, 102, 105, 108
Arnulf de Carintia, 59, 63
Astulf (Aistulf), 34, 45, 47
Attila, 8, 16
Aurelian, 10
Austrasia, 44
Autari, 17, 20

Avari, 16, 45
Averroes, 32
Avicenna, 30
Avignon, 136-139
Azincourt, bătălia de la, 152

Bagnolo, pacea de la, 164
Baiamonte Tiepolo, 145
Baiazid, sultan, 155
Baldovin de Flandra, 92, 112
Bangor, 23
Bari, 43, 79
Bavarezi, 45
Beatrice de Burgundia, 102
Becket Thomas, 95
Belizarie, 15
Benedict IX, 81, 82
Benedict XII, 137
Benedict XIII, 168
Benedict de Nurcia, sfânt, 22, 72
Benevento, ducat, 20, 48, 119
Benincasa, Caterina, 137
Berengar I, marchiz de Friuli, 59, 60, 63-64
Berengar II, marchiz de Ivrea, 64, 66
Bernard, 56
Bernard, sfânt, 92, 98, 105, 128
Bertrada, 47
Bertrando del Poggetto, 139
Bizanț, 20, 31, 32, 34, 41, 45, 48, 62, 77, 112, 155, 157
Bizantini, 15, 43, 45, 47, 48, 62
Blado, Antonio, 168
Bohémond de Tarent, 92
Boethius, 13
Bonaccolsi, 144
Bonaventura da Bagnoregio, sfânt, 133
Bonifaciu VIII (Benedetto Caetani), 8, 123, 128, 134-136, 149
Bourguignoni, 151
Botticelli, Sandro 174
Bouvines, bătălia de la, 110, 111, 127
Braccio di Fortebraccio, 158
Bramante, Donato, 175
Brandano, sfânt, 23
Brema, 154
Brunelleschi, Filippo 174
Bulgari, 15, 32, 62
Burgunzi, Filippo, 13
Bussone, Francesco (il Carmagnola), 158, 160

Caetani, Benedetto, 134
Calabria, ducatul de, 95
Calais, 152
Caltabellotta, pacea de la, 122, 134, 150
Canossa, 87
Canut (Knud) cel Mare, 65
Carol I de Anjou, 119-122, 125, 136
Carol IV, 142, 151, 153
Carol V, 151
Carol VI, 152
Carol VII, 152
Carol VIII, 161, 165
Carol de Valois, 134, 136, 149
Carol cel Pleșuv, 52, 56
Carol cel Gros, 59, 63
Carol cel Simplu, 60
Carol Temerarul, 170
Carol cel Mare, 44, 47, 48, 50, 51, 53, 56, 59, 70
Carol Martel, 29, 44-45
Carloman, 47, 48
Carolinigieni, 44, 45
Carpentras, conclavul de la, 137
Cassiodor, 13
Castilia, regatul de, 90, 127, 153
Castriota, Gheorghe (Skandenberg), 156
Castruccio Castracani, 149
Catari, 130
Celestin V, 123, 134
Cerchi, familia, 149
Cerularios, Mihail, 143
Cesario Console, 40
Chalcedon, conciliul din, 32
Childeric III, 44

Chioggia, războiul din, 160
Chosroe I, 15
Chosroe II, 31
Ciacco dell'Anguillara, 117
Cicero, 174
Citeaux, abația, 105
Civitate sul Fortore, 83-84
Clefi, 17
Clement II, 82
Clement III, antipapă, 87
Clement V (Bertrand de Got), 136, 137
Clement VI, 137
Clement VII (Robert de Genève), antipapă, 143, 158
Clermont, conciliul de la, 92
Clovis, 13, 44
Cluny, mănăstirea, 70
Cola di Rienzo, 139, 141
Colleoni, Bartolomeo, 158
Columban, sfânt, 23
Columb, Cristofor, 176, 178
Colonna, familia, 123, 134, 135, 141
Colonne, Guido și Otto de, 117
Copernic, Nicolaus, 175
Corby, 23
Conradin, 119
Conrad II Salicul, 52, 80, 81
Conrad III, 92
Correggio, 175
Cosimo cel Bătrân, 162, 163, 174
Constant II, 32
Constantin III, 43
Constantin V, 34
Constantin VI, 48
Constantin XI, 157
Constantin, 12, 31, 71
Constantin, edictul lui, 11
Constantinopol, 8, 12, 29, 32, 34, 36, 41, 43, 55, 84
Constantinopolului, căderea, 160
Constantinopol, conciliul de la, 36
Crécy, bătălia de la, 151, 172
Cremona, dieta de la, 114
Creștinism, 27
Da Camino, 144
Da Carrara, 144
Da Correggio, 144
Da Polenta, 144
Da Varano, 144
Dagobert, 44
Dandolo, Enrico, doge, 112
Dante Alighieri, 133, 134, 136, 137, 142, 149
Della Scala, 144
Desiderata, zisă Ermengarda, 47, 48
Desiderius, 47, 48
Diego di Osma, episcop, 130
Dino Compagni, 149
Dominic (Domingo) de Guzmán, sfânt, 129, 130
Donatello, 174
Donati, familia, 149
Doria, 144
Ducatul roman, 20, 47-48

Ebraism, 27
Edessa, 92
Edgar cel Pașnic, 65
Eduard I, 127
Eduard II al Angliei, 151
Efes, conciliul de la, 32
Eginhard, 50
Elia da Cortona, 132
Erlembard, 85
Exarhat, 47-48
Este, 144-164
Euclid, 30
Eufemios, 41
Eugen III, 105
Eugen IV (Gabriele Condulmer), 168
Ezzelino IV da Romano, 116

Pacino Cane, 158
Farfa, abația, 23
Fatima, 29
Frederic I de Suabia (Barbarossa), 92, 94, 98, 102, 104, 110, 114, 128

Frederic II, 111, 114, 116-117, 129, 142
Frederic III de Aragon, 122
Felix V (Amedeo VIII de Savoia), 168
Ferdinand de Aragon, 153, 170
Ferdinand I, 161, 165
Ferdinand III de Castilia, 127
Fernandino, 165
Ferrara, pacea de la, 160
Flandra, 73, 99
Fieschi, 144
Filip I, 83, 110
Filip II August, 95, 104, 110, 112, 127
Filip III cel Îndrăznet, 128
Filip IV cel Frumos, 128, 134-136
Filip VI de Valois, 151
Filippopoli, 155
Florența, 85, 86, 101, 107, 148-150, 159-161, 164, 166
Fondi, conclavul de la, 143
Formosus, papă, 63, 64
Foscari, Francesco, doge, 160
Fotios, 36
Francisc de Assisi, sfânt, 129, 130, 132, 133
Franci, 34, 37, 44, 45, 47
Franța, 47, 59, 66, 72, 75, 93, 99, 105, 106, 108, 122, 128, 136, 178
Frangipane, familia, 119
Frassineto, 43

Gaeta, 40
Galeazzo II, 148
Galerius, 11
Gallenus, 29
Galilei, Galileo, 175
Gattamelata, Erasmo, 158
Gelasius, papă, 11
Ginghis-Han, 124, 154
Genova, 79, 144, 145, 149, 158, 159, 178
Genseric, 8, 41
Gepizi, 13, 16
Gerardo di Borgo San Donnino, 133
Gerberga, 47
Germania, 59, 60, 66, 77, 89, 99, 102, 105, 106, 116
Giano della Bella, 149
Gioacchino da Fiore, 108, 132, 133
Giorgione, 175
Giotto, 150
Giovanni Crescenzio, 71
Giovanni da Parma, 132-133
Giovanni di Pian del Carpine, 124
Giovanni Gualberto, sfânt, 82-86
Gisela, 47
Giuliano de'Medici, 164
Giunta, 168
Geoffroy de Bouillon, 92, 128
Gonzaga, 144
Goți, 8, 13, 15
Granadei, cucerirea, 170, 176
Graziano, 93, 98
Grigore III, 45
Grigore VI, 82
Grigore VII (Hildebrand), 85-87, 112
Grigore IX, 114
Grigore X (Tebaldo Visconti), 123
Grigore XI, 137-143
Grigore XII, 167-168
Grigore cel Mare, 17, 20, 37
Grimaldi, 144
Gautier de Brienne, 149
Gottfried de Urslingen, 158
Guillaume I, 96
Guillaume II cel Bun, 96
Guillaume de Aquitania, 70
Guillaume de Nogaret, 135
Guido da Velate, 82
Guido della Torre, 145
Gutenberg, Johann, 168, 174

Hastings, bătălia de la , 83
Hawkwood, John, 158
Hus, Jan, 152
Henric I Păsărarul, 62, 66, 83
Henric II Leul, 80, 95, 102, 104, 110
Henric III, 81-83, 127
Henric IV, 87-89, 152

Henric V, 88, 95, 152
Henric VI, 110, 111, 114
Henric VII de Luxemburg, 142, 145, 170, 172
Henric, călugăr, 105
Heruli, 8
Hippocrate, 29
Honorius II, 95
Honorius III, 113, 114, 129
Horațiu, 174
Hugo Capet, 65
Hugo de Provența, 64, 66
Huni, 8

Iacopo da Lentini, 117
Iancu (Ioan) de Hunedoara, 155
Ieronim de Praga, 152
Ierusalim, 27, 92, 114
Ignatios, patriarh, 36
Ioana d'Arc, 152
Ioana I, 150
Ioana II, 165
Ioan I, 13
Ioan II, 151
Ioan X, 60
Ioan XII, 66, 70
Ioan XIII, 70
Ioan XXII, 137, 139, 142, 145
Ioan XXIII, antipapă, 167-169
Ioan Fără de Țară, 111, 112, 127
Ioan de Capistrano, 155
Inocențiu II, 98, 105
Inocențiu III, 110-114, 134
Inocențiu IV, 116
Inocențiu VI, 137, 141
Inocențiu VII, 167
Inocențiu VIII, 169
Iolanda de Brienne, 116
Irina, împărătească, 48
Irnerius, 93
Isabela de Castilia, 153, 170, 176
Isac II Anghelos, 112
Islamism, 25, 27, 90

Iudita, 56
Iulian Apostatul, 12
Iulius Nepos, 8
Iulius Oreste, 8
Iustinian, 15, 16, 31-32
Iustinian II, 34
Ivan III cel Mare, 154

Jacopo dal Verme, 158
Jacopo della Quercia, 174
Jacopo și Pietro, cardinali, 134
Jacopone da Todi, 123
Jagiello, dinastia, 153
John of Salisbury, 94

Kaaba, 25
Keller, Christoph, 5
Kerouan, emiratul, 41
Khadija, 25
Kiev, 62, 154
Konstanz, conciliul de la, 152
Konstanz, pacea de la, 104

Ladislau de Durazzo, 165
Lamberto de Spoleto, 63
Lancaster, 170
Laon, 45
Las Navas de Tolosa, 127
Lactanțiu, 11
Legnano, bătălia de la, 104
León, regatul, 90, 127
Leonardo da Vinci, 175
Leon III Isauricul, 29, 34
Leon III, 48, 50
Leon IV, 40
Leon VIII, 70
Leon IX, 83-85
Lyon, 116
Lituaniei, marele ducat al, 153
Liutprand, 45
Lodi, pacea de la, 164
Longobarzi, 16, 17, 31, 32, 34, 41, 45, 47, 48

Lorenzo de'Medici, 164
Lotharingia, 56
Lothar, 56, 64
Lothar II, 2, 66
Lübeck, 154
Lucan, 174
Ludovic II, 56
Ludovic de Bavaria, 142, 145
Ludovico il Moro, 161
Ludovic cel Pios, 56
Ludovic VII, 92, 95
Ludovic IX cel Sfânt, 127
Ludovic XI, 170
Luther, Martin, 176
Luxeuil, 23

Machiavelli, Niccolò, 176
Malatesta, 144
Malta, 41
Manfred, 117, 119, 122, 144
Mantegna, Andrea, 175
Manuzio, Aldo, 169
Manzoni, Alessandro, 48
Mahomed, 25, 27
Mahomed II, 157
Maria de Burgundia, 153
Marozia, 64
Marsilio de Padova, 142
Marsilio Ficino, 174
Martin I, 34
Martin V, 168
Masaccio, 174
Maximilian de Habsburg, 153
Maximilian de Austria, 170
Maximin, 12
Matilda, contesă de Toscana, 87
Mattia Corvin, 153
Mecca, 25-27
Medici, familia, 162, 166
Medina, 27
Merovingieni, dinastia, 44
Michelangelo, 175
Michele di Lando, 100, 150
Mihail III, 36
Milano, 16, 85, 102, 104, 107, 148, 150, 160, 164
Mongoli, 124
Montaperti, bătălia de la, 119
Monte Cassino, abația, 22
Montefeltro, 144
Murad I, 155
Murad II, 155
Muratori, Ludovico Antonio, 5

Neapole, 34, 40, 79, 117, 119, 122
Narses, 15
Navarra, 90
Neustria, 44
Nicolae I, 36, 40
Nicolae II, 85
Nicolae V, 168
Niceea, 92
Niceea, conciliul de la, 12
Nicefor, Focas, 65
Nonantola, 23
Normanzi, 59, 60, 65, 75, 83, 84, 90, 96
Novalesa, 23
Novgorod, 62, 154

Oddone, 59
Odoacru, 8, 41
Omar, calif, 27
Omeyyazi, dinastia, 27, 29
Ordelaffi, 144
Orsini, familia, 123
Ostrogoți, 8
Othman, calif, 27
Otto I cel Mare, 62, 66, 70
Otto II, 70, 71
Otto III, 70, 80
Otto IV, 110, 111, 114
Ovidiu, 174

Palcologi, familia, 157
Palermo, 43, 79, 96, 122
Paulus Diaconus, 16
Paris, 44, 60, 93
Pascal II, 88

Patrick, sfânt, 22
Pazzi, familia, 163
Pentapolis, 20, 45, 47, 48
Pepone, 93
Perugia, conclavul de la, 123, 136
Petrarca, Francesco, 133
Petronilla de Aragon, 127
Piccinino, Niccolò, 158
Pico della Mirandola, 174
Pier Damiani, sfânt, 82, 85
Pier delle Vigne, 117
Piero de'Medici, 163
Piero della Francesca, 174
Pedro de Aragon, 122
Pietro di Giovanni Olivi, 133
Pietro di Pavia, 86
Petrus Lombardus, 94
Pietro Orseolo II, doge, 79
Pius II, 168, 169
Pepin cel Scurt, 34, 44-45, 47, 48, 56
Pisa, 79, 107
Pisa, conciliul de la, 167
Pisano, Nicola și Giovanni, 174
Pisani, Vittor, 145
Plantagenet, dinastia, 95, 152
Poitiers, bătălia de la, 29
Polo, Niccolò, Matteo și Marco, 124, 176
Pontida, liga de la, 104
Puglia, ducatul, 20, 95

Quierzy, capitularul de la, 52

Rafael, 175
Raymond de Toulouse, 92
Ramon Berenguer IV, 127
Ravenna, 10, 13, 15, 16, 20, 34, 45
Reims, 152
Riario, Girolamo, 164
Richard Inimă de Leu, 95, 104
Richard II, 151
Robert de Anjou, 150
Robert Guiscard, 41, 83, 87
Rudolf de Habsburg, 142
Rudolf de Burgundia, 64
Rudolf III de Burgundia, 80
Rodrigo Díaz, El Cid Campeador, 92
Rollon, 60
Roma, 10, 11, 13, 15, 17, 32, 34, 36, 37, 40, 41, 56, 64, 70, 102, 108, 135-137, 141-143, 169
Romulus Augustulus, 8
Romuald, sfânt, 82
Roncaglia, dieta de la, 94, 102
Roncevaux, bătălia de la, 45
Rosmunda, 17
Rotari, 20
Roger II de Hauteville, 41, 83, 95, 104
Rustichello da Pisa, 124

Salimbene de Adam, 133
Salviati, cardinal, 164
Sankt Gallen, mănăstire, 23
San Germano, tratatul de la, 116
Sarazini, 40, 60, 70, 72, 79
Sardinia, 15, 20, 48, 60, 79, 153
Saxoni, 45
Savelli, familia, 123
Savoia, 145, 160
Scoți, 144
Sforza, Francesco, 160, 161
Sforza, Galeazzo Maria, 161
Sforza, Muzio Attendolo, 158
Shakespeare, William, 152
Sicilia, 20, 41, 43, 48, 77, 83, 90, 95, 112, 116, 150, 153, 165
Sigismund, 153, 167
Silvestru I, 71
Silvestru II, 71
Silvestru III, 82
Simmacus, 13
Simon Boccanegra, doge, 144, 145
Siracusa, 41, 43
Sixtus IV, 164
Slavi, 32, 59, 62, 66
Smolensk, 154
Spania, 8, 15, 29, 41, 90, 105, 178
Spinola, 144

Spoleto, ducatul, 20
Statul Pontifical, 166
Stațiu, 174
Sutri, 45
Svatopluk, 62
Sven, 65
Stilus, 70

Ștefan I cel Sfânt, 62
Ștefan II, 45, 47
Ștefan VI, 63
Ștefan IX (Frederic de Lorena), 85

Tancred de Hauteville, 92
Taormina, 41
Tarik, 29
Tătari, 124
Tassilo, 45
Templierilor, Ordinul, 136
Timur Lenk (Tamerlan), 155
Teodat, 15
Teoderic, 8, 10, 13, 15
Teodolinda, 17
Teodora, 32, 64
Teodoric IV, 44
Teodosius, edictul lui, 11
Teofana, 70
Teofilact, 64
Tertullian, 11
Tintoretto, 175
Titus Livius, 174
Tizian, 175
Toledo, 90
Toulouse, 13, 107
Tommaso da Celano, 133
Totila, 15
Trebonian, 15
Troyes, tratatul de la, 152
Tudor, dinastia, 170
Turci, 12, 92, 155, 160

Uguccione della Faggiuola, 149
Ulfila, 21
Umberto di Silvacandida, 85
Unguri, 59, 60
Ungariei, regatul, 62, 153
Urban II, 92, 112
Urban IV, 127
Urban V, 137, 143
Urban VI, 143, 158

Valdenzi, 129-130
Valencia, 90
Vandali, 8, 15, 43, 44
Varegi, 62
Vasari, Giorgio, 174
Venceslas, 153
Veneția, 16, 75, 77, 79, 112, 145, 149, 155, 160, 164, 178
Verdun, tratatul de la 77
Veronese 175
Vespucci, Amerigo 178
Vikingi 60
Vigilius 32
Vergiliu 174
Visconti, Filippo Maria 160
Visconti, Galeazzo 145
Visconti, Gian Galeazzo 148
Visconti, Giovanni 148
Visconti, Matteo 145
Vizigoți 44
Vitalianus 32
Viterbo, conclavul de la 123
Vitiges 15
Victor IV, antipapă 104
Vouillé, bătălia de la 13, 44

Welf de Bavaria
Worms, concordatul de la 89, 95
Wycliff, John 152

Yatrib 25, 26
York 170

Zaharia, papă 45
Zara 112
Zenon 8, 32
Zimisce, Giovanni 65, 70

Cuprins

1.	Ce Ev Mediu păstrăm?	5
2.	Sfârșitul Imperiului roman de Apus	8
3.	Creștinismul după Theodosius	11
4.	Goți și bizantini	13
5.	Longobarzii	16
6.	Sfântul Benedict și monahismul	22
7.	Economia de curte	24
8.	Arabii	25
9.	Răsăritul și Roma: confruntări și apropieri	31
10.	Roma în Evul Mediu timpuriu	37
11.	Sicilia medievală	41
12.	Franci, vizigoți și longobarzi	44
13.	Carol, rege al francilor și împărat	48
14.	Imperiul carolingian și societatea feudală	51
15.	Disoluția Imperiului	56
16.	Normanzi, arabi, unguri	60
17.	Evenimentele din Italia	63
18.	Evenimentele din Nord și din Răsărit	65
19.	Imperiul saxon	66
20.	Occidentul în refacere	72
21.	Secolul al XI-lea	73
22.	Dinastia de Franconia	80
23.	Reforma ecleziastică din secolul al XI-lea	82
24.	Normanzii	83
25.	Despărțirea dintre Roma și Bizanț	84
26.	Grigore al VII-lea	85
27.	Cruciadele	90
28.	Avântul din secolul al XII-lea	93
29.	Biserica în secolul al XII-lea	95

30.	Civilizația comunală	99
31.	Frederic I Barbarossa	102
32.	Viața religioasă și mișcările eretice	105
33.	Imperiu și Biserică în secolul al XIII-lea: bătălia de la Bouvines	110
34.	Supremația politică a papalității	112
35.	Frederic al II-lea, împărat	114
36.	Angevinii în Italia meridională	119
37.	Biserica în a doua jumătate a secolului al XIII-lea	123
38.	Orient și Occident	124
39.	Viața religioasă	129
40.	Sfântul Dominic și Sfântul Francisc: franciscanism și gioacchinism	130
41.	Bonifaciu al VIII-lea	134
42.	Biserica în secolul al XIV-lea; papalitatea de la Avignon	136
43.	Cola di Rienzo, tribun și senator roman	139
44.	Sfântul Imperiu roman în secolul al XIV-lea	142
45.	Reîntoarcerea papilor la Roma: marea schismă a Occidentului	143
46.	Italia în secolul al XIV-lea	144
47.	Războiul de o sută de ani	151
48.	Occidentul în secolul al XV-lea	153
49.	Cuceririle otomane	155
50.	Orașele italiene și comandanții de mercenari	158
51.	Italia sudică	165
52.	Biserica în secolul al XV-lea	167
53.	Puterile europene	170
54.	Umanismul, Renașterea și marile descoperiri geografice	173
55.	Evul Mediu este salvat?	179

Cronologie esențială	181
Repere bibliografice	200
Liste cronologice	205
Indice analitic	214

LIPSA PAGINA 177